

ISSN: 2663-6794

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

№ 2
2019

2
2019

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

**Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты**

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

№ 2 (4)

2019

Бас редактор

ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы Б.Ә. Байтанаев

Редакциялық кенес:

В.Ф. Зайберт – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)
М.Е. Елеуов – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)
Т.В. Савельева – тарих ғылымдарының докторы (Алматы, Қазақстан)
З. Самашев – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
С.Е. Әжіғали – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)
И.Л. Қызласов – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Москва, Ресей)
А.Г. Ситдиков – ТР ҰҒА корр.-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы (Қазань, Ресей)
П.М. Кольцов – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Элиста, Ресей)
Р.Х. Сулейманов – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Ташкент, Өзбекстан)
Н. Бороффка – археология докторы, профессор (Берлин, Германия)
М. Фрачетти – археология докторы (Сент-Луис, АҚШ)
Т. Уильямс – археология докторы, профессор (Лондон, Ұлыбритания)

Редакциялық алқасы:

Ә.М. Манапова – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
Т.Б. Мамиров – тарих ғылымдарының кандидаты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
Ж. Құрманқұлов – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
Е.А. Смағұлов – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
О.А. Артюхова – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
М.Қ. Хабдулина – тарих ғылымдарының кандидаты (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
А.А. Нұржанов – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
А.А. Бисембаев – тарих ғылымдарының кандидаты (Ақтобе, Қазақстан)
Д.А. Воякин – тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)
Е. Ақымбек – PhD (Алматы, Қазақстан)

Жауапты хатшылар:

Г.С. Жұмабекова – тарих ғылымдарының кандидаты
Г.А. Базарбаева – тарих ғылымдарының кандидаты

Техникалық редакторы

З.М. Толенова – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Компьютерлік беттеу және дизайн:

О.В. Кузнецова

Редакцияның мекен-жайы:

050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44

Телефон: (727) 293 01 43

E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz; arheologiakazahstana@gmail.com

archeokz.com

Жылына 4 рет шығады

Басылым Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландырылатын ЖТН BR05236565 жобасының шеңберінде жүзеге асырылады

© Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 2019

© «Қазақстан археологиясы» журналы, 2019

Главный редактор

академик НАН РК, доктор исторических наук Б.А. Байтанаев

Редакционный совет:

В.Ф. Зайберт – доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)
М.Е. Елеуов – доктор исторических наук профессор (Алматы, Казахстан)
Т.В. Савельева – доктор исторических наук (Алматы, Казахстан)
З. Самашев – доктор исторических наук, профессор (Нур-Султан, Казахстан)
С.Е. Ажигали – доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)
И.Л. Кызласов – доктор исторических наук, профессор (Москва, Россия)
А.Г. Ситдилов – член-корреспондент НАН РТ, доктор исторических наук (Казань, Россия)
П.М. Кольцов – доктор исторических наук, профессор (Элиста, Россия)
Р.Х. Сулейманов – доктор исторических наук, профессор (Ташкент, Узбекистан)
Н. Бороффка – доктор археологии, профессор (Берлин, Германия)
М. Фрачетти – доктор археологии (Сент-Луис, США)
Т. Уильямс – доктор археологии, профессор (Лондон, Великобритания)

Редакционная коллегия:

А.М. Манапова – кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)
Т.Б. Мамиров – кандидат исторических наук (Нур-Султан, Казахстан)
Ж. Курманкулов – кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)
Е.А. Смагулов – кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)
О.А. Артюхова – кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)
М.К. Хабдулина – кандидат исторических наук (Нур-Султан, Казахстан)
А.А. Нуржанов – кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)
А.А. Бисембаев – кандидат исторических наук (Актобе, Казахстан)
Д.А. Воякин – кандидат исторических наук. (Алматы, Казахстан)
Е. Акымбек – PhD (Алматы, Казахстан)

Ответственные секретари:

Г.С. Джумабекова – кандидат исторических наук
Г.А. Базарбаева – кандидат исторических наук

Технический редактор

З.М. Толенова – кандидат исторических наук, доцент

Компьютерная верстка и дизайн:

О.В. Кузнецова

Адрес редакции:

050010 г. Алматы, пр. Достык, 44

Телефон: (727) 293 01 43

E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz; archeologiakazakhstan@gmail.com

archeokz.com

Выходит 4 раза в год

Издание осуществлено в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, ИРН проекта BR05236565

© Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2019

© Журнал «Археология Казахстана», 2019

Editor-in-Chief:

Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,
Doctor of Historical Sciences B.A. Baitanayev

Executive Editors:

V.F. Zaibert – Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)
M.E. Eleuov – Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)
T.V. Savelyeva – Doctor of History (Almaty, Kazakhstan)
Z. Samashev – Doctor of Historical Sciences, Professor (Astana, Kazakhstan)
S.E. Ajigali – Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)
I.L. Kyzlasov – Doctor of Historical Sciences, Professor (Moscow, Russia)
A.G. Sitdikov – Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, Doctor of Historical Sciences (Kazan, Russia)
P.M. Koltsov – Doctor of Historical Sciences, Professor (Elista, Russia)
R.H. Suleymanov – Doctor of Historical Sciences, Professor (Tashkent, Uzbekistan)
N. Boroffka – Doctor of Archaeology, Professor (Berlin, Germany)
M. Frachetti – Doctor of Archaeology (St. Louis, USA)
T. Williams – Doctor of Archaeology, Professor (London, UK)

Editorial Board:

A.M. Manapova – Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)
T.B. Mamirov – Candidate of Historical Sciences (Nur-Sultan, Kazakhstan)
Zh. Kurmankulov – Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)
E.A. Smagulov – Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)
O.A. Artyukhova – Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)
M.K. Khabdulina – Candidate of Historical Sciences (Nur-Sultan, Kazakhstan)
A.A. Nurzhanov – Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)
A.A. Bisembayev – Candidate of Historical Sciences (Aktobe, Kazakhstan)
D.A. Voyakin – Candidate of historical sciences (Almaty, Kazakhstan)
E.Sh. Akymbek – PhD (Almaty, Kazakhstan)

Executive Secretaries:

G.S. Jumabekova – Candidate of Historical Sciences
G.A. Bazarbayeva – Candidate of Historical Sciences

Technical Editor:

Z.M. Tolenova – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Computer layout and design:

O.V. Kuznetsova

Editorial address:

050010 Almaty, Dostyk Ave., 44

Phone: (727) 293 01 43

E-mail: arch.kaz@archaeolog.kz; arheologiakazahstana@gmail.com

archeokz.com

The journal is published four times a year

The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, IRN of the project BR05236565

© A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2019

© Journal «Kazakhstan archeology», 2019

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

Археологияның өзекті мәселелері – Актуальные проблемы археологии

Байтанаев Б.А. (Алматы, Казахстан) Курган Урджар: история открытия и некоторые итоги исследования	9
Смағұлов Е.Ә. (Алматы, Казахстан) Түркістан қаласының пайда болуы хақында	23
Зиливинская Э.Д. (Москва, Россия) Караван-сарай: генезис, региональные особенности, классификация	39

Ғылым тарихынан – Из истории науки

Жүнісбаев А.Ә., Бұрханов Б.Б. (Алматы, Қазақстан) Қазақстанның академиялық ғылымының қалыптасу тарихы және С. Асфендияровтың ғылыми-ұйымдастырушылық қызметі	66
Бедельбаева М.В. (Қарағанды, Казахстан) Вклад К.И. Сатпаева в становление археологической науки Казахстана	89

Сын және библиография – Критика и библиография

Досымбаева А.М. (Нур-Султан, Казахстан) Рецензия на книгу: В.К. Мерц «Краткая история развития матери- альной культуры Павлодарского Прииртышья». Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, 2019. 142 с.	105
---	-----

Хабарлар – Хроника

<i>Джумабекова Г.С. (Алматы, Казахстан)</i> Об отчетной сессии Института археологии им. А.Х. Маргулана ...	114
<i>Бесетаев Б.Б. (Алматы, Казахстан)</i> О международной научно-практической конференции, посвященной изучению Ботая	121
<i>Лошакова Т.Н. (Алматы, Казахстан)</i> О работе международной конференции «Пространство не только для жизни...»	125
<i>Мамиров Т.Б. (Нур-Султан, Казахстан),</i> <i>Бермагамбетов А.Ж. (Жезказган, Казахстан)</i> Международная конференция в честь 120-летия со дня рождения первого президента Академии наук Казахстана К.И. Сатпаева	129
<i>Тлеугабулов Д.Т., Хасенова Б.М. (Нур-Султан, Казахстан)</i> Маргулановские чтения – 2019	134
<i>Утубаев Ж.Р. (Алматы, Қазақстан)</i> ХІ Оразбаев окулары	142
<i>Елеуов М. (Алматы, Қазақстан)</i> Ұстаз, ғалым Дөкей Әбдікәрімұлы Тәлеевке 60 жыл	146
<i>Ержигитова А.А. (Шымкент, Казахстан)</i> Памяти З.Ж. Шарденовой	153
<i>Ермоленко Л.Н. (Кемерово, Россия)</i> Памяти Учителя	157
Қысқартулар тізімі – Список сокращений	162
Авторларға арналған ережелер – Правила для авторов	

CONTENT

Actual problems of archaeology

- Baitanayev B.A.** (*Almaty, Kazakhstan*)
 Urzhar mound: history of discovery and some
 research results (in Russian) 9
- Smagulov E.A.** (*Almaty, Kazakhstan*)
 Concerning the birth of the city of Turkestan (in Kazakh) 23
- Zilivinskaya E.D.** (*Moscow, Russia*)
 Caravanserais: genesis, regional features, classification (in Russian) 39

From the history of science

- Junisbayev A.A., Burkhanov B.B.** (*Almaty, Kazakhstan*)
 History of academic science formation in Kazakhstan
 and scientific-organizational activities of S. Asfendiarov (in Kazakh) 66
- Bedelbayeva M.V.** (*Karagandy, Kazakhstan*)
 K.I. Satpayev's contribution in formation of archaeological
 science of Kazakhstan (in Russian) 89

Critics and Bibliography

- Dossymbayeva A.M.** (*Nur-Sultan, Kazakhstan*)
 Review to the book of V.K. Merts "Brief history
 of development of material culture
 in the Pavlodar Irtysh Region". Pavlodar: S. Toraigyrov Pavlodar
 State University, 2019. 142 p. (in Russian) 105

Chronicle

Jumabekova G.S. (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) On the reporting session of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology (in Russian)	114
Besetayev B.B. (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) About international scientific practical conference dedicated to the study of Botay (in Russian)	121
Loshakova T.N. (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) On the work of the International conference “Space not only for the living...” (in Russian)	125
Mamirov T.B. (<i>Nur-Sultan, Kazakhstan</i>), Bermagambetov A.Zh. (<i>Zhezkazgan, Kazakhstan</i>) International conference in honor of the 120th anniversary of K.I. Satpayev, the first president of the Academy of sciences of Kazakhstan (in Russian)	129
Tleugabulov D.T., Khasenov B.M. (<i>Nur-Sultan, Kazakhstan</i>) Margulan readings – 2019 (in Russian)	134
Utubayev Zh.R. (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) 11 Orazbayev readings (in Kazakh)	142
Yeleuov M. (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) 60 years to the teacher and scientist D.A. Talev (in Kazakh)	146
Erzhigitova A.A. (<i>Shymkent, Kazakhstan</i>) To the memory of Z. Shardenova (in Russian)	153
Ermolenko L.N. (<i>Kemerovo, Russia</i>) To the memory of the Teacher (in Russian)	157
List of Abbreviations	162

Submissions

КУРГАН УРДЖАР: ИСТОРИЯ ОТКРЫТИЯ И НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ

© 2019 г. Б.А. Байтанаев

В статье предлагается предварительное сообщение о неразграбленном кургане Урджар с женским погребением, выявленным в 2013 г. в ходе охранных работ, проводившихся в связи с реконструкцией автомобильной дороги Таскескен–Бахты в Урджарском районе Восточно-Казахстанской области. Памятник уникален сохранившимся головным убором неординарного захоронения, который возможно полностью реконструировать. Погребение одиночное, выполнено в каменном ящике. В качестве элементов сопроводительного комплекса присутствуют остатки жертвенной пищи в виде костей животных, керамическая и деревянная посуда, изделие из камня наподобие алтарика. Из украшений сохранилась серьга с каменной подвеской. В лаборатории 14 С датирования была получена калиброванная дата. Курган датируется V-IV вв. до н.э. Материалы памятника анализировались группой специалистов, в том числе палеоантропологами, генетиками, биологами, палинологами. В настоящее время изучение материалов из кургана Урджар продолжается.

Ключевые слова: археология, курган, погребение, культура, кочевники, головной убор

Введение. В 2013 г. сотрудниками Института археологии им А.Х. Маргулана в Урджарском районе Восточно-Казахстанской области проводились аварийные археологические работы в связи с реконструкцией автомобильной дороги Таскескен–Бахты (рис. 1). На 45-м километре автодороги в зоне планируемых дорожно-ремонтных работ находился невысокий курган. До раскопок он представлял собой полуразрушенную, сильно задернованную каменную насыпь, неоднократно подвергавшуюся разрушению при различной хозяйственной деятельности человека, проводимой ранее

на данном участке автомобильной дороги. Ввиду этого, очевидно, при строительстве дороги насыпь кургана была сдвинута и смещена севернее от ее оси. Курган разрушался и позже, когда на нем устанавливали деревянный столб линии электропередачи.

Описание курганов. В ходе расчистки насыпи были выявлены два примыкающих друг к другу каменных сооружений в виде сложенных из крупных и мелких камней насыпей (рис. 2). Основной объект представляет собой округлую каменную насыпь диаметром 7×7 м, высота сохранившейся части - 0,6 м, очевид-

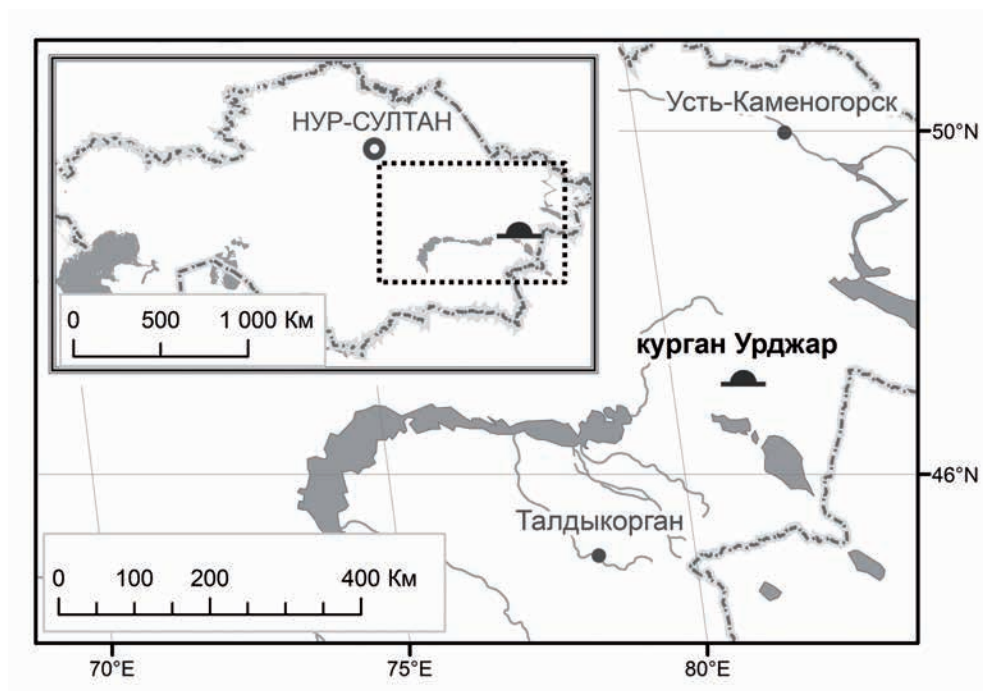

Рис. 1. Курган Урджар на карте Казахстана. Карту подготовил М.А. Антонов

Fig. 1. Kurgan Urzhar on the map of Kazakhstan. The map was prepared by M.A. Antonov

но, первоначальная высота кургана была около 1 м. По периметру насыпи были уложены наиболее крупные камни. В центральной части имеются скопления из более мелких камней. Под насыпью на глубине 0,25 м от уровня материка и 0,85 м от уровня дневной поверхности был расчищен костяк человека. Он находился в скорченном положении на левом боку, ориентирован на запад. Костяк потревожен. Правая рука, часть позвоночника с рёбрами, ключицы, лопатка и череп отсутствовали.

К основному кургану с северо-запада примыкала еще одна уплотненная, подквадратной формы, плохо сохранившаяся каменная насыпь, ориентированная своими углами по сторонам света. Ее первоначальный диаметр был около 4 м, высота 0,25–

0,30 м. Основание насыпи выложено крупными камнями, центр – мелкими камнями. В насыпи и под ней ничего не выявлено, что дало основание предполагать о возможности назначения данного сооружения в качестве ритуального или жертвенного места.

В процессе раскопок к западу от стыка обоих курганов было выявлено пятно подпрямоугольной формы размерами 4,25×2,60 м, ориентированное с запада на восток – могильная яма. У западного основания пятна находилось скопление камней, уходящих вниз. При углублении в нем были найдены два овечьих астрагала. Вдоль стен могильной ямы располагались крупные камни, ниже, на глубине 1,25 м, была расчищена каменная кладка подвальной формы. На глубине 1,65 м был выявлен

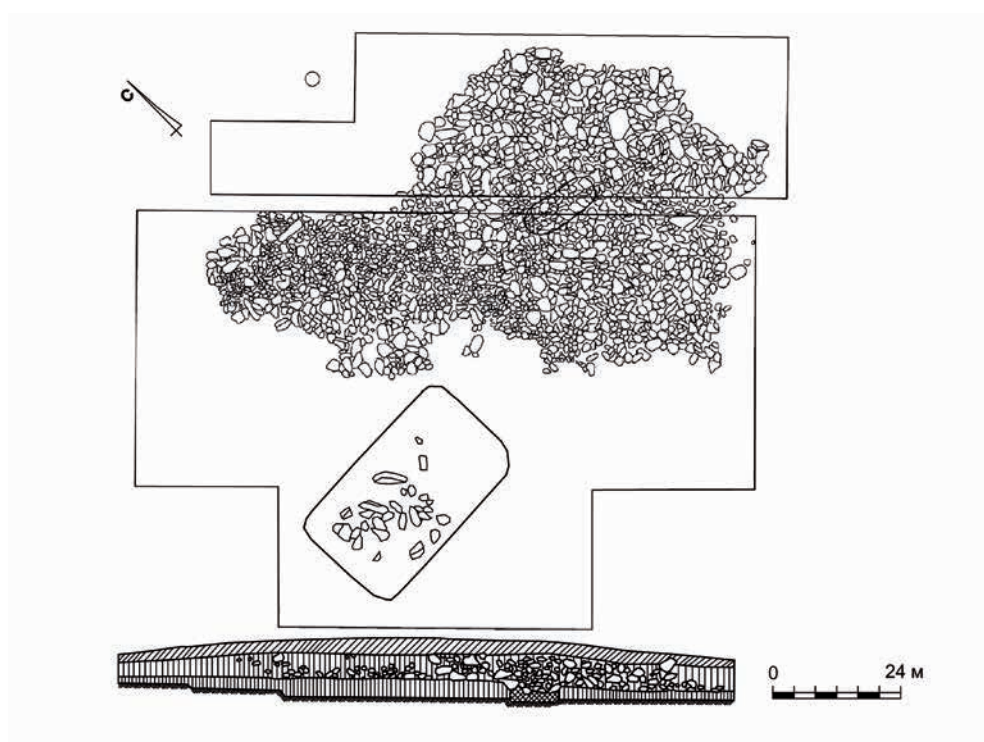

Рис. 2. Урджар. План и разрез кургана

Fig. 2. Urzhar. The plan and section of the mound

каменный ящик с плитами перекрытия (рис. 3). Размеры ямы составили $2,65 \times 4,20$ м, глубина 2,80 м от верхнего края могилы.

Погребальная конструкция была сооружена очень аккуратно, тщательно подобраны и подогнаны плиты (рис. 4). Каменный ящик, состоящий из шести крупных гранитных плит высотой 0,87 м, был вкопан в дно ямы на 15–17 см. Размеры плит: $1,42 \times 1,0$ м; $1,64 \times 0,79$ м; $1,10 \times 0,72$ м. Он имел размеры по внутреннему пространству: длину – 2,72 м, ширина в ногах – 0,83 м, в головах – 1 м. Сами плиты ящика были слегка наклонены внутрь, упираясь концами в торцовые стенки ящика. Пространство за ящиком для предотвращения заваливания на внешнюю сторону дополнительно было обложено круп-

ными камнями, засыпано материковым грунтом и промазано сверху слоем глины толщиной около 15–20 см. Ящик перекрывался тремя каменными плитами, стыки между которыми были тщательно замазаны глиной. По краям и между стыками плит перекрытия были плотно уложены крупные и мелкие камни, создающие ящику дополнительную герметичность погребения, что обеспечило сохранение захоронения в «вакуумном» пространстве без заполнения ее грунтом.

Остается открытым вопрос о наличии насыпи над захоронением, не выявленной в ходе исследовательских работ.

После демонтажа плит перекрытий, осуществленного при помощи подъемного крана, на дне ящика

были обнаружены пылевой налет и нетолстый слой тлена, скелет имел широтную ориентацию. Восточная плита погребальной конструкции при изъятии треснула на две части и завалилась вовнутрь ящика, незначительно повредив берцовые кости скелета человека и часть погребального инвентаря. Череп скелета лежал на левой стороне, головой ориентирован на запад, лицом обращен на северо-восток. Челюсть фиксировалась в слегка отвисшем виде. Возможно, изначальное положение костяка было иным, он был захоронен на левом боку лицом на северо-восток: ввиду отсутствия заполнения грунта в пространстве могилы после разложения мягких тканей скелет частично завалился на спину, при этом правая рука осталась согнута в локте, кисть ее располагалась в области паха. Левая рука была вытянута и чуть отки-

нута в сторону. Левая нога оказалась откинута и слегка согнута в колене, правая зафиксировалась в вытянутом положении. За черепом и на костях скелета зафиксированы следы тлена, являющиеся остатками разложения органики.

У ног скелета, в северо-восточном углу ящика обнаружены остатки погребальной пищи, состоящей из задней ноги с тазовой костью (жамбас) и крестца овцы. Нога и тазовая кость овцы лежали среди развала керамического сосуда с ручками котловидной формы. Погребальный инвентарь дополняют деревянная чашка с ручкой, керамический кувшин и деревянное блюдо, где находился крестец овцы. За черепом слева располагался округлый каменный «алтарик». У нижнего основания черепа, у правого уха, обнаружена проволоочная серьга с каменной под-

Рис. 3. Урджар. Погребальная конструкция. Плиты перекрытия каменного ящика. Фото из архива Института археологии им. А.Х. Маргулана

Fig. 3. Funerary construction. Stone Box Floor Slabs. Photo from the archives of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology

веской. За черепом и под ним просматривались предметы из золотой фольги и других элементов головного убора (рис. 5–7).

Методы и методика исследования. Ввиду того, что погребение обнаружено *in situ*, было решено провести консервацию погребения и доставить в научно-реставрационную лабораторию «Остров Крым» под руководством К. Алтынбекова. Захоронение в соответствии с разработанной методикой было извлечено в виде монолита и помещено в специальный деревянный стеллаж для доставки транспортом в лабораторию. В Алматы сотрудниками лаборатории «Остров Крым» на протяжении ряда лет проводились исследования данной находки на междисциплинарном уровне [Алтынбеков, 2018].

В первую очередь, была произведена комплексная цифровая рент-

генография, давшая представление об особенностях одежды захоронения, границах подола, кожаных и иных не сохранившихся, невидимых аппликаций и деталей одежды, по которым были определены основные элементы погребального костюма и головного убора.

Из различных участков погребения был извлечен ряд проб для лабораторных исследований. На основании результатов оптической и электронной микроскопии произведен микрохимический анализ, определены строение и состав тканей, наличие красителей и их цвет (Лабораторные работы проводились отделом научно-технической экспертизы Государственного Эрмитажа. Исследования проводились на оптических микроскопах Биолам-И, Leica M60, Leica DM1000 и электронном микроскопе Hitachi TM 3000. Использо-

Рис. 4. Урджар. Погребальная конструкция. Каменный ящик. Фото из архива Института археологии им. А.Х. Маргулана

Fig. 4. Urzhar. Funerary construction. Stone box. Photo from the archives of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology

Рис. 5. Урджар. Остатки декора головного убора и каменный «алтарик». Фото О.В. Белялова

Fig. 5. Urzhar. The remnants of the decor headdress and stone «altar». Photo by O. Belyalov

лась методика определения строения, состава тканей и красителей). Оказалось, что одежда погребенной имеет плотную структуру. Спектр ткани показал наличие алюминия в глиноземе, который в древнейшие времена в качестве алюминиевой протравы применялся для крашения шерсти мареной и белковых волокон шелка в красный цвет. Несомненно, одежда погребенной изготовлена из тонкой китайской шелковой ткани, выкрашенной в красный цвет. В одежде ис-

пользовались кожаные аппликации черного цвета и тонкая шерстяная ткань, также выкрашенная в красный цвет.

Проба, полученная в районе предполагаемых кос, дала основание полагать, что человек, возможно, был погребен без волос, иными словами, был побрит(?) и имел парик из кос растительных волокон, где в качестве клея использовалась камедь.

Особое внимание было уделено головному убору, зафиксированному до лабораторных работ в изначальном положении, с сохранением всех элементов, деталей. При его реконструкции были учтены все результаты лабораторных анализов. Они показали наличие фрагментов сгнившего дерева, шелка и кожи, что помогло полностью воссоздать погребальный головной

убор, выполненный в соответствии со скифо-сакскими мифологическими традициями.

По определению реставраторов, головной убор, имея остроконечную конусовидную форму, по сути представлял собой корону, одеваемую на парик. Его верх венчал покрытый золотой фольгой деревянный ребристый цилиндр, основание крепилось к ободку, расположенному горизонтально по височной части головы, верхняя часть которого

составляла полусфера, обхватывающая макушку головы. Сам ободок с полусферой, очевидно, был изготовлен из тончайшего дерева(?).

По ободку в районе висков были закреплены две крупные бляшки, изготовленные на деревянной основе, покрытые золотой фольгой методом плакировки. На них рельефно изображен лежащий на земле (спящий?) сайгак.

К лобной части ободка в виде «кокарды» когтями прикреплено плоское изображение птицы, имеющей клюв грифона и голову, повернутую влево. Ее венчает гребешок, стилизованный под олениный рог. У птицы имеется Г-образный хвост, расположенный вертикально. Основой для этого сюжета, по мнению реставратора, послужила плоская форма, представляющая собой «планшет»(?). Возможно, эта форма была изготовлена из вяжущего известкового теста, смешанного с казеином, на что указывают результаты лаборатории. Между вертикально установленной птицей и головным убором размещен металлический стержень, на вершине которого имеется шарик, покрытый золотой фольгой.

Ближе к центру головного убора были установлены два тонких деревянных прута, обернутых в золотую фольгу, по которым, чередуясь,

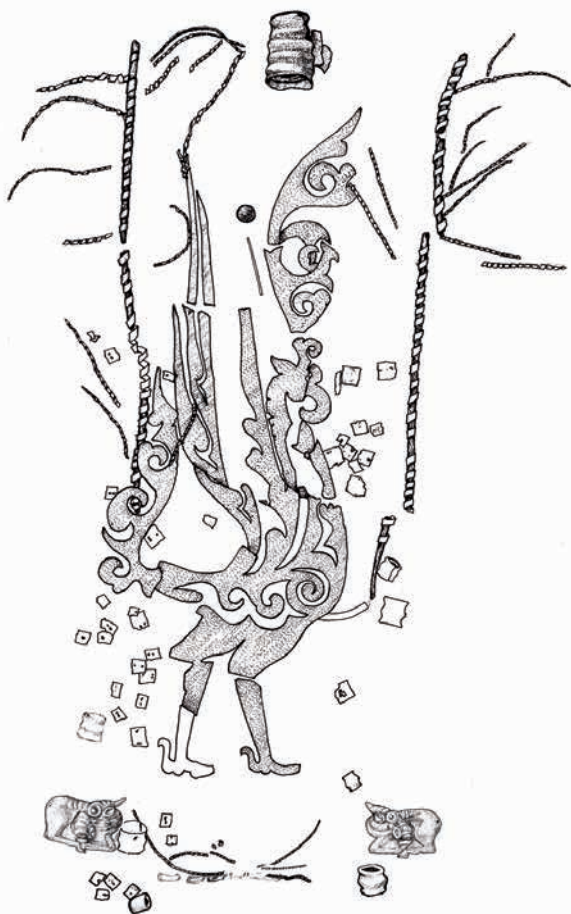

Рис. 6. Урджар. Элементы декора головного убора

Fig. 6. Urzhar. Headwear decor elements

радиально расходились стебли, сшитые из золотых ниток. Общая конфигурация этих прутьев напоминает стебли папоротника. Перед ними на уровне металлического стержня по ободку вертикально установлены еще два деревянных прута, имитирующих ростки папоротника. Такова в общих чертах реконструкция головного убора урджарского захоронения, предложенная лабораторией «Остров Крым» (рис. 8). Данное описание и реконструкция головного убора в настоящей работе принадле-

Рис. 7. Урджар. Серьга. Фото О.В. Белялова

Fig. 7. Urzhar. Earring. Photo by O. Belyalov

жат исключительно К. Алтынбекову. По его мнению, подобный прием в изготовлении головных уборов при наличии парика с использованием деревянной основы имеет аналогии среди племен пазырыкской культуры. Мнение К. Алтынбекова и предложенную им реконструкцию головного убора мы принимаем частично, считая, что аналитический ресурс находки использован не полностью, ввиду этого возможны и другие варианты реконструкции урджарского головного убора.

Интересные результаты были получены с пробы, взятой с левой руки от локтя до ладони. Изначально предполагалось, что там расположены остатки плетения или вышивки. Однако исследования показали наличие в пробе элементов структуры растения, их стеблей в виде пучка, где был опознан специалистами из Петербурга папоротник-орляк.

Дополнительно проведенные в Алматы карпологиические и геоботанические исследования (исследования проведены доктором геолого-

минералогических наук С.А. Нигматовой) определили наличие папоротника в косе и головном уборе. Найденные почти по всей площади погребения растения семейства осоковых, являющиеся по сути камышом, указали на наличие камышовой циновки, выстланной по дну погребальной камеры.

Повторно исследованные участки левой руки в райо-

не предполагаемой «вышивки или мешочка» и ниже к ступне указали на наличие скопления разнотравья, фрагментов растений и их плодов. Среди них: плоды конопли – *Cannabis*, щавеля – *Rume*, дриады восьмилепестной – *Dryas octopétala*, горца птичьего – *Polygonum aviculare*, триостренника болотного – *Triglochin palustris*, смолевки обыкновенной – *Silene*, кориандра – *Anéthum*, зиры – *Cumīnum cymīnum*, Аврăна – *Gratiola officinalis*, чертополоха – *Carduus acantoides*, хвои, подорожника и большого количества семян злаков.

Палеоантропологические исследования скелета урджарского захоронения не выявили следов травм и патологических изменений. По черепу определено наличие у захоронения монголоидного облика, связанного своим происхождением с территорией Южной Сибири и Алтая. Подобные краниологические особенности в последнее время часто фиксируются на краниологических материалах из могильников сакского периода с различных регионов Казахстана с

Рис. 8. Урджар. Реконструкция костюма погребенной женщины.
Автор К. Алтынбеков. Фото О.В. Белялова

Fig. 8. Urzhar. Reconstruction of the buried woman's costume. Author K. Altynbekov. Photo by O. Belyalov

тенденцией усиления монголоидных особенностей к северу, где ключевую роль в становлении облика ранних кочевников Великой степи всегда играла территория Алтая (подробней см.: Байтанаев, Китов, 2016).

Результаты антропологических исследований в какой-то мере перекликаются с анализом митохондриальной ДНК костных останков, установившем принадлежность к гаплотипу D4, относящемуся к «азиатской ветке», оставившей широкий след в Восточном Алтае, Сибири и Крайнем Севере Евразийского континента и, возможно, среди коренного населения Америки [Джансугурова, Байтанаев и др., 2016].

Радиоуглеродный анализ (лаборатория, проводившая радиоуглеродный анализ: International Chemical Analysis Inc. шифр: ICA-18W/0815) фрагмента сохранившегося дерева, полученного с погребального инвентаря, подтвердил предполагаемую датировку: 18W/0815 2330 +/- 30 BP

68.2% probability 408 to 383 cal BCE

95.4% probability 486 to 360 cal BCE (0.9% 271 to 262 cal BCE)

The lab that measured the date is:

International Chemical Analysis Inc. 10585 NW 53rd ST. Sunrise, FL 33351

Лаб. шиф: ICA-18W/0815
Материал: дерево (мелкая ветка)

14C возраст л.н. (BP): 2330±30

Калибр. интервал, лет до н.э. (1σ): 408–283

Калибр. интервал, лет до н.э. (2σ): 486–360 (0.9% 271 to 262)

(OxCal v4.3.2; IntCal 13) [Reimer et al., 2013] (рис. 9).

Некалиброванная дата – 2330 +/- 30 BP. Интервал 2357–2332 cal BP с вероятностью 68,2%; с вероятностью 94,5% – 2435–2309 cal BP. Интервал в календарных годах до н.э./н.э. – 408–383 гг. до н.э. с вероятностью 68,2% (калиброванное значение), 486–360 гг. до н.э. – с вероятностью 94,5%.

Таким образом, продатированный образец с вероятностью 68% относится к периоду между 408 и 383 до н.э.

Обсуждение. Некоторые параллели погребальному обряду, в частности, захоронению в ящике под курганной насыпью, можно обнаружить в памятниках пазырыкской культуры. Так, в могильнике Берел, курган 23 был выявлен каменный ящик вдоль южной стенки могильной ямы. Вдоль ее северной стенки располагались кости сопребенной лошади и керамический сосуд [Самашев, 2011, с. 95–96].

Помимо ящика как погребальной конструкции, в кургане 31 мог. Берел выявлены останки умершего с элементами роскошной одежды. Головной убор погребенного был расшит многочисленными миниатюрными бляшками из золотой фольги и, вероятно, имел конусовидную форму [Самашев, 2011, с. 98–99, рис. 266].

Могильник Тавдушка на Катунь, возможно, демонстрирует больше

параллелей кургану Урджар. Так, в кургане 1а был выявлен костяк женщины на правом боку с сильно подогнутыми ногами, головой на ВЮВ, помимо керамического сосуда и хвостовых позвонков барана важным представляется зафиксированное сажистое пятно от высокого женского головного убора, для которого было оставлено свободное пространство более 60 см, в качестве инвентаря можно отметить бронзовые заколки и восьмерковидную серьгу [Шульга, 2016, с. 257]. Схожие погребения отмечены в курганах 3, 5, но без головного убора. Погребения женщин были совершены в каменных ящиках курганов 4, 8 на правом боку с сильно подогнутыми ногами, головой на ВЮВ и ЮВ. Курганы определяются VI–IV вв. до н.э., культурная принадлежность – пазырыкская культура.

Каменные ящики выявлены в пяти курганах могильника пазырыкской культуры Юстыд [Кубарев, 1991, с. 32–34]. Взрослые представители общества были захоронены только в двух из шести ящиков, традиционно на правом боку, головой на восток.

Погребения в каменных ящиках зафиксированы и в других памятниках пазырыкской культуры – Тыткескень-I, VI, Кызык-Телань-I, Кайнду, Кара-Тенеш, Верх. Еланда-2, Бике-I, III, Айрыдаш-III, Дялян, Гурдуба на Катунь. Положение и ориентация погребенных в них типична для пазырыкцев [Кирюшин, Степанова, 2004, с. 12, 125; Кубарев, 1991, с. 32–34].

Нельзя не отметить высокие конусовидные головные уборы в курганах Иссык и Локоть 4а (к. 9, мог. 1 каменской культуры) V–III вв. до н.э. [Акишев, 1978; Шульга, 2003, с. 119–120].

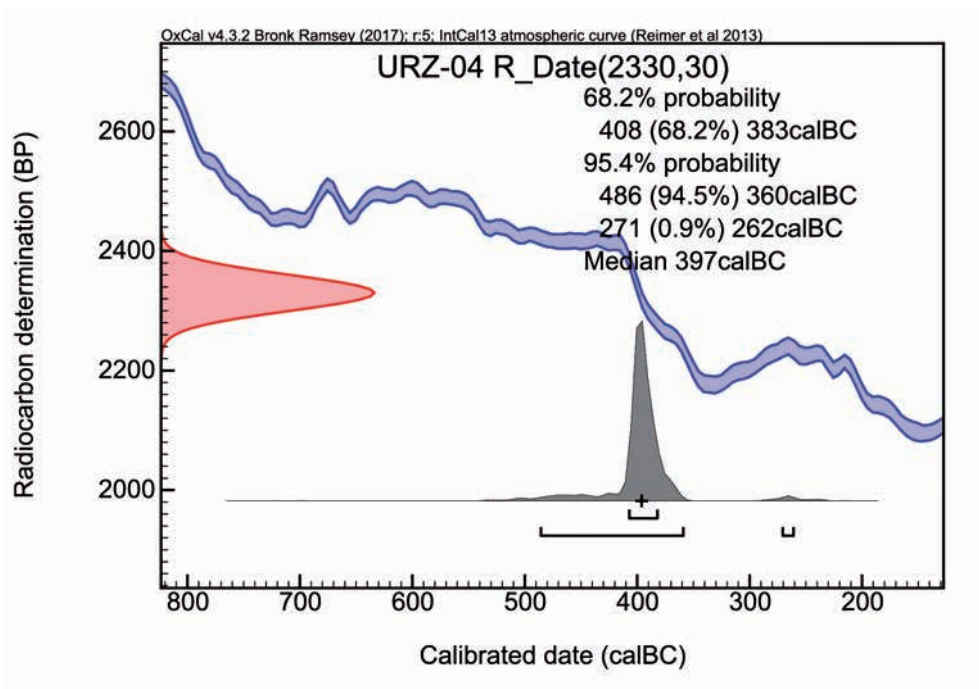

Рис. 9. Результат ^{14}C датирования образца из кургана Урджар, выполненный в лаборатории: International Chemical Analysis Inc. (шифр: ICA-18W/0815)

Fig. 9. Result of ^{14}C dating of a sample from the Urzhar mound, made in the laboratory: International Chemical Analysis Inc. (code: ICA-18W / 0815)

Весь комплекс находок и обряд погребения предварительно датировались V–III вв. до н.э., имея широкие аналогии среди памятников Казахстана и сопредельных территорий сако-усуньского времени первой половины I тыс. до н.э.

Заключение. Итоги исследования урджарского захоронения поставили ряд вопросов относительно социальной принадлежности погребенного человека. Обнаруженное погребение нельзя назвать пышным, соответствующим высшему сословию общества той эпохи. Тем не менее, человек с кургана Урджар возможно

при жизни имел особый общественный статус. Вероятно, поэтому его могила была устроена в отдалении от родового некрополя без насыпи. Наличие в погребении массы лечебных трав, специально уложенных, наводят на мысль, что погребенный человек мог быть при жизни лекарем-жрецом.

К настоящему времени выполнена большая работа по консервации находки, ее реставрации, предложена первая реконструкция костюма «урджарской жрицы» [Алтынбеков, 2018]. Исследования кургана Урджар продолжаются.

Примечание. В статье используются фотографические и иные материалы из полевого отчета по аварийным раскопкам в связи с реконструкцией автомобильной дороги Таскескен–Бахты, хранящегося в архиве Института археологии им. А.Х. Маргулана. Графическое оформление рисунков выполнил Д.С. Джанабаев. Фотосъемка осуществлена О.В. Беляловым.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Акишев К.А.* Курган Иссык: искусство саков Казахстана. М.: «Искусство», 1978. 130 с. : ил., цв. ил.
2. *Алтынбеков К.* Уржарская жрица: история возрождения уникальной находки. Алматы: «Остров Крым», 2018. 94 с.: ил.
3. *Байтанаев Б.А., Китов Е.П.* Антропологические особенности женского погребения из могильника Урджар // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней): сб. научн. ст. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 722–729.
4. *Джансугурова Л.Б., Байтанаев Б.А., Хусаинова Э.М., Нуржибек, Жунусова Г.С., Иксан О.А., Джантаева К.Б., Китов Е.П.* Анализ митохондриальной ДНК находки «Урджарская принцесса» // Культурное наследие Евразии (с древности до наших дней): сб. научн. ст. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2016. С. 698–711.
5. *Кирюшин Ю.Ф., Степанова Н.Ф.* Скифская эпоха Горного Алтая. Ч. III: Погребальные комплексы скифского времени Средней Катуни. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2004. 292 с.: ил.
6. *Кубарев В.Д.* Курганы Юстыда. Новосибирск: «Наука», 1991. 190 с.
7. Проведение исследовательских работ по теме: «Археологические изыскания на участке реконструкции автомобильной дороги “Таскескен-Бахты (граница КНР)” 20–60 и моста через реку Каракол в Восточно-Казахстанской области». Научный отчет. Алматы, 2013 // Архив ИА КН МОН РК, ф. 2, оп. 55, д. 3167.
8. *Самашев З.* Берел. Берел. Алматы: «Таймас», 2011. 236 с.
9. *Шульга П.И.* Могильник скифского времени Локоть-4а. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. 204 с., ил.
10. *Шульга П.И.* Раскопки могильника Тавдушка на Катуни // Алтай в кругу евразийских древностей. Отв. ред. А.П. Деревянко, В.И. Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН, 2016. С. 253–272.
11. *Reimer P.J., Bard E., Bayliss A., et al.* INTCAL13 and MARINE13 Radiocarbon Age Calibration Curves 0–50,000 Years Cal BP. Radiocarbon 55 (4): 1869–87. 2013.

Сведения об авторе:

Байтанаев Бауыржан Абишевич – доктор исторических наук, академик НАН РК, директор, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан); baytanaev@mail.ru

ҮРЖАР ҚОРҒАНЫ: АШЫЛУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Б.Ә. Байтанаев

Мақалада Шығыс Қазақстан облысы Үржар ауданында Таскескен-Бақты автотік жолындарын қалпына келтіру жұмыстары барысында 2013 ж. қорғау жұмыстары кезінде табылған әйел жерленген тоналмаған Үржар қорғаны туралы хабарлама ұсынылады. Ескерткіш толықтай қалпына келтіруге болатын, бірегей жерленген бас киімнің сақталуымен ерекшеленеді. Жерлеу жеке және тас жәшікте орындалған. Ілеспелі кешеннің бөлшектері ретінде құрбандық астарының қалдықтары жануарлардың сүйектері, керамика мен ағаш ыдыстар, құрбандық шалатын тастан жасалған бұйымдар табылды. Әшекей бұйымдарынан тас салпыншағы

бар сырға сақталған. 14 C мерзімдеу зертханасынан болжамдалған мерзім алынды. Қорған б.д.д. V-IV ғғ. мерзімделеді. Ескерткіштен алынған материалдар палеоантропологтар, генетиктер, биологтар, палинологтар қатысқан мамандар тобымен сарапталды. Қазіргі таңда Ұржар қорғанынан табылған материалдарды зерттеу жалғасын табуда.

Түйін сөздер: археология, қорған, жерлеу, мәдениет, көшпелілер, бас киім

URZHAR MOUND: HISTORY OF DISCOVERY AND SOME RESEARCH RESULTS

B.A. Baitanayev

The article proposes a preliminary report on the Urzhar mound that was not pillaged with a female burial identified in 2013 during protection works carried out in connection with reconstruction of Taskesken – Bakhty highway in Urzhar district of East Kazakhstan region. The monument is unique with preserved headdress of extraordinary burial, which can be completely reconstructed. The burial is solitary, performed in a stone box. As elements of accompanying complex, there are remains of sacrificial food in the form of animal bones, ceramic and wooden utensils, and a stone-like item like an altar. From jewelry, an earring with a stone pendant was preserved. In the 14 C dating laboratory, a calibrated date was obtained. The mound dates back to V-IV centuries BC. The materials of the monument were analyzed by a group of specialists, including paleoanthropologists, geneticists, biologists, and palynologists. Currently, the study of the materials from the Urzhar mound continues.

Keywords: archaeology, mound, burial, culture, nomads, headdress

REFERENCES

1. Akishev, K. A. 1978. *Kurgan Issyik: iskusstvo sakov Kazakhstana (Kurgan Issyik: the art of the Sakas of Kazakhstan)*. Moscow: “Iskusstvo” Publ. (in Russian).
2. Altynbekov, K. 2018. *Urzharskaya zhritsa: istoriya vrozozhdeniya unikalnoi nahodki (Urzhar priestess: the story of the revival of a unique find)*. Almaty: “Ostrov Krym” Publ. (in Russian).
3. Baitanayev, B. A., Kitov, E. P. 2016. In Baitanayev, B. A. (ed.). *Kulturnoe nasledie Evrazii (s drevnosti do nashih dney) (Cultural heritage of Eurasia (from antiquity to the present day))*. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 722–729 (in Russian).
4. Jansugurova, L. B., Baitanayev, B. A., Khusainova, E. M., Nurjibek, Junusova, G. S., Iksan, O. A., Jantayeva, K. B., Kitov, E. P. 2016. In Baitanayev, B. A. (ed.). *Kulturnoe nasledie Evrazii (s drevnosti do nashih dney) (Cultural heritage of Eurasia (from antiquity to the present day))*. Almaty: A.Kh. Margulan Institute of Archeology, 698–711 (in Russian).
5. Kiryushin, Yu. F., Stepanova, N. F. 2004. *Skifskaya epoha Gornogo Altaya. Ch. III: Pogrebalnyie kompleksy skifskogo vremeni Sredney Katuni (The Scythian Era of Altay. Part III: The funerary complexes of the Scythian time of the Middle Katun)*. Barnaul: Altay State University Publ. (in Russian).
6. Kubarev, V. D. 1991. *Kurgany Yustyda (Yustyd mounds)*. Novosibirsk: “Nauka” Publ. (in Russian).
7. *Provedenie issledovatel'skikh rabot po teme: «Arheologicheskie izyskaniya na uchastke rekonstruktsii avtomobilnoy dorogi “Taskesken-Bahtyi (granitsa KNR)” 20-60 i mosta cherez reku Karakol v Vostochno-Kazhastanskoy oblasti» (Conducting research*

work on the topic: “Archaeological surveys at the site of reconstruction of the “Taskesken-Bakhty highway”(border of the People’s Republic of China)“ 20-60 and the bridge over the Karakol River in the East Kazakhstan region ”). In the archive of the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, 2-f. 55-с. 3167-f. (in Russian)

8. Samashev, Z. 2011. *Berel*. Almaty: “Taymas” Publ. (in Russian).

9. Shulga, P. I. 2003. *Mogilnik skifskogo vremeni Lokot-4a (Burial ground of the Scythian time Lokot-4a)*. Barnaul: Altay State University Publ. (in Russian).

10. Shulga, P. I. 2016. In Derevyanko, A. P., Molodin, V. I. (eds.). *Altay v krugu evraziyskikh drevnostey (Altay in the circle of Eurasian antiquities)*. Novosibirsk: Institute of Archeology and Ethnology of the SB RAN, 253–272 (in Russian).

11. Reimer, P. J, Bard, E., Bayliss A, et al. 2013. In *Radiocarbon*, 55 (4), 1869–1887.

About the Author:

Baitanayev Bauyrzhan A. Doctor of Historical Sciences, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Director, A.Kh. Margulan Archeology Institute (Almaty, Kazakhstan); baytanaev@mail.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.03.2019.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.04.2019.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.04.2019.

ТҮРКІСТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ ХАҚЫНДА

© 2019 ж. Е.Ә. Смағұлов

Күлтөбеге жүргізілген жүйелі жұмыстардың нәтижесінде алынған жаңа археологиялық материалдар Түркістан қаласының жасын б.д., бәлкім б.д.д. бірінші ғасырына (б.д.д. II–I ғ.ғ.) дейін көнелетуге мүмкіндік берді. Мақалада Ясы қала-бекінісінің ежелгі цитаделіндегі қамалды тазалау барысында алынған нақты артефактілер мен стратиграфиялық бақылаулар келтіріледі. Қамалдың, жалпы цитадельдің түпнұсқалық жоспарлануы, қоршап жатқан, дұрысында алты қырлы қабырғасының кем дегенде екі реконструкциялық кезеңнен өтуі жергілікті сәулет өнері дәстүрінің ежелгі бастауынан мәлімет береді.

Түйін сөздер: археология, құрылыс деңгей жиегі, бекініс қабырғасы, күмбез, аркалар, цитадель, кушандар, сарматтар, бастион, қорғаныс жүйесі, пақса

Осыдан тура отыз жыл бұрын «Қазақ тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамы» жинағының үшінші шығарылымында менің «Түркістанға қанша жыл?» атты тақырыпта шағын мақалам жарияланған болатын. Оның алдында бірнеше маусым Ескі Түркістан қаласында қазба жұмыстары жүргізіліп, өлкенің тарихи топографиясы мен ортағасырлық мәдениет бойынша жергілікті ескерткіштердің материалдық мәдениетінің ерекшеліктері зерттелген еді. Дегенмен, ол кездерде аймақта жүйелі археологиялық зерттеулер жүргізілмеді, қандай да бір жүргізілген қазбалардың өзі Қожа Ахмет Ясауи кесене-ханакасының қорғау аймағындағы сол немесе басқа да архитектуралық-археологиялық ескерткіштерді реставрациялау тапсырмасымен «байланысты» болды.

Бұл дәстүр Михаил Евгеньевич Массонның кезінде-ақ басталады. Алғашқы кәсіби археолог 1928 ж.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесіндегі ханаканың еден деңгейін анықтау, кейіннен қабатталған «мәдени қабат» астындағы жерлеу орындарын, іргетасының құрылымын зерттеу мақсатында іргесіне археологиялық қазба жұмыстарын жүргізгендігін айттып өткерек [Массон, 1929, с. 40; Смағұлов, 1998]. Дегенмен, қазақстандық археолог Т.Н. Сенигованың кесененің «қорғау аймағындағы» дәстүрлі «реставрациялық мақсатта» жүргізген жүйелі зерттеулерінен басқа, қала аумағында тарих пен мәдениетке қатысты ғылыми-зерттеу тапсырмалары қойылған еді [Сенигова, 1976, с. 105–121; 1977, с. 46–58; 1978, с. 171–186; Сенигова, Бурнашева, 1977]. Оның ішінде, ол «қоқандық арка» аумағында стратиграфиялық қазба жұмыстарын жүргізеді. Сонымен қатар, Күлтөбеде ежелгі мәдени қабаттарына дейін жету керек деп есептелген үлкен қазба жұмысы басталады. Бірақ бұл қазба қысқа мерзімге ғана созылып, жұмыс

жетекшісінің есебі бойынша 1,5–1,8 м тереңдікке, қолдан тұрғызылған стилобатқа дейін жетеді.

Олай болса, Түркістанның ежелгі, алғашқы қабаттарын зерттеу тапсырмасы немесе қаланың «жасын» анықтау жұмысы шешусіз қалған. Иә, қазақстандық археологтардың алдына мұндай тапсырма қойылмады, яғни әлеуметтік-саяси тапсырма болмады. Дегенмен, көрші және туыс Өзбекстан мен Тәжікстанда ежелгі тарихи қалалардың жасын анықтауда «археологиялық жарыс» басталып кеткен болатын. Самарқанд, Душанбе, Ташкент, Бұхара және басқа да беделді қалалар өздерінің жасын 20–27 ғасыр деп көрсетті. Кей кезде қалаларды, көршілерін көре алмаушылық пиғылда санғасырлық жасы хабарланғаннан кейін де, біраз жыл өткізіп барып, бірнеше ғасырға көнелетті. Солай, алдында болып өткен мерейтой құрметіне жасалған, палау пісірген қазанның ошағы суымай жатып кезекті «мерейтойы» жарияланды.

1982 ж. Б.Т. Тұяқбаеваның ҚазКСР ММ «Түркістан мамандандырылған ғылыми-реставрациялық шеберханасы» басшысы болып тұрған уақытта қолғабыс етумен біз Күлтөбеге, біршама шығысындағы төбенің құлама жиегіне шағын стратиграфиялық қазба салған болатынбыз (сур. 1). Осы жердегі қазба 6–7 м тереңдікте жатқан (12–14 қабат) материкке жетіп, жеті бірізділікті мәдени қабат анықталды [Смагулов, 1987; 1988]. Бұл Түркістан қаласы үшін жаңа материал ретінде есептеліп, келесі бастапқы жарияламдарға негіз болды [Смагулов, 1985; 1986; 1987, с. 579–580; Акишев и др., 1988; Смагулов и др., 1999].

Біздің бұл болмашы нәтижелеріміз Түркістан қаласының пайда болу мерзімін бірден 700 жыл «ғасырлар қойнауына» жылжытып, «кезіндегі» оғаштау көрінетін жарысқа түскендей болды. Өйткені оған дейін, шын мәнінде XII ғ. бұрынғы қала туралы ешқандай дәлел болмады, яғни мұнда Қожа Ахметтің алдындағы өмір жайында не жазбаша деректерде, не археологиялық артефакті кешенінде мәліметтер болған жоқ. Тіпті осы қаланың өзінің дәлелді баламалануы болмады. Біздің ұсынысымыз алдын ала сол Күлтөбеге ұсынып отырған мерзімді немесе оны тіпті көнелетуді қосымша негіздеу үшін мақсатты зерттеу жұмыстарын жүргізу болғанымен, құрылымдық жауап дәйексіз қалды.

Сонымен, 2000 жылы Түркістан қаласының 1500 жылдығы тойланды. Басқа дәлелді мерзімді негіздеу ол кезде болған да жоқ. Бұл мерзім салтанатты мерейтойды жасаушыдан шын мәнісінде ерекше шығынсыз «пайда болды»: қаланың пайда болуы мерзімін анықтау үшін жалпы қандай болса да қаражат бөлінген жоқ, ол жолай, реставрациялық тапсырмаларды шешу барысында бекітілді. Сол уақытта көршілерде осы мақсатта арнайы көп жылға жақсы қаржыландырылған археологиялық экспедициялар жұмыс істеді. Олардың кейінгі бірінің мысалы – Ресей Федерациясындағы Қазан қаласының пайда болу мерзімін анықтау.

Тарихы «тарих қойнауына» тереңдеп кететін сол немесе басқа да қаланың пайда болу/іргесінің қалану уақытын негіздеу жай ғылыми тапсырма емес. Тіпті бұл мәселенің шешімі ғылым саласына да жақындамайды, бұл мәселенің шешімі саяси қызығушылық, егер

Сур. 1. Ескі Түркістан қаласының аэрофотосуреті

Fig. 1. Eski Turkestan hillfort aerophoto

шын мәнінде ғылым аясында қалған болса, мамандар ұжымының мақсатты күшін талап етер еді. Жазбаша деректерде сенімді мәліметтер болмаған жағдайда, көбінде мұндай қатынас барлық ерекшеліксіз Қазақстанның ортағасырлық қалаларында болып тұрады, онда сапалы деректанулық базаны құрудың ұзаққа созылған және еңбек шығыны кезеңі керек. Әрине, оның негізінде мақсатты және жүйелі археологиялық зерттеулердің материалдары жатуы қажет.

Мысалы, Қазан қаласының пайда болу уақыты жөніндегі мәселелерді шешу барысында қаланың өзі мен төңірегіне бес жыл бойы жүйелі кең көлемді археологиялық зерттеулер жүргізілді. Негізгі зерттеу нысаны Казанка өзенінің Еділге қояр жеріндегі мүйісте, бұрындары бекітілгендей Кремлевский төбесінде қаланың ежелгі орталығы орналасқандығы

сөзсіз. Әйтсе де, сол уақытта Қазан археологиялық тұрғыдан айтарлықтай жақсы зерттеліп, ғылыми айналымға қаланың стратиграфиялық шкаласы енеді (А.Х. Халиков), сонда да, мұнда тағы 22 қазба жұмыстары жүргізіліп, ғылыми-жаратылыстану аналитикалық зерттеулердің алуан түрлеріне тартылған (тұқым-тозандық, термолюминосценттік, дендрохронологиялық және т.б.) көлемді әртүрлі материалдар алынады. Осы материалдарды зерттеуде әлемнің 20-ға тарта еліндегі ғылыми орталықтардың мамандары тартылады. Олай болса, Қазан стратиграфиясының моңғолдарға дейінгі өмірі, ең алғашқы қабаты толығымен дәлелденіп, қаланың мыңжылдық жасы негізделеді [Хузин, Хакимов, 2000, с. 220 и сл.].

Неге 1500 жыл? 1982 ж. басталған ханака-кесенеден 300 м

қашықтықтағы Күлтөбенің шамамен 70 ш.м. алаңына жүргізілген стратиграфиялық қазбаның ең төменгі 10–12 ярусынан қандайда бір құрылыстың белгісі жоқ күлді қабат (қалыңдығы 1,5 м астам) ашылады. Табылған заттар негізінен қолмен жапсырылып жасалған қыш ыдыстардың санаулы сынығы, сопақша келген тас дән үккіштер мен тас құралдардың – қаққыш, түйгіш және т.б. сынықтары болды.

Дегенмен бұл жерден табылған бұйымдар құрылыстың еденіне «байланысты» емес, шартты түрде белгіленген бірінші (ең ежелгі, субстрат) құрылыс деңгей жиегінің (1ҚД), жалпы 0,5 м қалыңдықтағы мәдени қабаты материктің үстінде жатыр. Мұндай субстратты күлді қабат Сырдария алқабындағы бірқатар ортағасырлық қалалардың (Отырар, Шойтөбе және т.б.) стратиграфиясына тән екендігін айтып өткен жөн. Дұрысын айтқанда, бұл стратиграфия толық зерттелген қалалардың барлығына қатысты.

Дәлосындай, жалпы қалыңдығы 0,5 м күлді қабатты «үйіндіні» 1962 ж. М.С. Мершиев Тараз шахристанының мәдени қабат стратиграфиясының негізінен табады. Бұл қабат заттарға өте жұпыны болған және оның үстін 10–20 см қалыңдықтағы ұсақ жұмыр тасты қабат жауып жатқан. Автор мұны, яғни тас қабатын Талас өзені тасқынының ізімен түсіндіреді. Бұл қабатты М.С. Мершиев б.д. бірінші ғасырына жатқызады, бұған Е.И. Агеева келіскенімен, А.Н. Бернштам Тараз стратиграфиясындағы субстратты қабатта біршама ерте кушандық материалдардың барын және оны б.д.д. бірінші ғасырға мерзімдеуге болатынын айтқан [Мершиев, 1968, с. 38, 44; Труды Семиреченской..., 1949, с. 39].

Күлтөбенің бірінші құрылыс деңгей жиегінен жиналған баржоғы 23 сынық деп есептелген керамика кешенін ыдыстардың кескіндік бөліктері құрайды. 1ҚД үстіне қабатталған екінші құрылыс деңгей жиегінен (8–9 ярустар) өлшемі 40×20×9–10 см болатын шикі кірпіштен қаланған, мықты қабырғасының қалыңдығы 1,4 м дейін баратын бес бөлменің қалдықтары анықталған болатын. Бөлмелерден тар әрі аласа сыпалардың орны анықталды.

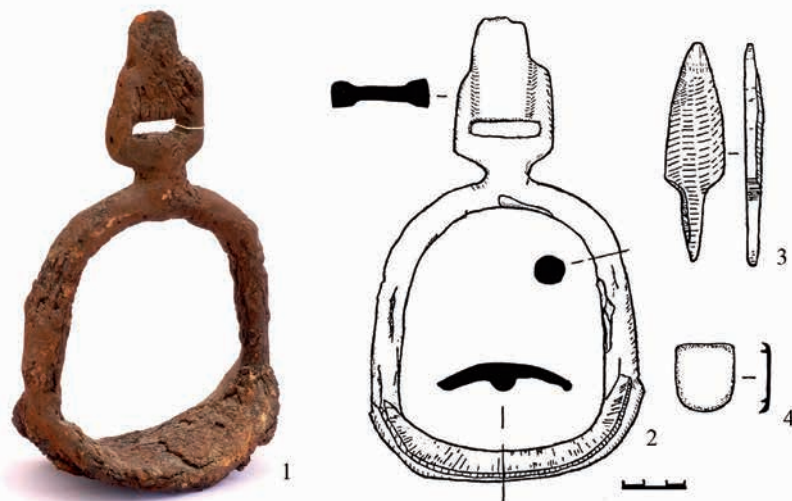
Күлтөбенің осы екі субстратты қабатынан табылған керамикалардың пішіні, жалпы бірқатар морфологиялық белгілері бойынша Ташкент оазисіндегі Минг-Урюк қаласының төменгі қабатының [Буряков, 1956, с. 126], Шардарадағы Ақтөбе I қаласының төменгі деңгей жиегінің [Максимова и др., 1968, с. 36–62, 150–154] керамикалары типіне жақын. Мұндай керамика Отырардағы стратиграфиялық қазбаның XIV құрылыс деңгей жиегінен, [Акишев и др., 1972, с. 78–80] Қостөбенің оңтүстігіндегі және Ботайтөбе қалаларының қабатынан [Акишев и др., 1972, с. 123] және Түркістан ауданындағы Шаға ауылы маңындағы қорымнан [Максимова, 1974, с. 95–118] кездескен. Бұл ұқсастықтар Күлтөбенің I–II құрылыс деңгей жиегінің қатпарлану уақытын Отырар-Қаратау мәдениетінің II кезеңі (IV–VI ғ.ғ.) уақытымен мерзімдеуге мүмкіндік береді [Левина, 1971, с. 228–229].

3ҚД секторынан сәл жоғарыда жерленген жылқының табылуы, Күлтөбенің көне түркілік мәдениет шеңберіне кіретінін көрсетеді. Бұл табылым I–II құрылыс деңгей жиегін б.д. бірінші мыңжылдықтың ортасына үлкен сеніммен мерзімдеуге

болатынын көрсетті. Жерлеу шұңқырын топырақтан тазалау кезінде бүлінген темір үзеңгі, темір ауыздық, сонымен қатар жалпақ күміс тоға және сүйектен жасалған жебе ұшы табылды (сур. 2). Осындай пішіндегі темір үзеңгілер VI–VII ғ.ғ. Еуразия даласында кеңінен таралған. Орта Азия мен Қазақстан аумағындағы жылқы және әбзелдерімен бірге жерленген жерлеу ескерткіштері VI–VII ғ.ғ. мерзімделеді. Бұл үрдіс Түркі қағанатының жаулап алуымен байланысты [Степи Евразии..., 1981, с. 37]. Осыған ұқсас үзеңгілер мен бір шығыршықты ауыздықтар Самарқанд маңындағы жерлеу орындарынан кездескен [Спришевский, 1951, с. 39–40]. Екінші бір ұқсас үзеңгі Ташкент каналының құрылысы кезінде [Древняя и средневековая..., 1979, с. 38, рис. 13] және Пенджикенттегі қазба барысында табылған [Распопова, 1981, с. 100, рис. 70, 2]. Пішіні жағынан ұқсас, бірақ, бетінде ешқандай оймышты бедерлері жоқ тоғалар жақын

жердегі Сидак және Қаратөбе қалаларының VII–VIII ғ.ғ. жататын қабаттарынан [Смагулов, 2011, с. 283, рис. 53] және Тәжікстандағы Пенджикент қаласының VII ғ. мерзімделетін қабатынан шыққан [Распопова, 1981, с. 91, рис. 64]. Аймақтағы ат әбзелдердің осындай және басқа да бөлшек бұйымдары Алтай түріктерінің VI–VII ғ. бірінші жартысындағы Кудэрге қорымының жерлеу мүлкіне [Гаврилова, 1965] өте ұқсас екендігі зерттеушілер тарапынан көрсетілген [Распопова, 1981, с. 97–98].

Алтайдағы жылқымен жерлеу ғұрпы өзінің бастауларын хунну-сянбилер кезеңінен алады және ол дәстүр түркі мәдениеті қалыптасуының алғашқы кезеңінде, яғни VI ғ. екінші жартысы – VII ғ. бірінші жартысында айтарлықтай қарқынды тарала бастаған [Серёгин, 2017, с. 36–48]. Мүмкін 3ҚД секторындағы жерлеу шұңқыры аузынан табылған оттың қалдығы мен қыздырылған саздың табылуын

Сур. 2. Күлтөбенің үшінші құрылыс деңгей жиегіндегі жылқы жерленген орыннан табылған үзеңгі

Fig. 2. Stirrup from the horse burial in the Kultobe building horizon

да, жерлеу ғұрыптарының қатарына жатқызуға болатын шығар?

Егер Күлтөбенің үшінші құрылыс деңгей жиегін VII ғ. бірінші кезеңіне жатқызсақ, онда төменде орналасқан II және I құрылыс деңгей жиектерін IV–VI ғ.ғ. жатқызуға әбден болады, әрі бұл пікірімізді аталған құрылыс деңгей жиектерінен табылған керамикалық коллекция да дәлелдей түседі.

Мамандардың пікірінше, Орта Азияда IV–V ғ.ғ. материалдық мәдениет формасы түбегейлі өзгерістерге ұшыраған және ең алдымен, маңызды этномәдени көрсеткіш болып табылатын тұрғын үйлердің сипаты өзгерген. Бұл жаңашылдықты IV–V ғ.ғ. шегінде Сырдария бойындағы «жетіасарлық» тұрғындардың көшіп-қонуымен және «қауыншылықтардың» Орта Азия оазистерінің ішкері бөліктерімен араласуымен байланыстыруға болады [Вайнберг, 1999, с. 255]. Л.М. Левина жетіасарлық керамика пішіндерінің Сырдарияның жоғарғы ағысында, яғни Отырар-Қаратау және Қауыншы мәдениеттерінің аумағында жаппай таралуын III ғ. аяғы – IV ғ. басымен мерзімдеген. Бұл мәдени белгілердің енуінің маңыздылығы, сол мәдениеттің келбетін өзгертіп, ары қарай дамуы келесі, үшінші кезеңі, өзіндік ерекшеліктерге сай белгілер кешенімен сипатталады [Левина, 1981, с. 174]. Халықтың бұл жылжуы аясын Ферғана және Орта Сырдария аймағындағы сағана түріндегі жерлеу орындарының таралуымен байланыстыруға болады [Матбабаев, 1998, с. 71]. Р.Х. Сулеймановтың пікірінше, Ер-қорған қаласындағы IIIҚД-дегі ғибадатхананың қалыптасуында да, осы кезеңдегі Оңтүстік Соғды жеріндегі мәдениет бейнесінде де

«жетіасарлық» архитектуралық-құрылыс дәстүрлерінің жаңалықтары пайда болған [Сулейманов, 2000, с. 143]. Автор бірнеше ғимараттың жоспарлануын Сырдарияның құрғап қалған арналарындағы, көпшілігін Л.М. Левина зерттеген жетіасарлық жер бетіндегі жерлеу орындары (3 тип) интерьерінің жоспарлануымен салыстырады [Левина, 1996]. Зерттеуші Сырдария бойындағы мәдениетті тасымалдаушы халықтардың таралуын Орта Азиядағы ерте ортағасырлық қамалдардың архитектуралық келбетімен және крест тәріздес жоспардағы ғұрыптық құрылыстардың таралуымен байланыстырады [Сулейманов, 2000, с. 259, 265].

Неге 2200 жыл? Арада біршама уақыт өткелі бері археология ғылымының кеңістігі ұлғайып, зерттеу бағыттары тереңдеп, аталған аймақтағы көне заманның тарихи-мәдени үдерістерін түсінуге жол ашты. Сырдария аймағында «сармат шеңберіне» кіретін халықтың б.д.д. бірінші ғасырында болғаны туралы нақты деректер белгілі болды. Мәселен, Шаштөбе (Ташкент оазисі) қаласының стратиграфиясынан «Орал маңы мен Арал маңынан, яғни солтүстік-батыстан келгендердің» жерлеу құрылыстары нақты құжатталады. Бұл Бүргелік қоныстарының құланды орнынан да кездеседі, ондағы құрылыс деңгей жиегін Қауыншы мәдениетінің монументалды құрылысы жауып қалған [Филанович, 1991, с. 77–87; 1999, с. 124–125].

Осы кезеңде ирригацияға ыңғайлы жерлердің барлығында жаппай қоныстану үдерісі белсенді жүріп, олардың әрқилы типтегі қоныстары мен оның жүйелері пайда

болған, мұны «урбанизациялық жарылыс» деп сипаттаса да болады.

Дұрысында осыған ұқсас миграциялық үдерістер Сырдарияның төменгі ағысында да орын алған секілді. Мұнда, Отырар оазисіне кіретін Арыс өзенінің бойындағы жәнетөменірек, Түркістан оазисіндегі бос жатқан жерлерге халық тығыз қоныстана бастаған.

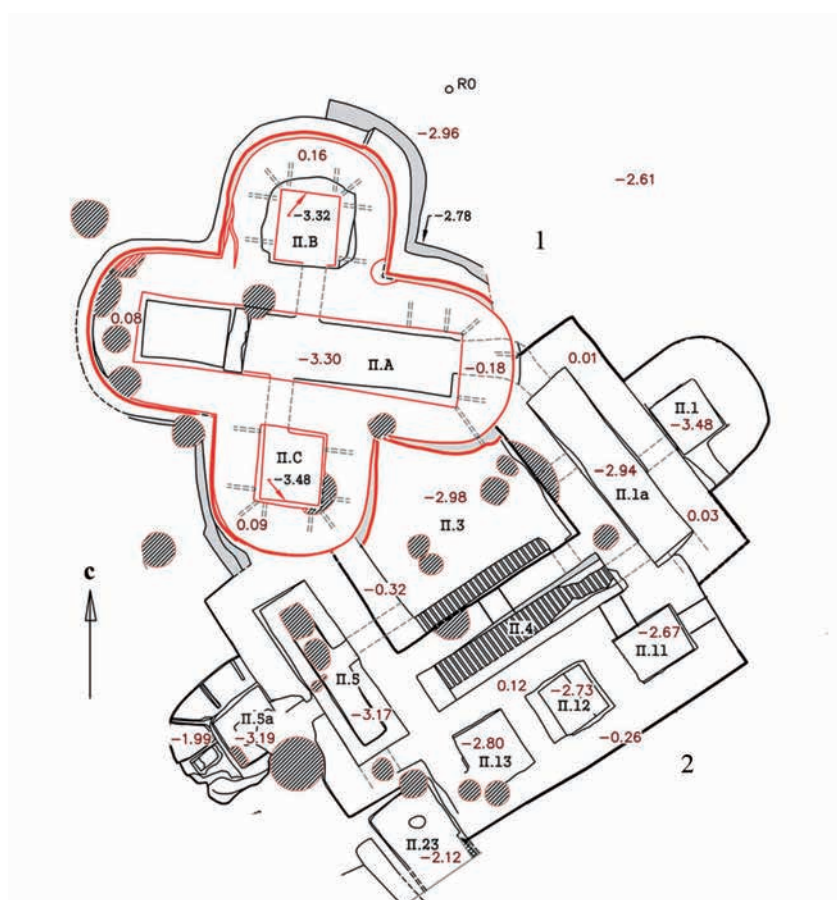
Күн сайын отырықшылық типтегі үй-жайлардың негізгі түрлері трансформацияланып жатады. Егер б.д.д. VI–III ғ.ғ. Соғды, Ферғана, Шаш қалаларында «жертөле» тәріздес дәстүрлі үйлер болса [Омельченко, 2004, с. 62–68], б.д.д. II ғ. жер бетіне салынған үйлер саны көбейіп, үйдің ішкі интерьері Хорезмдегі сияқты, ең алдымен бұрынырақ осы аймаққа тән емес «П» немесе «Г» тәріздес сыпалар ұйымдастырылады. Тұрғын бөлмелердің интерьері өзгешелеу

болды: үш немесе төрт қабырғаның бойымен кірпіштен соғылған сыпа созылып, ортасына ашық түрдегі алау-ошақ орналасса, сыпалардың біріне тандыр ошақ жасалған [Неразик, 1986, с. 37]. Шынында да, тұрғын бөлмелердің жоғарыда сипатталған құрылымы антикалық кезеңдегі Орта Азия қалаларында белгісіз болып келген. Бірақ тура сол кезеңде мұндай интерьерлік ерекшелік Сырдарияның төменгі ағасындағы Жетіасар мәдениетіне тән тұрғын үйлерде кездеседі. Осы аймақта ұзақ жылдар бойы тұрақты жүргізіліп келген зерттеу жұмыстары көрсетіп отырғандай, б.д.д. ғасырлардың соңында қорғаныс мықты бекіністердің ішіндегі «тұрғын бөлімдердің» ортасына ашық типтегі ошақ-алтарь, ал оның айналасына қабырғаның периметрі бойынша аласа жантайма сыпа орналасқан

Сур. 3. Ежелгі цитадель құрылысы. Крест тәрізді қамал. Фото автордікі

Fig. 3. Element of the building development in the ancient Yassy citadel.
Cross-shaped castle. Author's photo

Сур. 4. Цитадельдің екі құрылыс кезеңіндегі ежелгі «крест тәрізді» қамалдың жоспары

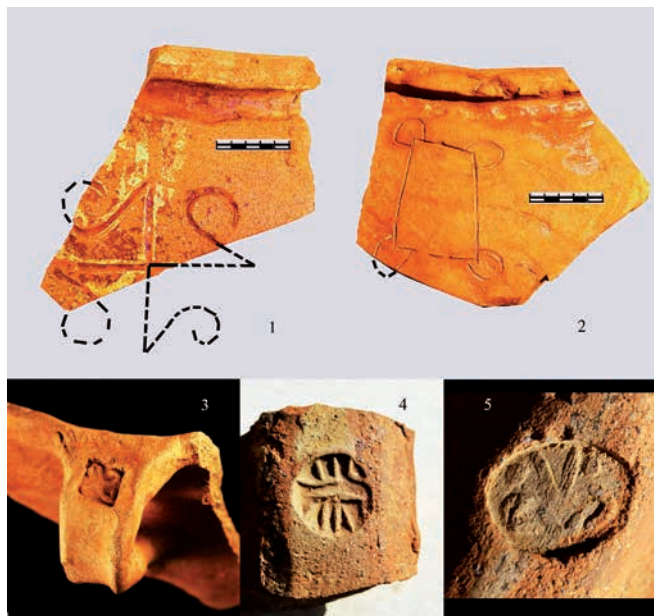
Fig. 4. Layout of the ancient «cross-shaped» castle of the citadel in two building stages

[Левина, 1996, с. 25–26, рис. 10, 29, 27–30, илл. 15–17, 35].

Яғни, жер бетіне тұрғызылған тұрақты қоныстардың тұрғын бөлмелерінің интерьерінде осындай белгілерінің болуына қарап, хронологиялық индикатор ретінде б.д.д. алғашқы ғасырын айта аламыз. Еден үстінде тұғырлы алтары бар ғибадатхана, Соғды цитадельдеріндегі «салтанат сарайлары» сияқты өз бастауы Сырдария бойындағы мәдениетке тиесілі біршама ерте тұрғын бөлмелердің интерьерінде жатуы әбден мүмкін. Жетіасар мәдениетінің өмір сүрген

б.д.д. бірінші ғасырындағы дәстүрлі тұрғын жайлардың құрылымын қарастырған Л.В. Гуревич, онда үйлердің кейбіреулерінің ортасында тұғырлы алтарь және шаршы тәріздес ғұрыптық бөлмедегі сыпалардың «кушандық» үлгіге жақын прототиптері болуы мүмкін екендігін байқаған (Зартепе) [Гуревич, 1990, с. 73].

Түркістан қаласындағы Күлтөбенің бірнеше қабатты үйіндісіне жүйелі түрде жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында ашылған деңгей жиекті стратиграфиялық мәліметтер мен табылған жәдігерлер

Сур. 5. 1, 2 – цитадельдің соңғы кезеңіндегі таңба секілді белгілер (б.д. III ғ.); 3, 4, 5 – б.д. I–II ғ.г. гемманың керамикадағы баспа-таңбасы

Fig. 5. 1, 2 – tamgha-like symbols from the last citadel horizon (III century A.D.); 3, 4, 5 – gemma imprints on ceramics of the I–II centuries A.D.

кешенінің негізінде б.д.д. II ғ. – б.д. III ғ. кезеңіне жатқызуға болады. Шындығында, Яссы қаласының ежелгі цитаделін ашу осы жерден басталады.

Археологиялық зерттеу жұмыстарының қазіргі кезеңінде ежелгі цитадельдегі құрылыс алаңының айтарлықтай бөлігі ашылған. Мұнда цитадель қамалының біршама жақсы сақталған іргесін тазалау жұмыстары аяқталып (сақталған қабырға биіктігі 3,2–3,4 м) (сур. 3), ежелгі бекініс қабырғасының ұзындығы анықталып (I–II ғ.ғ.), цитадельдің құрылысы зерттеліп жатыр (сур. 4, 5). Зерттеу нәтижесінде цитаделдің ұзақ уақыт өмір сүргені, бірнеше жөндеу жұмыстарының кезеңін бастан өткергендігі және үлкен көлемдегі өрттің орын алуынан қирағандығы анықталды. Кейінірек

кирандылар қайта тегістеліп, үстіне ортағасырлық қамалы бар цитадель түскен. Қазба барысында осы (және басқа) архитектуралық құрылыстың мерзімделуін анықтауға мүмкіндік беретін маңызды археологиялық ақпарат алынды. Бірегей археологиялық жәдігерлері бар бұл кешен ежелгі Ясы қаласының б.д.д. II ғ. – б.д. III ғ.ғұрыптық, салттық өмірін жарыққа шығарып отыр [Смагулов, 2013а, с. 495–520].

Жалпы табылған керамика сынықтары арасындағы, шикі саздың бетіне батырып, сызып түсірген таңба тәріздес белгілер –

эмблема ерекше назар аудартады. Олардың ішінде бұрыштарында қосымша дөңгелек сызығы бар шаршы тәріздес бейнелер – «тампьерлер таңбасы» ерекше қызығушылық тудырады (7 дана). Оймышты белгілері бар керамикалар коллекциясындағы крест немесе свастика түріндегі белгілер Күлтөбе коллекциясындағы ең көп тараған белгі деп айтуға болады. Сызықты белгілердің қатарында ойып жасалған таңба тәріздес белгілер де кездеседі (сур. 6).

Қамалдың ауласына басты кірер жерінен анар тәрізді безендірілген, бұратылып жасалған алтын сырға, сонымен қатар, қамалдың еденінен ұсақ алтыннан жасалған киімге тағатын ілмектер, өте ұсақ алтын моншақтар табылды (сур. 7). Бірақ бұл жәдігерлер қамалдың кейінгі

Сур. 6. Цитадельдегі жапсарлай салынған құрылыстары бар ежелгі бекініс қабырғаларының шығыс бөлігі

Fig. 6. Eastern section of the ancient citadel wall with extensions

қалпына келтірілген қабаты бірінің мерзімін негіздеуі мүмкін. Осыған ұқсас бұйымдардың біршама ерте үлгілері далалық сармат тайпаларының б.д. III ғ. бірінші жартысындағы жерлеу орындарында кеңінен таралса, жәдігерлердің басым бөлігі б.д. III ғ. ортасы мен екінші жартысындағы кешендерде кездеседі. Табылған алтын сырға қамалдың өмір сүруінің кейінгі кезеңіндегі ежелгі қалпына келтіру уақытын мерзімдеу үшін «хронологиялық реперінің» бірі болуы әбден мүмкін. Мұндай зергерлік бұйымдардың пайда болуын мамандардың Орта Азияның зергерлік орталықтарымен дәстүрлі байланыстыруы орынды жағдай.

Цитадельдің соңғы реконструкциялануының мерзімін қамалдың ішкі бөлігіндегі еденнен табылған кушандық монеталар да айғақтайды. Солардың жақсы сақталған бірі 13 бөлмедегі 2ҚД шықты, сонымен қатар бірегей таңбалары бар екі хұм сынығы табылды (сур. 6, 7). Монета кейінгі кезеңдегі едендердің бірінің сылағынан табылды. Оның беті қатты бүлініп, ысылып қалғандықтан, Бактриялық жазуды оқу қиындық туғызғанымен, бірқатар белгілерінің бедеріне қарап, кушандық Хувшики патшаның (б.д. II ғ. ортасы) кезінде соғылғандығы анықталды. Монетаның Av бетінде «түрікше» отырған, сол қолын биікке көтерген билеуші бейнесі бар. Rv бөлігінің дөңгелек жиегінде «төрт тісті» таңба/гербтің астында тігінен тұрып оң қолын жайған билеушінің бейнесі бар. Өзінің стратиграфиялық жағдайына қарай бұл кушандық монета қамалдың 2ҚД бірінші құрылыс кезеңінің аяқталуын мерзімдеуі мүмкін.

Қамалдың басқа бөлмесіндегі ерте кезеңге тән еденнен табылған бізгегі төмен түсірілген жебе ұштары, қырлы фаянсты моншақтар, миниатюралы пұт, ұштарына алтын тізілген кәріптасты алқа, көгілдір ақықты моншақ және т.б. жәдігерлерді б.д.д. II ғ. – б.д. I ғ. сеніммен жатқызуға болады.

Цитадельдің бекініс қабырғасына тазалау және зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Бекініс қабырғаны іздеу тура «мая шөптің арасынан инені іздеумен» бірдей секілді. Дегенмен, кей жерлерінде бекініс қабырғасы іргесіне дейін түгелдей тегістеліп кетсе, енді бір жерлерінде 3–4 м дейін сақталған! (сур. 5). Қазіргі таңда цитадельдің бекініс қабырғасы реконструкциялаудың үш кезеңін

басынан өткергенді анықталып отыр. Бекініс қабырғасының анықталған және өлшенген үш бұрышы 120°-ты құрайды. Оңтүстік бұрышта үш бөлмелі, екі қабатты бастион анықталды. Яғни, екінші қабаттан қорғаныс іс-шарасы белсенді жүргізілген.

Бекініс қабырғасының солтүстік-шығыс бұрышынан «бұрыштық үй» тазаланды. Бес бөлмелі үйдің еденінен үлкен өрттің қалдықтары, жабынды арқалығының күйген көмірлері, әртүрлі қыш ыдыстардың сынығы, ең бастысы хұмдар табылды. Олардың арасынан ақ ғаныштан жасалған үш пұт бар қызықты жәдігерлер кешені жинастырылды.

Түркістанның ежелгі цитаделін зерттеуде алынған жаңа тарихи-мәдени материалдар кешенін толық ғылыми тұрғыдан тұжырымдап, талдау жүргізу қазба жұмыстары аяқталғаннан кейін жалғасын табады. Әзірше қамалда ең көне құрылыс болып табылатын крест тәріздес ғимаратты б.д.д. бірінші ғасырмен мерзімдеуге ешнәрсе кедергі жасап тұрған жоқ.

Реставратор-мамандармен бірлесіп цитадельдің ежелгі құрылысының ашылған ғимараттарын консервациялау шараларының жоспары мен жобасын жасау, Ежелгі Түркістанның жекелеген нысандарын ішінара қалпына келтіру мен ашық аспан астындағы музейге айналдыру бойынша жұмыстар басталды. Бірақ бірінші кезекте жалпы Тұжырымдаманың негізгі жағдайын – ежелгі Ясы қаласының берік қамал қабырғалары орналасқан жерден не көргіміз келетінін анықтап алуымыз қажет? Ежелгі қаланың ізін қандай күйде сақтап қалған дұрыс – түпнұсқалық түрде ұқыптап, кәсіби консервациялау керек пе, әлде

Сур. 7. Қамалдың жоғарғы едендерінен шыққан алтын әшекейлер мен қушандық тиын

Fig. 7. Gold «lost things» and Kushan coins from the upper floors of the castle

нысанның жекелеген бөліктеріне реконструкция жасалу керек пе? Бір ғана нысанда әртүрлі кезеңге жататын, уақыт аралығы үлкен кеңістіктен тұратын қабаттарды халыққа қалай таныстыру қажет? Соның бір дәлелі, қазіргі күннің өзінде-ақ Күлтөбе біздің алдымызға кезекті шешімі қиын сұрақтар қойып отыр. Себебі туристік кластердің дамуы тек жол жөндеу, әжетхана және қонақ үйлер салудан ғана тұрмасы анық, бұл өз кезегінде шынайы туристерді тарта-тын түпнұсқалы ғажайып нысандарды қайта қалпына келтіру. Қазіргі таңда әлемдегі әрбір халықтың тарихи тәжірибесі бірегей және баға жетпес екендігі қарапайым ғана шындық екендігі сезіліп келеді. Жалпы әртүрлі халықтар мен елдердің өткеніне деген қызығушылығы да артып келеді. Оның ішінде Қазақстанның ежелгі мәдениеті де бар.

Зерттеу барысында алынған материалдар мен бақылау жұмыстары Ежелгі Түркістан цитаделінің сақталу жағынан да, архитектуралық-фортификациялық жағынан да маңызды ескерткіш екендігін дәлелдейді. Соңғы жылдары алынған архитектуралық-археологиялық мәліметтер кешені цитадельдің уақытын б.д.д. бірінші (II–I ғ.ғ.) ғасырлармен

мерзімделетінін көрсетіп отыр. Дегенмен, Қазақстанның ежелгі қалаларында бұдан да біршама ерте архитектуралық құрылыс кешендері белгісіз болып отыр. Олар әрине бар, бірақ олардың археологиялық ізі ашылмады және зерттелмеді. Ал, Түркістандағы б.д.д. бірінші ғасырында тұрғызылған дәліздер мен күмбездер арасынан емін-еркін жүре аласыз.

Ескерту

1 – Жұмыс ҚР БҒМ АР05133405 «Түркістан археологиясы: ежелгі дәуірден Қожа Ахмет Ясауиге дейін» жобасы шеңберінде орындалды.

2 – Г.И. Богомоловтың Сырдарияның орта ағысындағы аймақтардың бірі Шаштағы жер бетіндегі сағана – «наустардың» пайда болуын осы жердегі IV ғ. автотонды эволюциялық процесс деп түсіндіруі әзірге дәлелдері аз болып көрінеді. Нәтижесінде оба асты катакомбалар «эволюция» жолымен жер бетіндегі «наустар» болып қалыптасқан секілді [Богомолов, 2005, с. 187–198].

3 – Жағдайды пайдалана отырып В. Малашевқа жылдам кеңес бергені үшін алғысымды білдіремін.

4 – Кушандық монетаны анықтауда маған айтарлықтай көмек көрсеткен Дж. Ильясовқа ризашылығымды білдіремін.

ӘДЕБИЕТ

1. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата: «Наука», 1972. 215 с.
2. Акишев К., Грошев В., Ерзакович Л., Смагулов Е. Исследования на юге Казахстана // АО–1986. М.: «Наука», 1988. С. 475.
3. Богомолов Г.И. Развитие погребальных сооружений раннесредневекового Чача // История Узбекистана в археологических и письменных источниках. Отв. ред. Анарбаев А.А. Ташкент: «ФАН», 2005. С. 187–198.
4. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. М.: «Восточная литература», 1999. 359 с.
5. Гаврилова А.А. Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племен. М.–Л.: «Наука», 1965. 143 с., вкл.
6. Гуревич Л.В. К интерпретации пенджикентских «капелл» // Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа (древность и средневековье). М.: «Наука», 1990. С. 67–89.
7. Древняя и средневековая культура Чача. Отв. ред. Шишкина Г.В. Ташкент: «Фан», 1979. 184 с.
8. Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тыс. н.э. / Тр. ХАЭЭ. VII. М.: «Наука», 1971. 252 с.
9. Левина Л.М. Среднеазиатские связи джетыясарской культуры в первой половине I тысячелетия н.э. // Культура и искусство древнего Хорезма. Ред.: Итина М.А., Рапопорт Ю.А. Вайнберг Б.И. М.: «Наука», 1981. С. 170–177.
10. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: «Наука», 1996. 396 с.

11. *Максимова А.Г., Мерицев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М.* Древности Чардары (археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища). Отв. ред.: Акишев К.А. Алма-Ата: «Наука», 1968. 261 с.: илл.
12. *Максимова А.Г.* Гробницы типа науса у с. Чага // В глубь веков. Отв. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: «Наука», 1974. С. 95–118.
13. *Массон М.Е.* О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в г.Туркестане // Известия Среднеаз. геогр. общества. 1929. Т. XIX. 26 с.
14. *Матбабаев Б.Х.* К вопросу изучения подземных склепов и погребений в камышовых гробах Ферганы // ИМКУ. 1998. Вып. 29. С. 70–76.
15. *Мерицев М.С.* К вопросу о стратиграфии нижних слоев Тараза // Новое в археологии Казахстана. Отв. ред. Кадырбаев М.К. Алма-Ата: «Наука», 1968. С. 37–50.
16. *Неразик Е.Е.* Об этнических процессах в раннесредневековом и средневековом Хорезме // Материалы к этнической истории населения Средней Азии. Отв. ред. Алексеев В.П. Ташкент: «Фан», 1986. С. 3–14.
17. *Омельченко А.В.* К вопросу о технике домостроительства Средней Азии в эллинистический период (по материалам поселений долины Кашкадарьи) // ИМКУ. 2004. Вып. 34. С. 62–68.
18. *Распопова В.И.* Металлические изделия раннесредневекового Согда. Под ред. Беленицкого А.М.. Л.: «Наука», 1981. 139 с.
19. *Сенигова Т.Н.* Уникальное культовое сооружение Аулие Кумчик-Ата в районе г. Туркестана // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Отв. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: «Наука», 1976. С. 105–121.
20. *Сенигова Т.Н.* Культовые сооружения около мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави // Археологические исследования в Отраре. Отв. ред. Акишев К.А. Алма-Ата: «Наука», 1977. С. 46–58.
21. *Сенигова Т.Н., Бурнашева Р.З.* Новые данные о городище Туркестан // Известия АН Каз.ССР. Сер. обществ. наук. 1977. № 2. С. 49–55.
22. *Серёгин Н.Н.* Отдельные захоронения лошадей в обрядовой практике раннесредневековых тюрок Центральной Азии // ТПАИ. 2017. № 1 (17). С. 114–121.
23. *Смагулов Е.А.* Городище Туркестан // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Алма-Ата: Гл. ред. Казахской Советской энциклопедии. 1985. Т. 1. История. С. 222–223.
24. *Смагулов Е.А.* Синие лотосы на туркестанском блюде // Памятники истории и культуры Казахстана: сб. ЦС Казахского ООПИК. Алма-Ата, 1986. Вып. 2. С. 43–46.
25. *Смагулов Е.А.* Археологические исследования в г. Туркестане // АО–1985. М.: «Наука», 1987. С. 579–580.
26. *Смагулов Е.* Сколько лет Туркестану? // Памятники истории и культуры Казахстана. Алма-Ата: «Казахстан», 1988. Вып. 3. С. 93–97.
27. *Смагулов Е.А.* Михаил Евгеньевич Массон и археология Туркестана // Новости археологии. Туркестан, 1998. Вып. 1. С. 93–97.
28. *Смагулов Е.А., Григорьев Ф., Итенов А.* Очерки истории и археологии средневекового Туркестана. Алматы: «Ғылым», 1999. 232 с.
29. *Смагулов Е.А.* Древний Сауран. Алматы: АБДИ, 2011. 434 с.
30. *Смагулов Е.А.* Из истории кангюйской архитектуры: здания крестообразной планировки // Гуннский форум. Проблемы происхождения и идентификации культуры евразийских гуннов: сб. научн. тр. / гл. ред.: С.Г. Боталов, отв. ред.: Н.Н. Крадин, И.Э. Любчанский. Челябинск: Издат. центр ЮУрГУ, 2013. С. 493–518.
31. *Сулейманов Р.Х.* Древний Нахшаб: Проблемы цивилизации Узбекистана VII в. до н.э. – VII в. н.э. Самарканд–Ташкент: «Фан», 2000. 343 с. + 87 л. ил.
32. *Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР.* Отв. ред. Плетнева С.А. М.: «Наука», 1981. 302 с.
33. *Труды Семиреченской археологической экспедиции. Таласская долина.* Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1949. 423 с.

34. *Филанович М.И.* К интерпретации погребений в нижнем горизонте Шаштепа в Ташкенте // ИМКУ. 1991. Вып. 25. С. 77–87.

35. *Филанович М.И.* К вопросу о путях движения ранних номадов (Чач и Согд на пути кочевников в Бактрию) // Изучение культурного наследия Востока. Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизации: матер. Междунар. конф. СПб.: «Европейский дом», 1999. С. 124–125.

36. *Хузин Ф.Ш., Хакимов Р.С.* О времени основания города Казани по материалам международной научной конференции «Средневековая Казань: возникновение, развитие» (Казань, 1999 г.) // РА. 2000. № 3. С. 220–228.

Автор туралы мәлімет:

Смағұлов Ерболат Әкежанұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, бас ғылыми қызметкері, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты (Алматы қ., Қазақстан); az_sultan2015@mail.ru

О ЗАРОЖДЕНИИ ГОРОДА ТУРКЕСТАН

Е.А. Смағұлов

Новые археологические материалы, полученные в результате систематических работ на холме Культобе позволяют углубить возраст города Туркестан до первых веков н.э., а возможно и до н.э. (II–I вв. до н.э.). В статье приводятся конкретные артефакты и стратиграфические наблюдения полученные в ходе расчистки замка древней цитадели города-крепости Яссы. Оригинальная планировка замка и всей цитадели, окруженной мощной, вероятно, шестигранной стеной, пережившей как минимум два этапа реконструкций, говорят о древних истоках местных архитектурных традиций.

Ключевые слова: археология, строительный горизонт, крепостная стена, своды, арки, цитадель, кушаны, сарматы, бастион, фортификация, пахса

CONCERNING THE BIRTH OF THE CITY OF TURKESTAN

E.A. Smagulov

New archaeological materials obtained in the result of systematic work at the Kultobe hill allow to extend the age of the city of Turkestan to the first centuries A.D., even probably B.C. (II–I centuries B.C.). The article gives specific artifacts and stratigraphic observations made during excavations of the castle of the ancient city-citadel of Yassi. Peculiar layout of the castle and the entire citadel encircled with a powerful, probably hexagonal wall that made it through at least two stages of reconstruction, speak of the ancient sources of local architectural traditions.

Keywords: archaeology, building horizon, rampart, rammed clay, vaults, arches, citadel, Kushan, Sarmatians, bastion, fortifications

REFERENCES

1. Akishev, K. A., Baipakov, K. M., Erzakovich, L. B. 1972. *Drevnii Otrar (Ancient Otrar)*. Alma-Ata: «Nauka» Publ. (in Russian).
2. Akishev, K., Groshev, V., Erzakovich, L., Smagulov, E. 1988. In *Arheologicheskie otkrytiya-1986 (Archaeological discoveries-1986)*. Moscow: «Nauka» Publ., 475 (in Russian).
3. Bogomolov, G. I. 2005. In Anarbayev, A. A. (ed.) *Istoriya Uzbekistana v arheologicheskikh i pismennykh istochnikakh (History of Uzbekistan in archaeological and written sources)*. Tashkent: «FAN» Publ., 187–198 (in Russian).
4. Vajnberg, B. I. 1999. *Etnogeografiya Turana v drevnosti (Ethnography of Turan in antiquity)*. Moscow: «Vostochnaya literatura» Publ. (in Russian).

5. Gavrilova, A. A. 1965. *Mogilnik Kudyrge kak istochnik po istorii altaiskih plemen* (*Burial Kudyrge as a source on the history of the Altay tribes*). Moscow–Leningrad: «Nauka» Publ. (in Russian).
6. Gurevich, L. V. 1990. In *Kulturnye svyazi narodov Srednei Azii i Kavkaza (drevnost i srednevekove)* (*Cultural relations of the peoples of Central Asia and the Caucasus (antiquity and the Middle Ages)*). Moscow: «Nauka» Publ., 67–89 (in Russian).
7. *Drevnyaya i srednekovaya kultura Chacha* (*Ancient and medieval culture of Chach*). 1979. Shishkina, G. V. (ed.). Tashkent: «Fan» Publ. (in Russian).
8. Levina, L. M. 1971. *Keramika nizhnei i srednei Syrdari v I tys. n.e.* (*Ceramics of the lower and middle Syrdarya in the 1st millennium AD*). Moscow: «Nauka» Publ. (in Russian).
9. Levina, L. M. 1981. In Itina, M. A., Rapoport, Yu. A., Vainberg, B. I. (eds.). *Kultura i iskusstvo drevnego Horezma* (*Culture and art of ancient Khorezm*). Moscow: «Nauka» Publ., 170–177 (in Russian).
10. Levina, L. M. 1996. *Etnokulturnaya istoriya Vostochnogo Priaralya. I tysyacheletie do n.e. – I tysyacheletie n.e.* (*Ethnocultural history of Eastern Priaralye. I millennium BC - I millennium BC*). Moscow: «Nauka» Publ. (in Russian).
11. Maksimova, A. G., Mershchiev, M. S., Vainberg, B. I., Levina, L. M. 1968. *Drevnosti Chardary* (*Antiquities of Chardara*). Akishev, K. A. (ed.). Alma-Ata: «Nauka» Publ. (in Russian).
12. Maksimova, A. G. 1974. In Akishev, K. A. (ed.). *V glub vekov* (*In the depths of ages*). Alma-Ata: «Nauka» Publ., 95–118 (in Russian).
13. Masson, M. E. 1929. In *Izvestiya Sredneaz. geogr. obshchestva* (in Russian).
14. Matbabayev, B. H. 1998. In *Istoriya materialnoi kultury Uzbekistana* (*The history of material culture of Uzbekistan*), 29, 70–76 (in Russian).
15. Mershchiev, M. S. 1968. In Kadyrbayev, M. K. (ed.). *Novoe v arheologii Kazahstana* (*New in the archaeology of Kazakhstan*). Alma-Ata: «Nauka» Publ., 37–50 (in Russian).
16. Nerazik, E. E. 1986. In Alekseev, V. P. *Materialy k etnicheskoi istorii naseleniya Srednei Azii* (*Materials on the ethnic history of the population of Central Asia*). Tashkent: «Fan» Publ., 3–14 (in Russian).
17. Omelchenko, A. V. 2004. In *Istoriya materialnoi kultury Uzbekistana* (*The history of material culture of Uzbekistan*), 34, 62–68 (in Russian).
18. Raspopova, V. I. 1981. *Metallicheskie izdeliya rannesrednekovogo Sogda* (*Metal products of early medieval Sogd*). Belenitskii, A. M. (ed.). Leningrad: «Nauka» Publ. (in Russian).
19. Senigova, T. N. 1976. In Akishev, K. A. (ed.). *Proshloe Kazahstana po arheologicheskim istochnikam* (*Past of Kazakhstan according to archaeological sources*). Alma-Ata: «Nauka» Publ., 105–121 (in Russian).
20. Senigova, T. N. 1977. In Akishev, K. A. (ed.) *Arheologicheskie issledovaniya v Otrare* (*Archaeological research in Otrar*). Alma-Ata: «Nauka» Publ., 46–58 (in Russian).
21. Senigova, T. N., Burnasheva, R. Z. 1977. In *Izvestiya AN KazSSR* (*News of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*), 2, 49–55 (in Russian).
22. Seryogin, N. N. 2017. In *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy* (*Theory and practice of archaeological research*), 1 (17), 114–121 (in Russian).
23. Smagulov, E. A. 1985. In *Kazahskaya SSR. Kratkaya ehnciklopediya. Istoriya* (*Kazakh SSR. Brief encyclopedia. History*), 1. Alma-Ata: Gl. red. Kazahskoi Sovetskoi ehnciklopedii, 222–223 (in Russian).
24. Smagulov, E. A. 1986. In *Pamyatniki istorii i kultury Kazahstana* (*Monuments of the history and culture of Kazakhstan*), 2. Alma-Ata, 43–46 (in Russian).

25. Smagulov, E. A. 1987. In *Arheologicheskie otkrytiya–1985 (Archaeological discoveries)*. Moscow: «Nauka», 579–580 (in Russian).
26. Smagulov, E. 1988. In *Pamyatniki istorii i kultury Kazakhstana (Monuments of history and culture of Kazakhstan)*, 3. Alma-Ata: «Kazakhstani» Publ., 93–97 (in Russian).
27. Smagulov, E. A. 1998. In *Novosti arheologii (Archaeology news)*, 1. Turkestan, 93–97 (in Russian).
28. Smagulov, E. A., Grigorev, F., Itenov, A. 1999. *Ocherki istorii i arheologii sred-nevekovogo Turkestana (Essays on the history and archaeology of medieval Turkestan)*. Almaty: «Gylym» (in Russian).
29. Smagulov, E. A. 2011. *Drevnii Sauran (Ancient Sauran)*. Almaty: “ABDI” (in Russian).
30. Smagulov, E. A. 2013. In Botalov, S. G., Kradin, N. N., Lyubchanskii, I. E. *Gunnskii forum (Hun forum)*. Chelyabinsk: South Ural State University Publ., 493–518 (in Russian).
31. Suleimanov, R. H. 2000. *Drevnij Nahshab: Problemy civilizatsii Uzbekistana VII v. do n.e. – VII v. n.e. (Ancient Nahshab: Problems of civilization of Uzbekistan VII BC. – VII century AD)* Samarkand–Tashkent: «Fan» Publ. (in Russian).
32. *Arheologiya SSSR*. 1981. Pletneva, S. A. (ed.). Moscow: «Nauka» Publ. (in Russian).
33. *Trudy Semirechenskoi arheologicheskoi ekspeditsii. Talasskaya dolina (Works of the Semirechie archaeological expedition. Talas valley)*. 1949. Alma-Ata: Academy of Sciences of the Kazakh SSR Publ. (in Russian).
34. Filanovich, M. I. 1991. In *Istoriya materialnoi kultury Uzbekistana (The history of material culture of Uzbekistan)*, 25, 77–87 (in Russian).
35. Filanovich, M. I. 1999. In *Izuchenie kulturnogo naslediya Vostoka (Study of the cultural heritage of the East)*. Saint Petersburg: «Evropeiskii dom», 124–125 (in Russian).
36. Huzin, F. Sh., Hakimov, R. S. 2000. In *Rossiiskaya arheologia (Russian archaeology)*, 3, 220–228 (in Russian).

About the Author:

Smagulov Erbulat A. Candidate of historical sciences, A.Kh. Margulan Archeology Institute; Kazakhstan, Almaty, 050010, Dostyk av., 44; az_sultan2015@mail.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.10.2018.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.11.2018.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 12.11.2018.

КАРАВАН-САРАИ: ГЕНЕЗИС, РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ, КЛАССИФИКАЦИЯ

© 2019 г. Э.Д. Зиливинская

С развитием торговли на караванных путях появляются постоянные дворы, причем самые ранние известны уже во II тыс. до н.э. После арабских завоеваний на Востоке складывается достаточно стандартный и хорошо узнаваемый тип постоянного двора, получивший название «караван-сарай» или «хан». В Средней Азии и Иране в основе плана караван-сарая лежит обширный двор, окруженный мощными стенами, к которым изнутри пристроены различные помещения. В Армении был выработан оригинальный тип закрытого зального караван-сарая. Наиболее распространенный в Малой Азии тип караван-сарая представляет собой синтез дворовых и зальных зданий. Несмотря на то, что существует достаточно много обобщающих работ, в которых собраны и проанализированы караван-сарай различных стран Востока, до сих пор не создана классификация этой очень важной категории зданий. Предлагаемая типология основывается на планиметрии построек. В предлагаемой классификации используются следующие признаки: наличие или отсутствие открытого двора, количество дворов, форма плана, количество входов, застройка двора, расположение помещений, наличие колоннады. Предложенная классификация достаточно универсальна и отражает большую часть элементов, из которых строится план здания. Кроме того, она позволяет изобразить планировку зданий в виде краткого кода.

Ключевые слова: археология, Средняя Азия, Армения, Малая Азия, Иран, Великий Шелковый путь, средневековье, торговля, караван-сарай, генезис, классификация

Торговля являлась важнейшей составляющей жизни человеческого общества с древнейших времен. Внутренняя, а затем и внешняя торговля становятся существенным фактором исторического развития стран, относящихся к древнейшим цивилизационным центрам, таким как Китай, Индия, Древний Египет, Месопотамия, Греция. Осуществление торговых связей требовало длительных экспедиций в отдаленные районы страны и за ее рубежи. Постепен-

но складываются постоянные торговые маршруты, на которых строятся станции или постоянные дворы для отдыха усталых путников и торговых караванов. В Индии, в Мохенджо-Даро, городе ремесленников и торговцев III–II тыс. до н. э., раскопками обнаружены общественные здания, такие как харчевни, бани, склады, крытые рынки и постоянные дворы [ВИА, 1970, с. 385–386]. На Крите, напротив Кносского дворца, исследовано здание, также считающееся

гостиницей XV в. до н. э. В состав помещений входили парадный павильон, бассейн для омовения ног, ванная и помещения для ночлега [ВИА, 1970, с. 182].

Во II в. до н. э. на Востоке сложился Великий Шелковый путь. Он был оборудован колодцами и постоянными дворами. К парфянскому времени относится городской постоянный двор в Дура-Европос – торгово-перевалочном пункте на пути караванов. Планировка его напоминает более поздние караван-сарай, так как в основе плана лежит большой двор, по периметру которого находятся различные помещения [ВИА, 1970, с. 318, рис. 29].

В средние века в Центральной Азии до прихода арабов на торговых путях существовали постоянные дворы как необходимый элемент международной торговли. В Иране в сасанидское время строились «торговые крепости», служившие для обороны, но приспособленные для приема и содержания купеческих караванов [Хмельницкий, 1992, с. 179]. В Средней Азии в доисламский период таких учреждений известно не много. В Ташкентском оазисе исследовано каменное здание с большим внутренним двором, которое предположительно считается караван-сараем середины I тыс. н. э. [Буряков, 1978, с. 56–57]. Есть данные, что в VII–VIII вв. в Согде существовали постоянные дворы, причем, судя по письменным источникам, владельцем двух из них был согдийский правитель Дивашчич [Смирнова, 1970, с. 138–139].

Только после арабских завоеваний на Востоке складывается достаточно стандартный и хорошо узнаваемый тип постоянного двора, предназначенного для купеческих кара-

ванов. В арабских странах такие постройки назывались *караван-сарай*, то есть дворец для караванов, а в областях, где преобладали тюркские языки, к ним применялось название *хан*. В первые века Хиджры, во время арабских завоеваний, на Востоке возводились крепости для борцов за веру *газиев*, которые назывались *рибаты*. Впоследствии, в более спокойные времена, они превращаются в придорожные гостиницы, часто сохраняя название *рибат* или *рабат* [Немцева, 1983, с. 139–141; Хмельницкий, 1992, с. 180; Hillenbrand, 1994, р. 331–332]. В XI–XII вв. в постоянные дворы были перестроены и некоторые замки (кешки) [Пугаченкова, 1958а, с. 166–167].

Караван-сарай возводились вдоль караванных путей на расстояниях, которые равнялись дневному переходу (около 35–45 км). Эти постройки сохранили вид хорошо укрепленных крепостей с мощными стенами и единственными воротами. Углы могут быть фланкированы круглыми башнями, а к стенам пристроены полубашни. Прямоугольник стен окружает обширный двор, внутри которого вдоль стен тянутся галереи помещений различного назначения: стойла для вьючных животных, складские помещения для товаров, комнаты для гостей. В хорошо благоустроенных караван-сараях были сделаны банные помещения и почти всегда находилась мечеть. Некоторые крупные караван-сарай, такие как, например, Рабат-и Малик (особенно во втором периоде), действительно напоминали загородные дворцы и, вполне возможно, в составе помещений имели покои, в которых останавливались правители и другие важные гости во время путешествий. Для защиты караванов от разбойников в

придорожных гостиницах мог быть небольшой военный гарнизон. Рядом обязательно находились источники воды – колодцы или сардоба.

Караван-сарай играли важную роль не только для торговли, но и для всей системы коммуникаций в средние века. Часто с караванами купцов пускались в странствие дипломаты, паломники, просто путешественники.

Строительство караван-сарая вдоль крупных торговых путей осуществлялось государственной властью. Известно, что Омейядский халиф Омар II (717–720) вменил в число главных обязанностей для своих наместников постройку подворий (ханов) [Бартольд, 1963, с. 245]. Источники отмечают строительство ханов в пустынных местностях омейядским наместником Хорасана Асадом ибн Абдаллахом в VIII в. [Бартольд, 1963, с. 250]. Особого размаха возведение придорожных гостиниц достигло в X–XII вв. По сведениям Ал Истахри и Ибн Хаукаля в Мавераннахре в X в. было более 10 тыс. постоянных дворов. В них предоставляли корм животным, еду и постель людям. Кроме придорожных гостиниц были караван-сарай при въезде в города и внутри городских стен. Городские караван-сарай были не только гостиницами, но в них также могли находиться мастерские ремесленников и лавки торговцев. Средневековые городские караван-сарай изучены слабо, так как они почти не сохранились, зато придорожные постоянные дворы известны во множестве во всех восточных странах.

В Средней Азии и Иране в основе плана большинства караван-сарая лежит обширный двор, окруженный мощными стенами, к которым изнутри пристроены различные

помещения. При этом существуют различные варианты этого планировочного принципа. Такие караван-сарай образуют первую группу.

Одноворовые караван-сарай, по мнению Н.Б. Немцевой [Немцева 1977, с. 163; 1983, с. 136–137], являются прямыми наследниками Омейядских и Аббасидских укрепленных крепостей (рибатов) и замков. А те, в свою очередь, были построены по образцу римских пограничных фортов, которые были квадратными в плане с круглыми башнями по углам и полукруглыми в середине стен. При общем сохранении этого планировочного принципа архитектура караван-сарая может быть весьма разнообразна.

Относительно простую планировку имеет караван-сарай IX в., построенный из сырцового кирпича на восточной дороге, ведущей в Пайкент [Мухамеджанов и др., 1988, с. 116–147; Хмельницкий, 1992, с. 180–182]. Он представлял собой почти квадратное (75×72 м) в плане здание с двумя входами – с южной и северной сторон (рис. 1, 1). Главный южный вход оформлен выступающим порталом-пештаком, по углам пристроены небольшие декоративные круглые башни. Большую часть караван-сарая занимал обширный двор, в котором располагались платформы для разгрузки и погрузки товаров. Вдоль южной, восточной и западной стен находились жилые и хозяйственные помещения. Комнаты для гостей были сгруппированы в секции, которые состояли из айвана и соединенных с ним двух спален с суфами. Между секциями находились хозяйственные (складские) помещения, соединенные с двором широкими сводчатыми проходами. Справа от южного входа было устро-

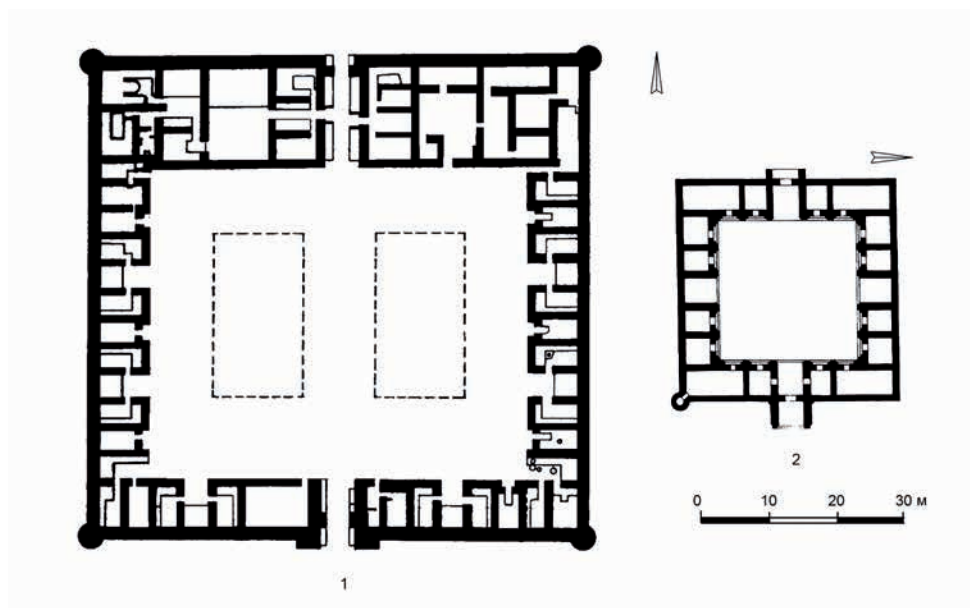

Рис. 1. Однодворовые караван-сарай Средней Азии. 1 – Пайкенд, IX в.; 2 – Суран, XI–XII вв. (по: [Хмельницкий, 1992])

Fig. 1. One-yard caravanserais of Central Asia. 1 - Paikend, IX c.; 2 - Suran, XI – XII centuries (by: [Khmelniitsky, 1992])

ено двухкомнатное жилище привратника, а слева – большое помещение, в котором могла находиться мечеть. К северной стене пристроена сложно устроенная группа помещений, среди которых исследователи выделяют купальню, зал для собраний, «языческую капеллу» [Хмельницкий, 1992, с. 181–182].

Более простую планировку имеет караван-сарай Суран (Оде-Мергенъ) XI–XII вв., расположенный в пустынной местности на дороге из Мерва в Хорезм [Пугаченкова, 1963, с. 234–238; Хмельницкий, 1996, с. 295–297]. Стены его, сложенные из сырца, ограничивают пространство 41×41,5 м (рис. 1, 2). Юго-восточный угол фланкирован небольшой сторожевой башней, с восточной и западной сторон находятся два входа, оформленные порталами. Внутри к входным айванам примыкают небольшие, почти квадратные комнаты

для гостей и обширные складские помещения вытянутой, прямоугольной формы. Здесь мы имеем двор с четырьмя айванами – планировочный принцип, применяемый на Востоке в зданиях различного назначения. Караван-сарай у Пайкенда и Суран не похожи на крепости: у них по два входа, а башни сильно редуцированы и носят, скорее, декоративный характер.

Пример сильно укрепленного караван-сарая являет собой известный памятник Дая-Хатын, расположенный в Туркменистане, на караванной дороге, ведущей из Мерва и Амуля в Хорезм [Пугаченкова, 1958а, с. 230–241; Хмельницкий, 1992, с. 182–187]. Здание имеет два обвода стен. Внешние стены, сложенные из сырцового кирпича, охватывают прямоугольник размерами 112×125 м. По углам они укреплены круглыми башнями, а к сторонам пристроены пря-

моугольные контрфорсы (рис. 2, 1). Почти посредине расположен караван-сарай квадратной в плане формы (53×53 м) с углами, фланкированными круглыми башнями и полукруглыми башнями посредине юго-восточного и северо-западного фасадов (рис. 2, 2). Стены сложены из сырца, а облицовки стен и кладки арок сводов и куполов выполнены из жженого кирпича. В центре северо-восточного фасада находится высокий пештак со стрельчатым сводом (рис. 2, 3). Арка входа ведет в квадратный двор, обведенный по периметру сводчатой галереей и группой разнообразных помещений (рис. 2, 4). На осях двора лежат четыре айвана с высокими стрельчатыми сводами. Дая-Хатын исследователи датируют по-разному – от X до XII в.

К группе однодворовых построек относится большинство известных караван-сараев домонгольского времени (рис. 3).

Вторая группа караван-сараев представлена двухчастной (двухдворовой) композицией с двумя или

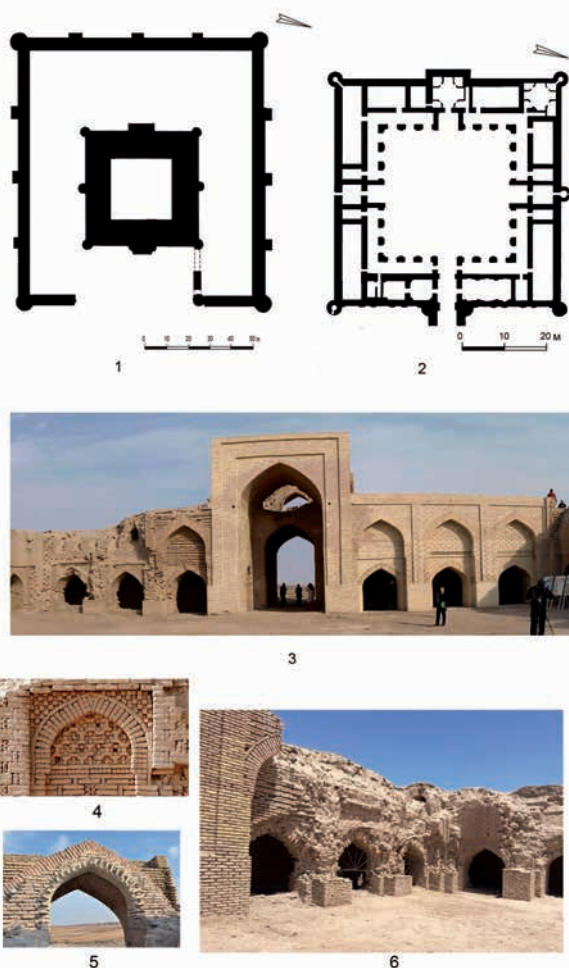

Рис. 2. Дая-Хатын. 1 – план комплекса; 2 – план здания караван-сарая (по: [Хмельницкий, 1992]); 3 – фасад; 4, 5 – детали кладки; 6 – внутренний двор

Fig. 2. Daya-Khatyn. 1 - plan of the complex; 2 - plan of the caravanserai building (by: [Khmelnitsky, 1992]); 3 - facade; 4, 5 - masonry details; 6 - courtyard

четырьмя айванами по сторонам двора. Истоки ее Н.Б. Немцева выводит из древнеиндийской строительной культуры Хараппа. Затем такая планировка проявляется в древней Бактрии, а позже – в древних и раннесредневековых буддийских двухчастных монастырях Тохаристана [Немцева, 1983, с. 137]. По мнению Б.А. Литвинского, двухчастная четы-

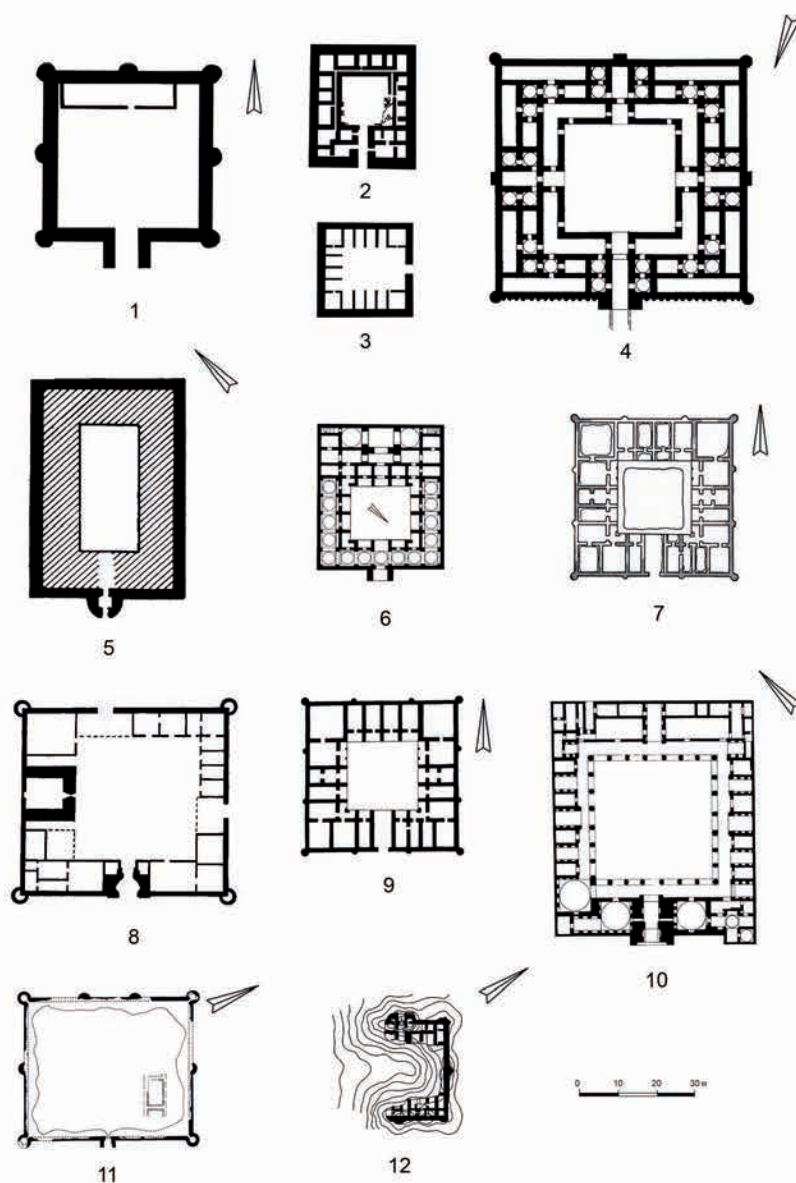

Рис. 3. Однодворовые караван-сарай Средней Азии. 1 – Сан-Таш, X–XII вв.; 2 – Сары-Булун, XI–XII вв.; 3 – Май-Тор, X–XII вв.; 4 – Чалдыквар, X–XII вв.; 5 – Сули-тепе, X–XII вв.; 6 – Ал Аскер, X–XII вв.; 7 – в Дахистане, X–XII вв.; 8 – в Дербенте, X–XII вв.; 9 – южный в Мисриане, X–XII вв.; 10 – восточный в Мисриане, X–XII вв.; 11 – Даш-кала, X–XII вв.; 12 – Ишан-рабат IX–XI вв. (по: [Хмельницкий, 1997])

Fig. 3. One-yard caravanserais of Central Asia. 1 – San Tash, X – XII centuries; 2 – Sary-Bulun, XI – XII centuries; 3 – Mai-Tor, X – XII centuries; 4 – Chaldykvar, X – XII centuries; 5 – Suli-tepe, X – XII centuries; 6 – Al Asker, X – XII centuries; 7 – in Dahistan, X – XII centuries; 8 – in Derbent, X – XII centuries; 9 – southern in Misriana, X – XII centuries; 10 – eastern in Misriana, X – XII centuries; 11 – Dash-Kala, X – XII centuries; 12 – Ishan-Rabat IX – XI centuries (by: [Khmel'nitsky, 1997])

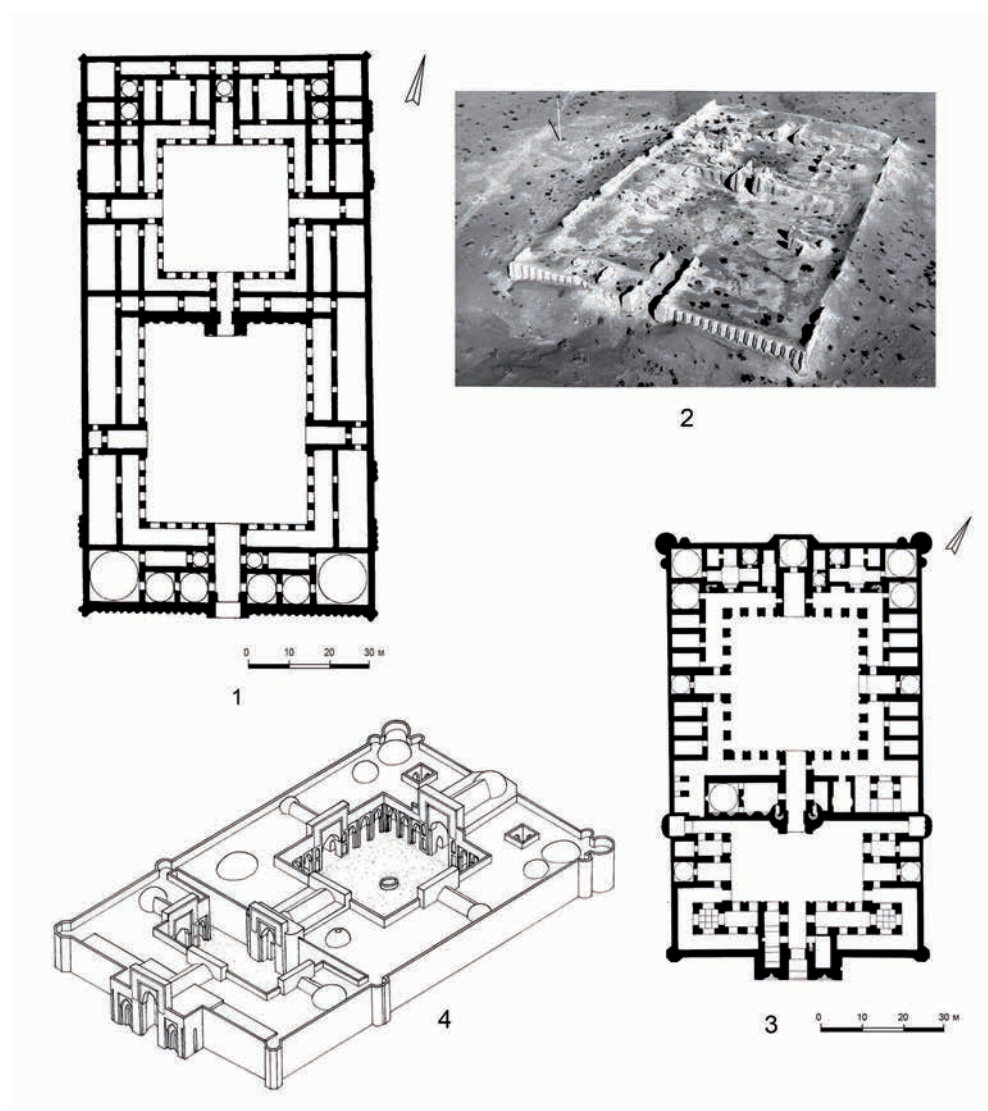

Рис. 4. Двухдворовые караван-сарай XI–XII вв. 1 – Акча-кала, план (по: [Пугаченкова, 1958а]); 2 – Акча-кала аэрофото; 3 – Рабат-и Шараф план; 4 – Рабат-и Шараф аксонометрия (по: [Hillenbrand, 1994])

Fig. 4. Two-yard caravanserais of the XIth – XIIth centuries. 1 - Akcha-Kala, plan (by: [Pugachenkova, 1958a]); 2 - Akcha-kala aerial photo; 3 - Rabat-i Sharaf plan; 4 - Rabat-i Sharaf axonometry (by: [Hillenbrand, 1994])

рехайванная планировка буддийских монастырей, лишившись ступы и утратив культовую принадлежность, воплотилась в караван-сараях XI–XII вв. [Литвинский, Зеймаль, 2010, с. 108–112].

К группе двухдворовых построек XI–XII вв. относится караван-

сарай Акча-кала, расположенный на тракте Мерв-Амуль (Туркменистан) [Пугаченкова, 1958а, с. 225–230; Хмельницкий, 1996, с. 293–295]. Он прямоугольный в плане, размерами 150×80 м (рис. 4, 1–2). Пахсовые стены его декорированы гофрами, а углы укреплены также гофрирован-

1

2

3

4

5

Рис. 5. Рабат-и Шараф. 1 – аэрофото; 2 – портал; 3 – троп; 4 – купольное помещение; 5 – второй двор

Fig. 5. Rabat-i Sharaf. 1 – aerial photo; 2 – portal; 3 – tromp; 4 – dome room; 5 – second yard

ными прямоугольными башенными выступами. За порталным входом с южной стороны следовал широкий коридор, по сторонам которого находились самые репрезентативные помещения, вероятно общественного характера. Проход вел в передний четырехайванный двор прямоугольной формы, окруженный с трех сторон арочной галереей на прямоугольных столбах. Вдоль наружных меридиональных стен находились длинные прямоугольные помещения, вероятно, предназначенные для размещения скота и поклажи. Северная стена представляла собой архитектурно разработанный фасад второй части здания. Посреди этого дворового фасада находился выступающий вперед портал-пештак с широкой входной нишей. Второй квадратный двор караван-сарая со всех сторон окружен арочной галереей и расширен осевыми айванами. В северной части, вероятнее всего, находились комнаты для гостей.

Сходную планировку имеет караван-сарай Рабат-и Шараф (рис. 4, 3–4; 5), построенный в начале XII в. на пути из Мерва в Нишапур [Пугаченкова, 1958а, с. 230; Хмельницкий, 1996, с. 295–296; Hillenbrand, 1994, p. 342–345].

Настоящим шедевром средневекового зодчества является караван-сарай Рабат-и Малик или царский рабат, расположенный на одной из важных дорог, соединяющих Бухару и Самарканд. Н.Б. Немцева относит его то к многодворовым [Немцева, 1977, с. 165], то к двухдворовым караван-сараям [Немцева, 1983, с. 140–142]. Как и караван-сарай Дая-Хатын, он имел двойной обвод стен. Внешние сырцовые стены образовывали прямоугольник размерами примерно 150×200 м. Внутри этих укреплений

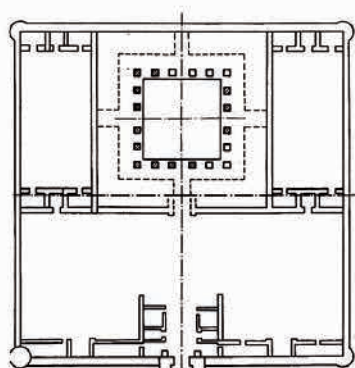
находилось здание караван-сарая размерами 89×91 м. В центре южной фасадной стены находился портал, который представлял собой широкую арочную нишу со стрельчатым завершением и проходом в задней стене. По сторонам от портала поверхность фасадной стены была декорирована гофрами. По углам здания пристроены круглые башни гульдаста, одна из которых (юго-западная) дожила до 1930-х гг. (рис. 6, 1).

Внутри постройка была разделена на две части, северную и южную. В процессе существования здание претерпело кардинальную перестройку. В первом периоде (рис. 6, 2) южная часть представляла собой обширный открытый двор. Остатки помещений были зафиксированы только вдоль южной стены и входного айвана. Северная часть здания состояла из трех частей. В центре средней части был расположен дворик, окруженный арочной галереей с четырьмя айванами по сторонам. С трех сторон за галереей находились небольшие комнаты, скорее всего, предназначенные для гостей, а к южной стене примыкали два больших помещения, возможно, общественного характера. Боковые части представляли собой дворы с небольшими комнатами с северной и западной сторон.

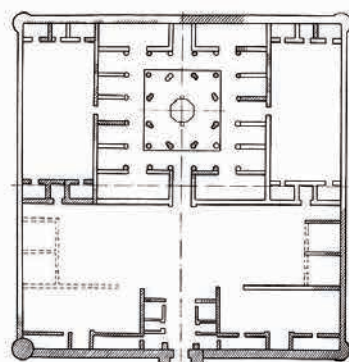
Во втором периоде Рабат-и Малик был кардинально перестроен (рис. 6, 3–4). В южной части образовались два блока хозяйственных помещений. Наиболее значительно перестроен центральный двор северной части. На месте аркады построена многокупольная галерея с восьмигранной ротондой в центре. Они, несомненно, являлись парадными помещениями, которые при давали постоялому двору сходство с дворцовым зданием. Н.Б. Немцева

1

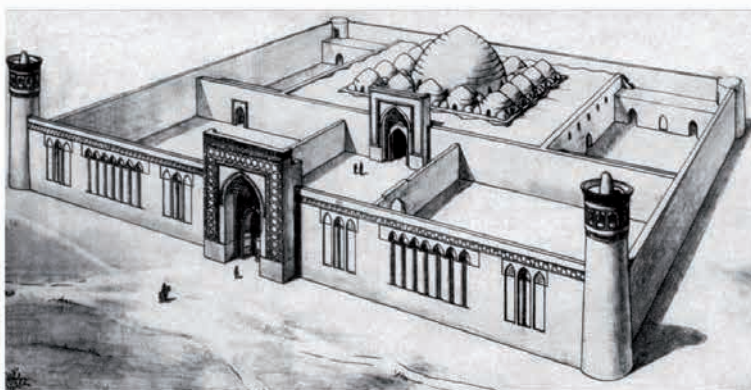

2

3

0 10 20 30 m

4

Рис. 6. Рабат-и Малик. 1 – фотографии фасадной части; 2 – план I периода; 3 – план II периода; 4 – реконструкция II периода (по: [Немцева, 1983])

Fig. 6. Rabat and Malik. 1 – photos of the front part; 2 – plan I period; 3 – Plan II period; 4 – reconstruction of the II period (by: [Nemtseva, 1983])

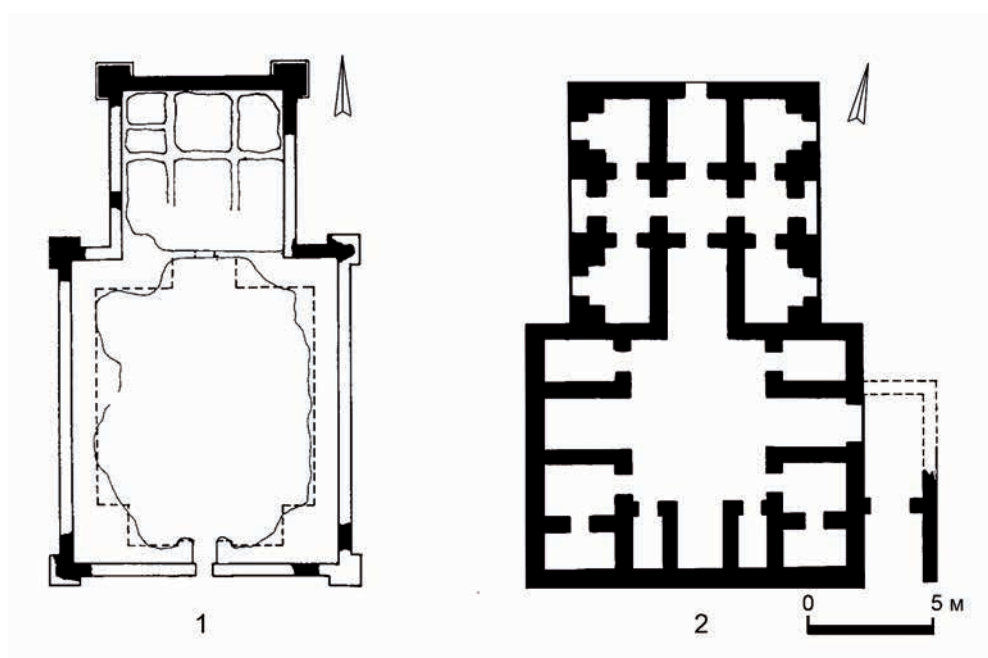

Рис. 7. Двухчастные караван-сарай. 1 – Чаш-кала, X в. (по: [Хмельницкий, 1992]); 2 – Куртлы, XI в. (по: [Хмельницкий, 1996])

Fig. 7. Two-part caravanserai. 1 – Chal-Kala, X c. (by: [Khmel'nitsky, 1992]); 2 – Kurtly, XI century (by: [Khmel'nitsky, 1996])

считает, что Рабат-и Малик был возведен в XI в., перестроен в начале XII в. и просуществовал в таком виде до XVIII столетия [Немцева, 2010, с. 267–311].

К двухчастным постройкам относятся караван-сарай Чаш-кала X в. в Южном Туркменистане и на городище Куртлы (средневековый Башан) XI в. [Пугаченкова, 1958а, с. 241–242; 1958б, с. 290–294; Хмельницкий, 1992, с. 194; 1996, с. 298–299], но их планировка принципиально отлична (рис. 7, 1). Здания представляют собой не единый объем, а состоят из двух частей различной ширины. В южной части находится открытый двор с помещениями вдоль трех стен. Северная, более узкая часть, в плане представляет собой квадрат с центральным помещением квадратной формы, к которому примыкают

девять окружающих его комнат. Все комнаты перекрыты сводами. Как отмечают исследователи [Хмельницкий, 1996, с. 298], такая центрическая планировка характерна для жилого замка-кёшка доисламского и раннемусульманского периодов [напр., Пугаченкова, 1958а, с. 206–212].

К третьей группе по Н.Б. Немцевой относятся круглые в плане караван-сарай, которые известны только на территории Хорезма. Это караван-сарай Дзу-кала (рис. 8, 1), Орта-кую, Талайхан-ата (рис. 8, 2) и Ак-Яйла [Толстов, 1948, с. 166; Вишневская, 1958, с. 431–466]. Датируются они XI – началом XIII в., но некоторые использовались и в золотоордынский период. Внешние стены этих зданий, толщина которых достигала 2 м, образовывали круг диаметром 50–60 м. В середине нахо-

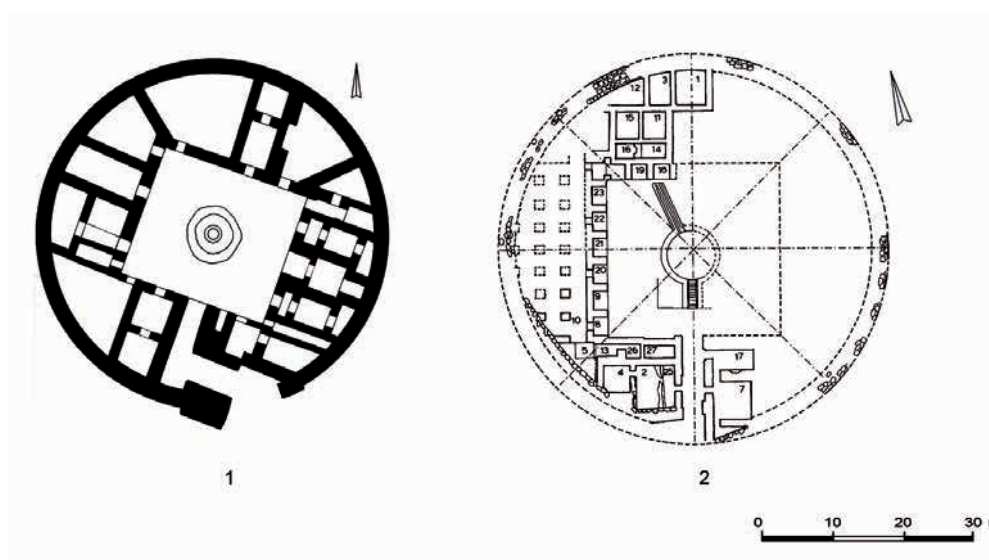

Рис. 8. Круглые караван-сарай. 1 – Дэу-кала, XI–XIII вв. (по: [Толстов, 1948]);
2 – Тайлахан-ата (XI–XIV вв.) (по: [Вишневская, 1958])

Fig. 8. Round caravanserai. 1 – Daewoo-Kala, XI – XIII centuries. (by: [Tolstov, 1948]);
2 – Taylakhan-ata (XI – XIV centuries) (by: [Vishnevskaya, 1958])

дился двор квадратной или прямоугольной формы, который окружали помещения различного назначения и сложной формы. В центре двора был выкопан колодец или наливная цистерна. Столь необычную форму хорезмийских караван-сараяв Н.Б. Немцева связывает с традицией возведения функционально иных, но сходных по форме построек древнехорезмского и сакского периодов (Кой-Крылган-кала, круглые здания на Калалы-Гыр-2 и Гяур-кале, мавзолеи Тагискена, Чирик-Рабата, Баланды-3) [Немцева, 1983, с. 137].

Территорией, по которой проходили многие караванные пути, являлось Армянское нагорье. Караван-сарай строились вдоль дорог и в крупных торговых городах. Архитектура армянских караван-сараяв отличается своеобразием: здесь был выработан оригинальный тип закрытого зального караван-сарая [Халпахчян, 1959, с. 105–133; 1971, с. 185–210].

В плане они представляли собой вытянутые прямоугольные здания, перекрытые сводами, подпружные арки которых опираются на прямоугольные в плане пилоны или устои. Зальные караван-сарай делятся на однонефные и трехнефные, причем у трехнефных центральный неф обычно выше боковых (рис. 7; 8). К этому типу построек относится большинство придорожных гостиниц Армении: Ахкенда (XII–XIII вв.), Яйджи (1343 г.), Селима (1332 г.), Неркин Джерати (XIII в.), Аруча (XIII в.), Зора (XIII в.) и др.

Так как здания должны были защищать караваны от нападений, наружные стены делались относительно толстыми, иногда их усиливали полукруглыми контрфорсами, напоминающими крепостные башни. Возводились здания из хорошо обработанного камня, базальта или туфа различных оттенков. Вход в помещение был один, обычно с торцевой сто-

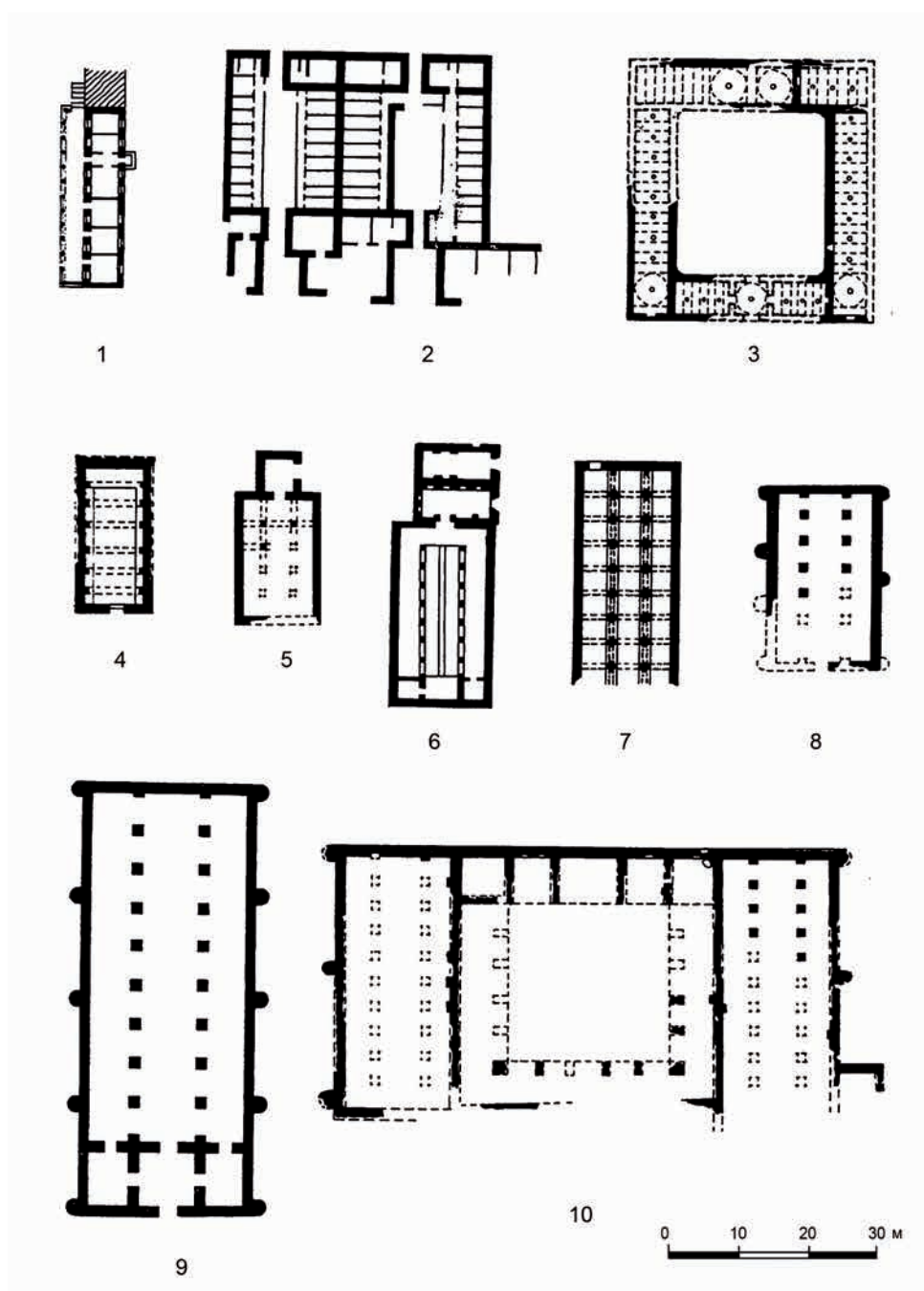

Рис. 9. Городские (1, 2) и придорожные караван-сарайи Армении (3–10). 1 – Гегарда, XIX в.; 2 – Ани, XIII в.; 3 – Атарбекяна, XII–XIII вв.; 4 – Ахкенда, XII–XIII вв.; 5 – Яйджи, 1343 г.; 6 – Селима, 1332 г.; 7 – Неркин Джарapi, XIII в.; 8 – Аруча, XIII в.; 9 – Зора, XIII в.; 10 – Неркин Талина, XIII–XIV вв. (по: [Халпахчян, 1971])

Fig. 9. Urban (1, 2) and roadside caravanserais of Armenia (3–10). 1 – Geghard, XIX century; 2 – Ani, XIII century; 3 – Atarbekyan, XII – XIII centuries; 4 – Ahkend, XII – XIII centuries; 5 – Yaydzh, 1343; 6 – Selim, 1332; 7 – Nerkin Jarapi, XIII century; 8 – Arucha, XIII century; 9 – Zora, XIII century; 10 – Nerkin Talina, XIII – XIV centuries (by: [Khalpakhchyan, 1971])

роны. Сводчатые перекрытия имели, чаще всего, полуциркульное очертание, реже – стрельчатое. Крыша, как правило, делалась двускатная, небольшого уклона и покрывалась каменными плитами, обработанными в форме черепицы. Отапливались караван-сарай жаровнями, в некоторых из них найдены небольшие очаги в виде каминов и тоников. Свет поступал в помещения через небольшие, расширяющиеся к низу проемы в шельгах сводов.

В однефных караван-сараях люди, товары и животные размещались в одном большом зале. В трехнефных постройках животные находились в боковых галереях, где для них были поставлены ясли и корыта для воды. В центральной части здания посередине был сделан желоб для жаровен, а на окружавших его с двух сторон возвышениях на кошмах и паласах размещались люди.

Кроме зальных, в Армении существовали и типичные для Среднего Востока караван-сарай дворового плана, но они строились преимущественно в городах.

Еще одним регионом, лежащим на пересечении караванных путей, была Малая Азия. В сельджукское и более позднее время здесь строилось множество караван-сараяв, многие из которых сохранились до наших дней. Малоазийские караван-сарай относятся к трем типам [ВИА, 1969, с. 434–436; Hillenbrand, 1994, р. 346–350]. Здесь есть характерные для Среднего Востока постройки с внутренним двором (рис. 9, 1–2) и зальные здания, сходные с армянскими караван-сараями (рис. 9, 3–10). Третий, наиболее распространенный в Малой Азии тип караван-сараяв, представляет собой синтез двух предыдущих. К прямоугольному зда-

нию дворовой композиции, напротив входного проема пристраивался крытый прямоугольный зал вытянутых пропорций (рис. 9, 11–18). Вход в него также оформлялся порталом, сводчатое перекрытие покоилось на колоннах или столбах, а в центральной части находился световой фонарь. В середине двора ставилась маленькая открытая мечеть-киоск на четырех арках с купольным перекрытием. Ханы возводились из рваного камня, фасады стен, столбы и арки облицовывались тесаными каменными блоками.

Самым известным и наиболее выразительным примером здания этого типа является Султан-хан (1229 г.) на пути из Коньи в Аксарай (рис. 11, 11; 12) [Stierlin, 1998, р. 62–75]. К этому же типу относятся Палаз-хан (1236 г.) на пути из Кайсери в Сивас, Казилвиран (1207 г.) на дороге Конья Бейшехир, Сасадин-хан (1236 г.) возле Коньи и мн. др.

Несмотря на то, что существует достаточно много обобщающих работ, в которых собраны и проанализированы караван-сарай различных стран Востока [Халпахчян, 1959, с. 105–133; 1971, с. 185–210; Хмельницкий, 1992, с. 180–204; 1994, с. 289–316; Hillenbrand, 1994, р. 331–376], до сих пор не создана классификация этой очень важной для средневекового зодчества категории зданий.

Н.Б. Немцовой [Немцева, 1977, с. 163–165; 1983, с. 136–142] были выделены три группы для караван-сараяв Средней Азии: однодворовые, двухдворовые и круглые в плане. Кроме того, что это деление весьма условно и не отражает все многообразие планировок, такая классификация в корне не верна, так как здесь не выдерживается общий принцип

1

2

3

Рис. 10. Караван-сарай Селима, XIII в. 1 – общий вид; 2 – портал; 3 – интерьер
Fig. 10. Selim caravanserai, XIIIth century. 1 – general view; 2 – portal; 3 – interior

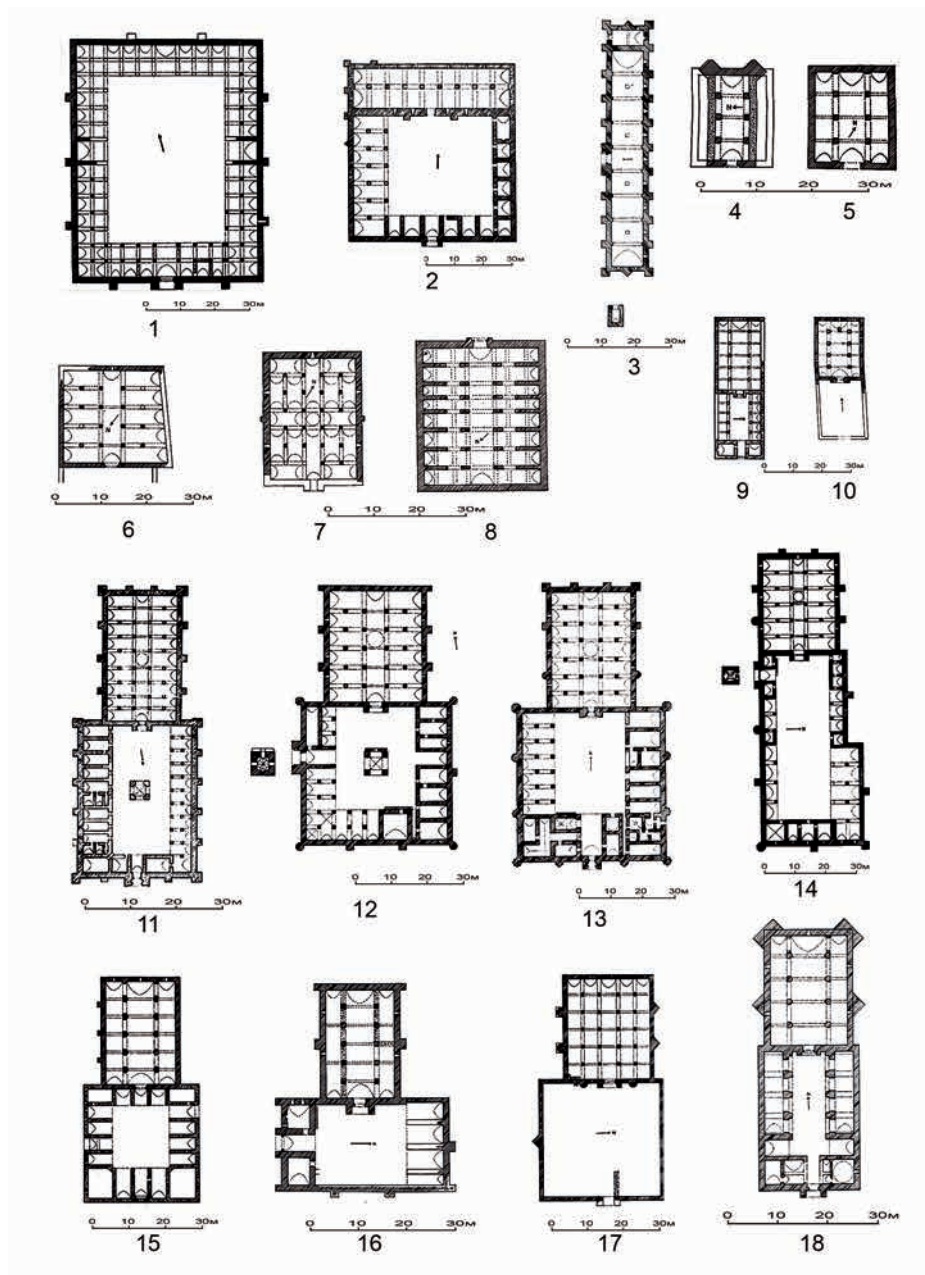

Рис. 11. Караван-сарай Малой Азии дворовые (1–2), закрытые (3–10), комбинированные (11–18). 1 – Эвдир-хан; 2 – Карджи-хан; 3 – Шарафша-хан; 4 – Енисекёй-хан; 5 – Куру-хан; 6 – Долай-хан; 7 – Оресин-хан; 8 – Зиварик-хан; 9 – Куручешме-хан; 10 – Неркийи Джрапи; Султан-хан; 12 – Аджикара-хан; 13 – Каратай-хан; 14 – Зазадин-хан; 15 – Хаким-хан; 16 – Киришехир Кесик Копрю-хан; 17 – Чардак-хан; 18 – Эртохуш-хан (по: [Hillenbrand, 1994])

Fig. 11. Caravanserai of Asia Minor with yard (1–2), closed (3–10), combined (11–18). 1 – Eydir Khan; 2 – Karji Khan; 3 – Sharafsha Khan; 4 – Yenisekoy Khan; 5 – Kuru-han; 6 – Dolay Khan; 7 – Oresin Khan; 8 – Zivarik Khan; 9 – Kurucheshme Khan; 10 – Nerkii Jrapii; Sultan Khan; 12 – Ajikara Khan; 13 – Karatay Khan; 14 – Zazadin Khan; 15 – Khakim Khan; 16 – Kirshehir Kesik Kopru-han; 17 – Chardak Khan; 18 – Ertoghush Khan (by: [Hillenbrand, 1994])

выделения признаков: в двух случаях определяющим является количество дворов, а в третьем – форма плана.

Более подробная классификация была выработана Л.Ю. Маньковской [Маньковская, 1980, с. 57–67; 2014, с. 200–206]. Исследовательница выделяет три основные группы. К первой группе относятся здания, сочетающие многокамерное центрическое здание с двором (Чаш-кала X в., Куртлы XI в.). Вторая группа – это многокамерные здания с Т-образным расселением. К ней относится единственный памятник Таш-рабат (X–XII вв.), расположенный в Кыргызстане, в горах Тянь-Шаня [Хмельницкий, 1996, с. 282–287]. К третьей группе относятся постройки дворового плана, которые, в свою очередь, делятся на однодворовые и многодворовые. Однодворовые исследовательница разделяет по принципу застройки по сторонам двора. Застройка может быть секционной, галерейной или (наиболее частый вариант) галерейно-секционной. Вторая подгруппа (многодворовые здания) делится на двухдворовые, с четырьмя равновеликими дворами (Яр-Бекир XII–XIII вв.), с центральным проезжим двором (Акыр-таш) и с Т-образным внутренним членением (Рабат-и Малик).

Классификация Л.Ю. Маньковской, несомненно, более подробная и совершенно верно отражающая некоторые особенности планировки, тоже не является стройной иерархической системой и не включает в себя все признаки, присущие зданиям средневековых караван-сараяв. Мне представляется, что, используя некоторые типологические принципы систем Н.Б. Немцевой и Л.Ю. Маньковской, можно создать классификацию планировки караван-сараяв, примени-

мую к большинству построек этой категории на всем средневековом Востоке.

Предлагаемая типология основывается исключительно на планиметрии построек, объемно-пространственные характеристики не рассматриваются. В предлагаемой классификации используются следующие признаки: наличие или отсутствие открытого двора, количество дворов, форма плана, количество входов, застройка двора, расположение помещений, наличие колоннады.

Все здания караван-сараяв можно разделить на три большие группы: I – открытые (дворовые); II – закрытые; III – синтетические, то есть состоящие из открытого двора с застройкой и пристроенной к нему закрытой части.

I. Первая группа наиболее многочисленная и разнообразная по планировке. Она делится на три подгруппы: I* – однодворовые постройки; I** – двухдворовые; I*** – многодворовые.

Каждая подгруппа, в свою очередь, разделяется на отделы по форме плана. Здания могут быть: А – квадратные (или близкие к квадрату) в плане; В – прямоугольные, сильно вытянутые в плане; С – круглые в плане. В каждом отделе может быть подраздел по количеству входов: V – один вход; W – сквозной проезд, то есть два входа.

Далее следуют порядки, которые отражают застройку вдоль стен двора: s – секционная застройка, то есть застройка из небольших компактных помещений, перекрытых куполами или сводами; g – галерейная застройка, то есть вдоль стен проходят длинные коридорообразные помещения, перекрытые поперечными сводами; sg – секционно-галерейная

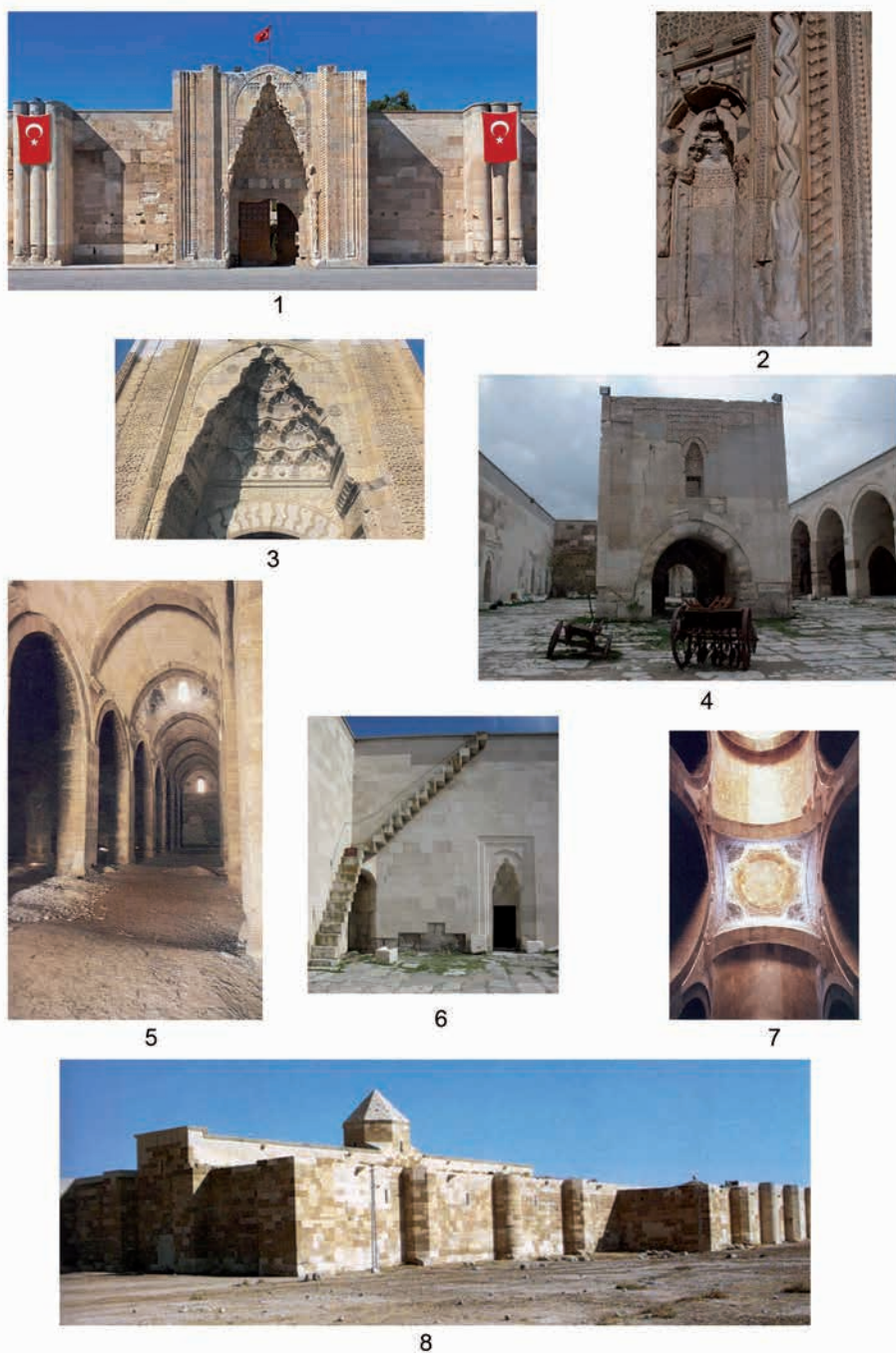

Рис. 12. Султан-хан, 1229 г. 1 – портал; 2–3 – резной декор портала; 4 – внутренний двор с мечетью; 5 – галереи; 6 – лестница на крышу; 7 – подкупольное пространство; 8 – общий вид

Fig. 12. Sultan Khan, 1229. 1 – portal; 2–3 – carved portal decoration; 4 – courtyard with a mosque; 5 – galleries; 6 – stairs to the roof; 7 – dome space; 8 – general view

застройка. Чисто секционная или галерейная застройки встречаются редко, чаще всего двор застроен секциями в сочетании с галереями.

Помещения располагаются вдоль стен двора, причем не всегда вдоль всего периметра. Для дворовых караван-сараяв характерна четырехайванная планировка, когда помещения, идущие вдоль четырех стен, расчленяются четырьмя большими лоджиями-айванами. Такая застройка на Среднем Востоке характерна для большинства категорий зданий, имеющих дворовую планировку (жилые постройки, мечети, медресе, ханака, караван-сарай). Истоки ее уходят корнями в глубокую древность и в настоящее время существуют различные точки зрения на происхождение четырехайванной композиции. В.В. Бартольд, Э. Херцфельд, а вслед за ними Б.А. Литвинский и Т.И. Зеймаль выводят эту планировку из буддийского зодчества, а именно из монастырей [Бартольд, 1927, с. 53–55; 1964, с. 30–31; Bartold, 1933, р. 29–31; Herzfeld, 1943, р. 13–30; Литвинский, Зеймаль, 2010, с. 108–112]. Другая точка зрения – это соотнесение всех зданий четырехайванной планировки с гражданской архитектурой, а именно с дворцовыми зданиями и жилыми домами. Сторонниками этой теории являются А. Годар, Г.А. Пугаченкова, С.Г. Хмельницкий, Р. Хилленбранд [Пугаченкова, 1958а, с. 341; Godard, 1962, р. 358–361; Хмельницкий, 1992, с. 204–206; Hillenbrand, 1994, р. 175].

Типы отражают расположение помещений: 2 – сплошная застройка вдоль двух стен; 3 – сплошная застройка вдоль трех стен; 4 – сплошная застройка вдоль четырех стен; 5 – четырехайванная планировка. При этом можно выделить подтипы по количеству рядов помещений

вдоль стен: в один ряд – /1; в два ряда – /2; многорядная застройка: /1–2 или /2–3.

И, наконец, важной деталью плана является колоннада вокруг двора, поддерживающая крытую галерею, то есть перистиль. Поэтому можно выделить вид двора с перистилем: Р – перистиль.

Например, однодворовый Ишан-рабат (рис. 3, 12) квадратный в плане, с одним входом и секционной застройкой вдоль двух стен в 1–2 ряда – I*AVs2/1–2. Однодворовый караван-сарай Суран (XI–XII вв.) имеет квадратный план сквозной проезд и секционно-галерейную застройку вдоль четырех стен в один ряд – I*AWsg4/1 (рис. 1, 2). Караван-сарай Дая Хатын (X–XII вв.) – однодворовый, квадратный в плане с одним входом, галерейно-секционной планировкой (1 ряд), расчлененной четырьмя айванами и с колоннадой галереи вокруг двора – I*AVsg5/1Р (рис. 2, 2). Дзу-кала (XI – началом XIII в.) – однодворовый, круглый в плане, с одним входом, секционной застройкой в 1–2 ряда, вдоль всего двора – I*CVs4/1–2 (рис. 8, 1).

Караван-сарай из подгруппы двухдворовых (I**) обычно прямоугольные в плане (В), но теоретически, могут быть и квадратными (А). У известных двухдворовых построек один вход, но не исключен и сквозной проход. В остальном, они делятся на те же порядки, типы и виды, с той лишь разницей, что нужно рассматривать каждый двор отдельно, так как застройка их может быть разной.

В настоящее время двухдворовых построек известно не много. Ахча-кала (XI–XII вв.) – прямоугольное в плане здание с одним входом и двумя дворами прямоугольной и квадратной формы (рис. 4, 1). Дворы

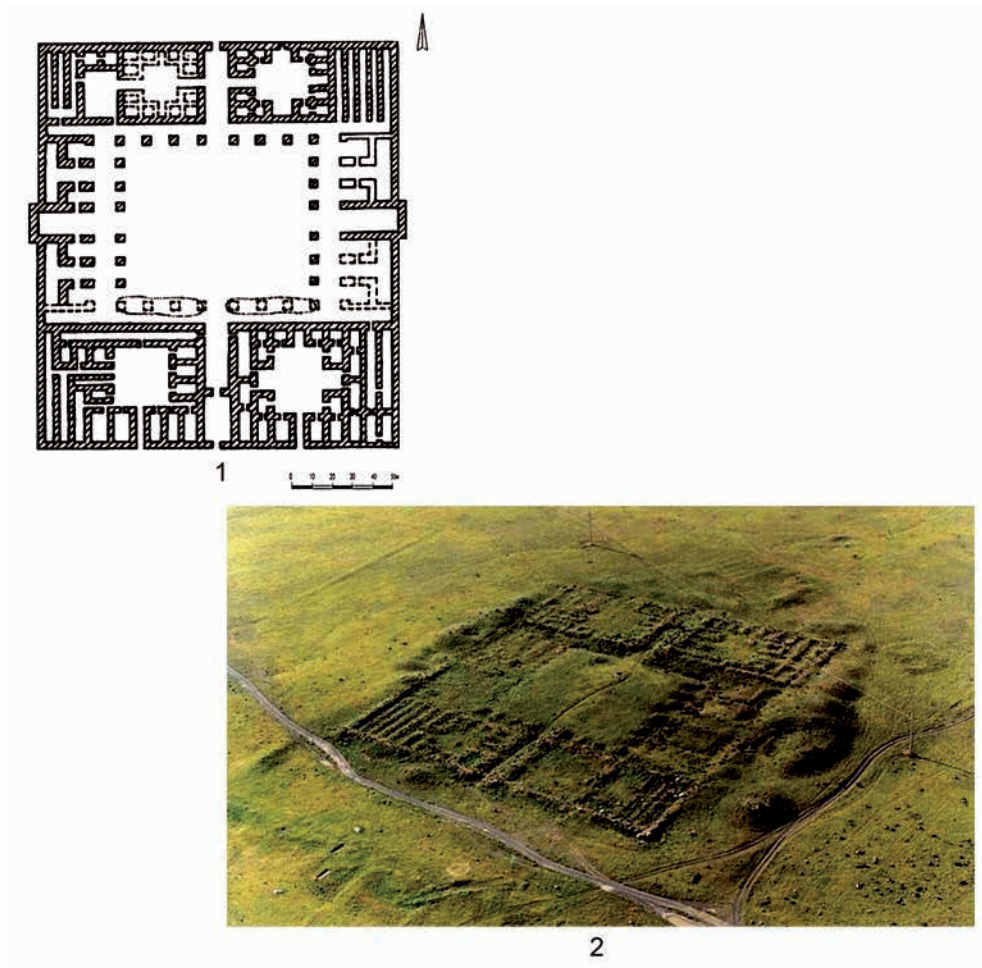

Рис. 13. Акырташ. 1 – план (по: [Хмельницкий, 1992]); 2 – аэрофото

Fig. 13. Akyrtash. 1 – plan (for: [Khmel'nitsky, 1992]); 2 – aerial photo

его имеют сходное строение: они застроены секциями и галереями в 1–3 ряд, четырехайванные, с перистилем – I**BV Bsg5/1–2P+ Asg5/1–3P. Рабат-и Шараф (XI–XII вв.) также прямоугольный в плане с одним входом (рис. 4, 2). Первый двор его, вытянутый в широтном направлении, застроен секциями и галереями в 2 ряда, он четырехайванный с перистилем. Второй двор квадратных пропорций обстроен секциями в 1–2 ряда, он также четырехайванный с перистилем. В целом планировку можно представить символами: I**BV Bsg5/2 P+ Asg5/1–2P.

Многодворовые караван-сарай (I***) также могут быть квадратными (А) и прямоугольными (В) с одним входом (V) и сквозным проездом (W). Застройка секционно-галерейная (sg), по периметру (4) или четырехайванная (5) с перистилем (P). Разница состоит в том, что вдоль стен расположены блоки помещений (B1), которые включают в себя внутренние дворики.

Примером такого здания является Акырташ - памятник, расположенный на юге Казахстана (рис. 13, 1–2). Стены его сложены из каменных блоков. Прямоугольное в плане

здание имеет размеры 200×180 м и сквозной проезд. В центре, со сдвигом к западу, лежит прямоугольный двор с колоннадой по периметру. На осях двора, за галереей расположены четыре глубоких айвана, два из которых прорезаны входами. Углы постройки заняты четырьмя комплексами помещений, сгруппированных вокруг внутренних дворов. Восточные комплексы крупнее западных и имеют отдельные входы. В самом общем виде это здание можно представить как I***BWsg5BIP, но, несомненно, каждый блок помещений требует отдельного описания.

Существует еще один тип размещения помещений в многодворовых комплексах – Т-образный (Т). К этому типу относится описанный выше Рабат-и Малик (рис. 4). В первом периоде его квадратное в плане здание с одним входом состояло из большого переднего двора с застройкой вдоль одной стены и тремя дворами во второй части. В центре находился квадратный двор четырехайванной планировки и перистилем, а по бокам – два двора с застройкой вдоль двух стен. Условно тип здания можно представить следующим образом: I***AV sg1/1–3+AVs5/1P+BVs2/1+ BVs2/1 Т.

Во втором периоде передний двор разделяется дополнительными помещениями, а во втором, центральном, среднюю часть занимает закрытая галерея центрического плана: I***AV sg3/1–3+AVgZ+BVs2/1+ BVs2/1 Т.

Следует признать, что в многодворовых зданиях сложного плана применение каких-либо кодов бесперспективно, так как архитектура их слишком индивидуальна и плохо поддается формализации.

II. Вторая группа представлена закрытыми, лишенными внутренне-го двора, постройками. Здания этой группы также делятся на отделы: А – квадратные в плане и В – прямоугольные в плане. Вход у этих замкнутых построек обычно один (V). Квадратные в плане здания чаще всего разделены на небольшие комнаты, группирующиеся вокруг центрального помещения, то есть здесь присутствует секционная застройка (s) в сочетании с общей центрической планировкой (тип Z). Такую планировку имеют преобразованные в караван-сарай кешки. Ат-Тахмаладж (X–XI вв.) в Туркменистане (рис. 14, 1) представляет собой квадратное в плане здание, сырцовые стены которого покрывают гофры [Пугаченкова, 1958а, с. 166–167], вход в здание один. Внутри оно разделено на девять одинаковых квадратных помещений, которые соединяются между собой. Перекрыты они были куполами. Таким образом, план этого здания можно представить символами – IIAVsZ. Сходную планировку имеет дорожная станция Зиндан-и Харун аль Рашид (X–XI вв.) недалеко от Рея [Hillenbrand, 1994, p. 334, 338, 410, 550; Kleiss, 1996, s. 115]. Это тоже квадратное в плане здание центрической планировки, но в середине его находится крестообразное помещение, центральная часть которого перекрыта куполом, а широкие боковые лоджии – сводами (рис. 14, 2). Куполами перекрыты и угловые квадратные комнаты. Несмотря на эти отличия, здание относится к тому же типу IIAVsZ. Квадратное здание станции в 21 км восточнее Сараба отличается тем, что центральный крестообразный зал с угловыми секциями окружают галереи (IIAVsgZ) [Kleiss, 1996, s. 49–50].

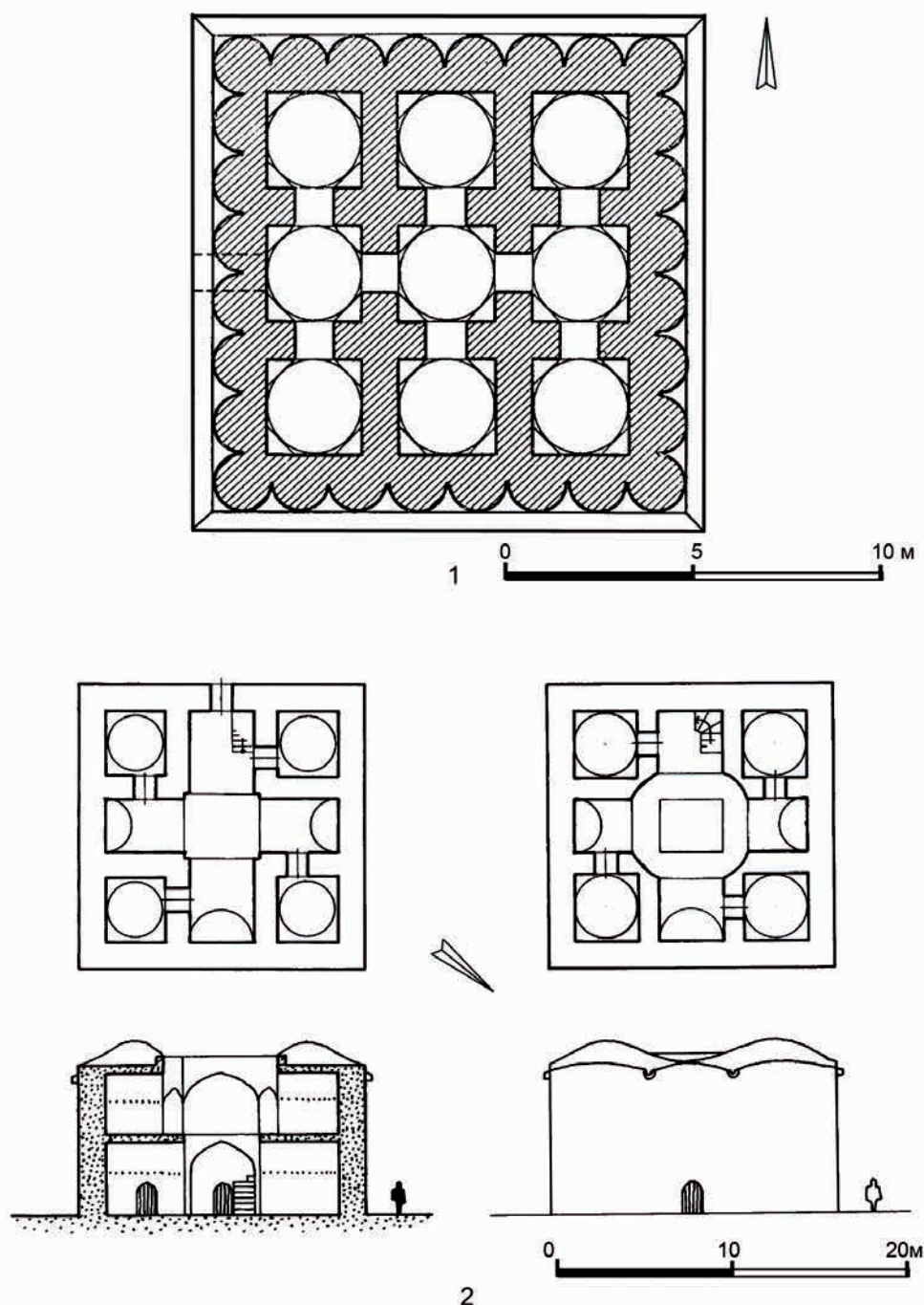

Рис. 14. Закрытые здания. 1 – Ат-Тахмаладж, X–XI вв. (по: [Пугаченкова, 1958a]);
2 – Зиндан-и Харун аль Рашид, X–XI вв. (по: [Kleiss, 1996])

Fig. 14. Closed buildings. 1 – At-Tahmalaj, X – XI centuries (by: [Pugachenkova, 1958a]);
2 – Zindan and Harun al Rashid, X – XI centuries (by: [Kleiss, 1996])

Прямоугольные в плане (В) караван-сарай представляют собой сильно вытянутую галерею (g). Типы можно выделить по количеству нефов галереи: однефные (1), трехнефные (3), пятинефные (5). Как уже упоминалось, закрытые прямоугольные в плане постоянные дворы характерны для Армении. Например, караван-сарай Ахкенда (XII–XIII вв.) относится к типу ПБVg1 (рис. 9, 1), а Селима – ПБVg3 (рис. 9, 3). Некоторое количество таких построек средневекового времени известно в Иране. Там они укреплены угловыми башнями [Kleiss, 1996, s. 27, 78–80].

Третья группа (III) представляет собой синтез открытых и закрытых построек. В зданиях этого типа к дворовой части примыкает помещение без двора. В результате вся постройка имеет Т-образную форму (Т). Вход в такие здания обычно один (V). Далее каждую из двух частей можно оценивать по тем же критериям, что и здания групп I и II. Так, караван-сарай X в. Чаш-кала в Туркменистане (рис. 7, 1) состоит из прямоугольного двора с одним входом и с секционной застройкой в один ряд по периметру и квадратного центрического здания, разделенного на небольшие комнаты – ПТВ Bs4/1+AZs. Здание на городище Куртлы (XI в.) имеет почти такую же планировку, но его закрытая

часть имеет второй выход на улицу, а застройка двора четырехгранная – ПТВ Bs5/1+AZs (рис. 7, 2).

Большинство караван-сараяв Малой Азии сельджукского периода состоят из двора с застройкой по периметру и длинного сводчатого помещения. Всемирно известный Султан-хан (рис. 11, 11) состоит из прямоугольного двора, с двух сторон которого расположены комнаты, а с третьей – галереи и пятинефного вытянутого здания ПТВ Bsg3/1-2+Bg5.

Предложенная классификация не может охватить абсолютно все здания данной категории, так как всегда встречаются постройки с нетипичной планировкой. Кроме того, некоторые детали архитектурного облика зданий (размеры и форма портала, наличие башен и контрфорсов, форма перекрытий, наличие водоемов и мечетей во дворе и т.д.) не вошли в нее. Тем не менее, мне кажется, что система достаточно универсальна и отражает большую часть элементов, из которых строится план здания. Индивидуальные же особенности памятников должны быть описаны отдельно. Кроме того, данная классификация позволяет изобразить планировку зданий в виде краткого кода.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л.: Изд-во АН СССР, 1927. 256 с.
2. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. в восьми томах. М.: «Наука», 1963. Т. 1. 763 с.
3. Бураков Ю.Ф. По древним караванным путям Ташкентского оазиса. Ташкент: «Фан», 1978. 104 с.
4. Вишневская О.А. Раскопки караван-сараяв Ак-яйла и Талайхан-ата // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953. Труды ХАЭЭ. М.: Изд-во АН СССР, 1958. Т. II. С. 431–467.

5. Всеобщая история архитектуры (ред. О.Х. Халпахчян). Л.–М.: Изд-во литературы по строительству, 1970. Т. 1. 512 с.
6. Всеобщая история архитектуры (ред. А.М. Прибыtkова). Л.–М.: Изд-во литературы по строительству, 1969. Т. 8. 491 с.
7. Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Буддийский монастырь Аджина-тепа. Раскопки. Архитектура. Искусство. СПб.: «Нестор-история», 2010. 320 с.
8. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии. IX – начало XX в. Ташкент: «Фан», 1980. 184 с.
9. Маньковская Л.Ю. Формообразование и типология зодчества Средней Азии. IX – начало XX века. Ташкент: «Baktria Press», 2014. 496 с.
10. Мухамеджанов А.Р., Адылов Ш.Т., Мирзахмедов Д.К., Семенов Г.Л. Городище Пайкенд. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. Ташкент: «Фан», 1988. 195 с.
11. Немцева Н.Б. Среднеазиатские караван-сарай в генетическом аспекте // Раннесредневековая культура Средней Азии и Казахстана (тез. всесоюзн. научн. конф в г. Пенджикенте). Душанбе, 1977. С. 163-165.
12. Немцева Н.Б. Рабат-и Малик // Художественная культура Средней Азии IX–XIII вв. Ташкент: Изд-во литер. и искусства, 1983. С. 135-146.
13. Немцева Н.Б. Рабат-и Малик: материалы раскопок // Отзвуки Великого Хорезма. К 100-летию со дня рождения С.П. Толстова. М., 2010. С. 267-311.
14. Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркменистана поры рабовладения и феодализма. М.: Изд-во АН СССР, 1958а. 492 с.
15. Пугаченкова Г.А. Новые материалы к истории архитектуры Туркменистана. Труды ЮТАКЭ. Ашхабад, 1958б. Т. 8. 406 с.
16. Пугаченкова Г.А. Новое об архитектуре средневекового Мерва. Труды ЮТАКЭ. Ашхабад, 1963. Т. 12. 371 с.
17. Смирнова О.И. Очерки по истории Согда. М.: Наука, 1970. 288 с.
18. Толстов С.П. Древний Хорезм. М.: МГУ, 1948. 440 с.
19. Халпахчян О.Х. Каравансарай Армении // АН. 1959. № 11. С. 105-133.
20. Халпахчян О.Х. Гражданское зодчество Армении (жилые и общественные здания). М.: Стройиздат, 1971. 245 с.
21. Хмельницкий С. Между арабами и тюрками. Архитектура Средней Азии IX–X вв. Берлин–Рига: «Continent», 1992. 344 с.
22. Хмельницкий С. Между Саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – начала XIII в. Берлин-Рига: «Gamajun», 1996. Ч. I. 336 с.
23. Barthold V. Der iranische Buddhismus und sein Verhältnis zum Islam // Oriental studies in honour of C.E. Pavry. London: Oxford University Press, 1933. P. 29-31.
24. Godard A. L'Art de Iran. Paris: Arthaud, 1962. 836 с.
25. Herzfeld E. Damaskus. Studies in Architecture. Ars Islamica. Vol. 10. Ann Arbor, 1943. P. 13-70.
26. Hillenbrand R. Islamic Architecture. New-York: Columbia University Press, 1994. 645 p.
27. Kleiss W. Karawanenbauten in Iran. T. I // Materialien zur Iranischen Archäologie, B. 2. DAI. Abteilung Teheran. Berlin, 1996. 322 p.
28. Stierlin H. Turkey from the Selçuks to the Ottomans. Köln: «Taschen», 1998. 238 p.

Сведения об авторе:

Зиливинская Эмма Давидовна – доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая РАН (Москва, Россия); eziliv@mail.ru

КЕРУЕН-САРАЙЛАР: ГЕНЕЗИС, ӨЛКЕЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ, ЖІКТЕЛУІ

Э.Д. Зиливинская

Сауданың дамуына байланысты керуен жолдарының бойында жолаушылар тоқтайтын орындар пайда бола бастады, айта кететіні, олардың көнелері сонау б.д.д. II мыңжылдықтан белгілі. Шығыстағы араб жаулап алуларынан кейін «керуен-сарай» немесе «хан-сарай» деп аталған айтарлықтай стандарты және жақсы танымал жолаушылар тоқтайтын орындар қалыптасады. Орта Азия мен Иранда керуен-сарайлардың жоспарының негізіне ішінде әртүрлі үй-жайлар салынып, мықты қабырғалармен қоршалған кең аулалар жатады. Арменияда басқаларға ұқсамайтын жабық залды керуен-сарайлар қалыптасқан. Кіші Азияда керуен-сарайлардың аулалық және залдық ғимараттары өзара үндескен түрлері анағұрлым кеңінен таралған. Шығыс елдерінің керуен-сарайлары жинастырылған және жан-жақты талданған өте мол жалпыламалық жұмыстардың көптігіне қарамастан, осы уақытқа дейін ғимараттардың осы бір аса маңызды санатына арналған жіктеулер құрылмаған. Ұсынылып отырған жіктеулер құрылыстардың планиметриясына негізделген. Ұсынылатын жіктеулерге мынандай белгілер қолданылады: ашық ауланың бары мен жоғы, қора саны, жоспарының түрі, кірер есік саны, ауланың құрылысы, үй-жайлардың орналасуы, ұсынтізбектің бар-жоғы. Ұсынылып отырған жіктеу анағұрлым әмбебап және ғимараттың жоспарын құрайтын бөлшектердің басым бөлігін қамтиды. Сонымен қатар, ол ғимараттың жоспарын қысқа кілт арқылы суреттеуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: археология, Орта Азия, Армения, Кіші Азия, Иран, Ұлы Жібек жолы, ортағасырлар, сауда, керуен-сарайлар, генезис, жіктеу

CARAVANSERAIS: GENESIS, REGIONAL FEATURES, CLASSIFICATION

E.D. Zilivinskaya

With the development of trade on the caravan routes, inns appear, the earliest known already in the 2nd millennium BC. After the Arab conquests in the East, a fairly standard and well-known inn type, called “caravanserai” or “han “. In Central Asia and Iran, at the heart of the caravanserai plan is a vast courtyard surrounded by powerful walls, to which various premises are attached from within. In Armenia, an original type of closed caravanserai hall was developed. The most common type of caravanserai in Asia Minor is a synthesis of courtyard and hall buildings. Despite the fact that there are quite a few generalizing works in which caravanserais of various countries of the East are collected and analyzed, a classification of this very important category of buildings has not yet been created. The proposed typology is based on the planimetry of buildings. The proposed classification uses the following characteristics: the presence or absence of an open courtyard, the number of courtyards, the shape of the plan, the number of entrances, the building of the courtyard, the location of the rooms, the presence of a colonnade. The proposed classification is quite universal and reflects most of the elements that make up the floor plan. In addition, it allows you to depict the layout of buildings in the form of a short code.

Keywords: archaeology, Central Asia, Armenia, Asia Minor, Iran, Great Silk Road, Middle Ages, trade, caravanserai, genesis, classification

REFERENCES

1. Bartold, V. V. 1927. *Istoria kulturnoi zhizni Turkestana* (The history of the cultural life of Turkestan). Leningrad: AN SSSR Publ. (in Russian).
2. Bartold, V. V. 1963. *Turkestan v epokhu mongolskogo nashestvia* (Turkestan in the era of the Mongol invasion). Moscow: «Nauka» Publ. (in Russian).
3. Buryakov, Ju. F. 1978. *Po drevnim karavannym putjam Tashkentskogo oazisa* (On the ancient caravan routes of the Tashkent oasis). Tashkent: „Fan“ Publ. (in Russian).
4. Vishnevskaya, O. A. 1958. In *Arheologicheskie i etnograficheskie raboty Horezmskoi ekspeditsii 1949–1953. Trudy HAE. T. II* (Archaeological and ethnographic works of the Khorezm Expedition 1949–1953. Proceedings of HAE. T. II). M.: AN SSSR Publ., 431-467 (in Russian).
5. *Vseobshchaja istorija arhitektury* (General History of Architecture), 1. 1970. Leningrad-Moscow: Izd-vo literatury po stroitelstvu (in Russian).
6. *Vseobshchaja istorija arhitektury* (General History of Architecture), 8. 1969. Leningrad-Moscow: Izd-vo literatury po stroitelstvu (in Russian).
7. Litvinskii, B. A., Zeimal, T. I. 2010. *Buddiiskii monastyr Adzhina-tepa. Raskopki. Arhitektura. Iskusstvo* (Buddhist monastery Ajina Tepa. Excavations. Architecture. Art). Saint Petersburg: «Nestor-istoria» Publ. (in Russian).
8. Mankovskaya, L. Ju. 1980. *Tipologicheskie osnovy zodchestva Srednej Azii. IX – nachalo XX v.* (Typological foundations of Central Asian architecture. IX-early XX century). Tashkent: «Fan» Publ. (in Russian).
9. Mankovskaya, L. Ju. 2014. *Formoobrazovanie i tipologija zodchestva Srednej Azii. IX – nachalo XX veka* (The formation and typology of the architecture of Central Asia. IX – early XX century). Tashkent: «Baktria Press» Publ. (in Russian).
10. Muhamejanov, A. R., Adylov, Sh. T., Mirzahmedov, D. K., Semenov, G. L. 1988. *Gorodische Pajkend. K probleme izuchenija srednevekovogo goroda Srednei Azii* (Pikend site To the problem of studying the medieval city of Central Asia). Tashkent: «Fan» Publ. (in Russian).
11. Nemtseva, N. B. 1977. In *Rannesrednevekovaya kultura Srednei Azii i Kazahstana* (Early medieval culture of Central Asia and Kazakhstan). Dushanbe, 163-165 (in Russian).
12. Nemtseva, N. B. 1983. In *Hudozhestvennaya kultura Srednei Azii IX–XIII vv.* (Artistic culture of Central Asia IX–XIII centuries.) Tashkent: Izd-vo liter. i iskusstva, 135-146 (in Russian).
13. Nemtseva, N. B. 2010. In *Otvuki Velikogo Horezma* (Echoes of the Great Khorezm). Moscow, 267-311.
14. Pugachenkova, G. A. 1958a. *Puti razvitija arhitektury Juzhnogo Turkmenistana pory rabovladieniya i feodalizma* (Ways of developing the architecture of Southern Turkmenistan pores of slavery and feudalism). Moscow: AN SSSR Publ. (in Russian).
15. Pugachenkova, G. A. 1958b. In *Trudy JuTAKE* (Proceedings of YTAKE), 8. Ashhahad (in Russian).
16. Pugachenkova, G. A. 1963. In *Trudy JuTAKE* (Proceedings of YTAKE), 12. Ashhahad (in Russian).
17. Smirnova, O. I. 1970. *Ocherki po istorii Sogda* (Essays on the history of Sogd). Moscow (in Russian).
18. Tolstov, S. P. 1948. *Drevnii Horezm* (Ancient Khorezm). M.: Moscow State University Publ. (in Russian).
19. Halpahchyan, O. H. 1959. In *Arhitekturnoe nasledstvo* (Architectural heritage), 11, 105-133 (in Russian).

20. Halpahchyan, O. H. 1971. *Grazhdanskoe zodchestvo Armenii (zhilye i obschestvennye zdaniya) (Armenian civil architecture (residential and public buildings))*. Moscow: Stroiizdat (in Russian).
21. Hmel'nitskii, S. 1992. *Mezhdub arabami i tjurkami. Arhitektura Srednej Azii IX–X vv. (Between the Arabs and the Turks. Architecture of Central Asia IX–X centuries)*. Berlin–Riga: «Continent» (in Russian).
22. Hmel'nitskii, S. 1996. *Mezhdub Samanidami i mongolami. Arhitektura Srednej Azii XI – nachala XIII vv. (Between the Samanids and the Mongols. The architecture of Central Asia XI – early XIII centuries)*. Berlin–Riga: “Gamajun“ Part I (in Russian).
23. Barthold, V. 1933. *Der iranische Buddhismus und sein Verhältnis zum Islam // Oriental studies in honour of C.E. Pavry*. London, Godard A. *L'Art de Iran*. Paris, 836 p.
24. Godard A. *L'Art de Iran*. Paris: Arthaud, 1962. 836 c.
25. Herzfeld E. 1943. *Damaskus*. Studies in Architecture. Ars Islamica. Vol. 10. Ann Arbor, 13-70.
26. Hillenbrand R. 1994. *Islamic Architecture*. New-York, 645 p.
27. Kleiss W. 1996. *Karawanenbauten in Iran. T. I // Materialien zur Iranischen Archäologie, B. 2*. Deutsches Archäologisches Institut. Abteilung Teheran. Berlin, 322 p.
28. Stierlin H. 1998. *Turkey from the Selçuks to the Ottomans*. Köln: Taschen, 238 p.

About the Author:

Zilivinskaya Emma D. Doctor of Historical Sciences, leading researcher, N.N. Miklukho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology RAS, Moscow, Russia; eziliv@mail.ru

Мүдделер кактыгысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер кактыгысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 27.02.2019.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 06.03.2019.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 13.03.2019.

ҚАЗАҚСТАНҒЫ АКАДЕМИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ ЖӘНЕ С. АСФЕНДИАРОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

© 2019 ж. А.Ә. Жүнісбаев, Б.Б. Бұрханов

Мақалада тың архив деректерінің негізінде Қазақстанның академиялық ғылымының қалыптасу тарихы және С. Асфендияровтың Қазақ АКСР-дағы тұңғыш ғылыми-зерттеу орталықтары мен мекемелерін құрудағы рөлі зерттелген. Осы күнге дейін бұл екі өзекті мәселе түрлі себептердің салдарынан тарихшылар мен ғалымдардың назарынан тыс қалғандықтан, отандық тарихнамада республикамыздың алғашқы ірі ғылыми орталығы – КСРО ҒА-ның Қазақстандық базасының құрылу тарихы және қызметіне арналған жеке зерттеу еңбектері жарық көрген жоқ. 1932 ж. шілдеде Қазақстандық базаның құрылуы ұзаққа созылған қауырт ұйымдастырушылық жұмыстың қорытындысы болды. Қазақстанның академиялық ғылымның құрылуында республикада ҚазМУ, Алматы мал дәрігерлік институты, ҚазМИ сынды тұңғыш жоғары оқу орындарының және салалық ведомстволардың құрамында ҒЗИ-лердің ашылуы, олардың жұмысына Ресейден және Украинадан танымал ғалымдар мен білікті мамандардың тартылуы өзінің үлкен септігін тигізді. Осы ғылыми және оқу мекемелерінің негізінде, жергілікті ғылыми кадрларды тарту арқылы, Қазақ АКСР үкіметінің белсенді түрде араласуымен және КСРО ҒА-ның көмегімен Қазақстанның өндіргіш күштері мен табиғи байлықтарын, тарихы мен мәдениетін зерттеу міндеті қойылған Қазақстандық база бой көтерді. Тұңғыш ЖОО және Қазақстандық базаны құруға бағытталған кешенді жұмысқа профессор С. Асфендияров та тікелей жетекшілік жүргізді. Оның қатысуымен Қазақстанда оннан астам ғылыми-зерттеу және білім беру мекемелері ашылып, базаның құрамында тарих, қазақ тілі мен әдебиеті, геофизика, ботаника, топырақтану, зоология, энергетика және т.б. секторлар құрылып, аспирантура мен ғылыми кітапхана жұмыс істей бастады. 1938 ж. КСРО ҒА-ның Қазақстандық базасы Қазақ филиалы болып қайта құрылған соң, осы секторлардың негізінде бүгінге күнге дейін табысты қызмет етіп келе жатқан алғашқы салалық ҒЗИ-лер құрылды.

Түйін сөздер: С. Асфендияров, Ғылым академиясы, Қазақстандық база, Қазақ филиалы, академиялық ғылым, ғылыми орталық, ғылыми-зерттеу институты

Мәселеге кіріспе. XX ғ. 20-жылдары кеңес билігі марксизм-ленинизм идеяларының негізіндегі жаңа тұрпаттағы ғылымды құруға, ғылыми-зерттеу мекемелерінің мен орталықтардың мемлекеттік желісін ұйымдастыруға, ғылыми кадрлар мен жоғары білімді мамандарды даярлауға, ғылымның жетістіктерін

ұлттық-мемлекеттік құрылыс жағдайында елдің саяси, әлеуметтік-экономикалық және рухани-мәдени дамуына пайдалануға ұмтылды.

Кеңес билігінің алғашқы жылдарында ҒЗИ-лердің басым бөлігі В. Бехтерев, М. Неменов, А. Иванов, Н. Морозов және т.б. алдыңғы қатарлы ғалымдардың құрастырған жобалары

мен жоспарларының негізінде бой көтерді. Ғылымды ұйымдастырудың көшбасында тұрған КСРО Ғылым академиясына басшылықты академиктер А. Карпинский, В. Стеклов, А. Ферсман, С. Ольденбург сынды атақты ғалымдар жүргізіп, олар ғылымды қайта құрудың жаңа тұжырымдамасын анықтауға ат салысты. Осы кезеңде ғылымды және оның кадрларын басқару аппаратының мемлекеттік және ғылыми-қоғамдық жүйесінің құрылу үдерісі қатар жүріп жатты.

XX ғ. 20-жылдары мемлекет тарапынан ғылым мәселелерін шешу ісін КСРО-ның және РКФСР-дің жоғарғы билік органдары өз қолына алып, ғылымға тікелей басшылықты РКФСР үкіметінің жанындағы Арнайы уақытша ғылым комитеті (1922–1924), Ғалымдардың тұрмысын жақсарту бойынша Орталық комиссия (1919–1931), Ғылыми мекемелер бөлімі және ҒА-ның қызметкерлеріне жәрдемдесудің комиссиясы жүргізді. КСРО ОАК-тың жанындағы Ғылым комитетінің (1926–1938) қарауында Коммунистік академия (1918–1936), Бүкілресейлік Шығыстану ғылыми ассоциациясы, К. Маркс және Ф. Энгельс институты, А. Енукидзе ат. Ленинград шығыс институты, Н. Нариманов ат. Шығыстану институты, КСРО халықтарының Орталық баспасы, Я. Свердлов ат. Коммунистік университет, И. Сталин ат. Шығыс еңбекшілерінің Коммунистік университеті, КСРО Ғылым академиясы, Революция музейі, Ташкенттегі Орта Азия мемлекеттік және коммунистік университеттері болды. Сонымен қатар, РКФСР Ағарту халық комиссариатының құрамындағы Ғылыми, ғылыми-көркем және музей мекемелерінің Бас басқармасы

(Главнаука) және Кәсіптік білім беру Бас басқармасы (Профобр), Халық шаруашылығы Жоғары Кеңесінің Ғылыми-техникалық бөлімі ғылым мәселелерімен айналысты [Организация..., 1974, с. 54–55].

Кеңес билігінің алғашқы онжылдығында КСРО-да жаңа ғылыми орталықтар негізінен Ғылым және Коммунистік академияларының, салалық комиссариаттардың жанынан құрылды. 1929 жылдың көктеміне қарай КСРО-да 1227 ғылыми мекеме (7 академия, 1 ассоциация, 789 институт, 34 орталық архив) тіркелініп, оларда 18 мыңнан астам ғылыми қызметкер еңбек етті [Научные кадры, 1930, с. 64, 85]. Біртіндеп жыл сайын баспа өнімінің саны да артты: 1927 жылы Ресейде ғылыми әдебиеттің 6,6 мың атауы жарық көріп, 1924 жылмен салыстырғанда 19 есеге артты [Народное просвещение, 1932, с. 35].

КСРО-да қарқын ала бастаған ғылымды құру және ұйымдастыру үдерісінен Қазақстан да шет қалмауға тырысты. КСРО мен РКФСР-дың үлгісімен Қазақстанда ғылымды басқарудың мемлекеттік органдары құрылып, республикада ғылымның дамуына Қазаткомның жанындағы Ғалымдарды және оқу орындарын басқару комитеті (1933 ж. бастап Ғылым комитеті), Халық Комиссарлар Кеңесінің жанындағы Ғалымдардың еңбегі мен тұрмысын жақсартудың комиссиясы (1932 ж. бастап Ғалымдарға жәрдемдесу комиссиясы), БКП (б) Қазөлкекомның жанындағы Әдістемелік бюро және Ғылым секторы, Қазақ АКСР Ағарту халық комиссариатының жанындағы Ғылыми-әдістемелік кеңес (1927 ж.

дейін Академиялық кеңес) жауап берді.

Жоғарыда аталған органдардың қызмет етуіне қарамастан республикада академиялық ғылымды қалыптастыру және ғылыми-зерттеу мекемелерін ашу бағытында жұмыс баяу қарқынмен жүрді. 1928 ж. дейін Қазақстанда тек бірнеше мемлекеттік ғылыми мекеме ғана қызмет етіп, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен көбіне ерікті ғылыми қоғамдар және санаулы ғалымдар айналысты. Бұл қоғамдар ғылыми кадрлардың, қаржының тапшылығы мен материалдық базаның тарлығына байланысты Қазақстанның өндіргіш күштерін, экономикасын, тарихы мен мәдениетін зерттеу ісін кең ауқымда жүргізе алмады. Соған қарамастан олар елде ғылыми білімнің таралуына, ғылымға қызығушылықтың артуына өз үлесін қосты.

1920-жылдары республиканың табиғаты мен географиясын, тарихы мен мәдениетін зерделеумен Қазақстанды зерттеу қоғамы айналысты. Оның алғашқы құрылтайшылары қатарында тілтанушы А. Байтұрсынов, этнограф А. Мелков, тарихшы А. Чулошников сынды танымал ғалымдар болды. Қоғамның жұмысына белсенді түрде Ә. Диваев, С. Меңдешев, М. Тынышбаев, А. Затаевич, М. Массон сынды зерттеушілер. Қазақстанда қоғамтану бағыты бойынша құрылған бұл алғашқы ғылыми ұйым келесідей 5 бағытта жұмыс жасады: табиғи-географиялық, этнографиялық, тарихи-археологиялық, экономикалық және агрономиялық [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 9, д. 19, лл. 19–23]. 1925 жылға қарай қоғам мүшелерінің саны 112-ге жетіп, оның Оралда, Хан Ордасында,

Петропавлда және Көкшетауда бөлімшелері ашылды. Қоғам мүшелерінің күш салуымен 1920-жылдары ресейлік және шетелдік ғылыми ұйымдармен байланыс орнату, кітап алмасу және өз ғылыми ізденіс нәтижелерін жарыққа шығару арқылы Қазақстанда ең қоры бай кітапхана жасақталынып, республика музейлерін жәдігерлермен қамтамасыз ету, оларды қолдан жасау арқылы қорын толықтыру жұмыстары атқарылды [ЦГА РК, ф. Р-81, оп. 1, д. 1315, лл. 105–105 об].

1920-жылдардың 2-жартысында Қазақстанның табиғи байлықтары мен өндіргіш күштерін ғылыми тұрғыдан зерттеуге КСРО ҒА-ның жанынан құрылған Одақтық және автономиялы республикалардың табиғи ресурстарын зерттеудің Арнайы комитеті өзінің зор үлесін қосты. Оның құрамындағы Қазақстандық экспедицияға республиканы статистикалық-экономикалық, антропологиялық-этнографиялық, геологиялық-гидрологиялық, топырақ-ботаникалық, медициналық-санитарлық, мал шаруашылық тұрғыдан кешенді түрде зерттеу міндеті жүктелінді. Экспедицияға жалпы жетекшілікті академик А. Ферсман, ал жекелеген бағыттарына А. Самойлович, С. Неуструев, С. Швецов, Ю. Филипченко және т.б. танымал ғалымдар жүргізді [Академия наук, 1978, с. 25].

1926–1928 жылдары республиканың түрлі аудандарында бірнеше бағытта зерттеу жүргізген Қазақстандық экспедиция жұмысының қорытындысында кеңес билігі тұсында алғаш рет Қазақстанның географиялық және этникалық, геологиялық және гидрологиялық

карталары құрастырылды. Жалпы алғанда, 1919–1928 жылдары КСРО ҒА-мен Орталық Азияға және Қазақстанға 55, соның ішінде 1924–1928 жылдары 21 ғылыми экспедиция ұйымдастырылып [Ферсман, 1929, с. 34], олардың қорытындылары мен есептері жеке жинақтар ретінде жарық көрді.

Орталықтандырудың алғашқы қадамдары. Қазақ АКСР-ның үкіметі республикада ғылыми және зерттеу мекемелерінің жұмысын жүйелендіруге талпынғанымен, бұл бағыттағы атқарылып жатқан іс-шаралар тұрақты әрі жүйелі сипатқа ие болмады. Мысалы, 1927 жылы 13 қарашада өткен Қазақ АКСР үкіметінің мәжілісінде ғылыми мекемелер мен ұйымдардың жағдайы қаралды. Ағарту халық комиссариатымен жасалған баяндаманы талқылай келе мәжіліс Қазақстанда ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу бағытында ілгерілеу және орталықтандыру үрдісі байқалғанымен, барлық деңгейлердегі өлкетану жұмыстары және қалың жұртшылықты жоғарғы білім мен ғылым ісіне тарту, ғылыми мекемелердің қызметі Қазақстанның экономикалық және мәдени құрылыстың өзекті мәселелерімен тығыз байланыста дамыту, ғылыми мекемелердің лабораторияларын мен кабинеттерін жабдықтау тиісті дәрежеде атқарылмай келе жатқандығына баса назар аударды [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 679-б. л. 77].

Бұл мәжілістің қорытындысында Қазақ АКСР-ның үкіметі Ағарту халық комиссариатына ғылыми мекемелер мен ұйымдардың қызметін ғылыми-өндірістік өлкетануға қарай бұру; олардың жұмыс

жоспарларын Қазақстанның алдында тұрған өзекті мәселелермен байланыстыруға қолғабыс көрсету; барлық салалық комиссариаттар Қазақстанның экономикалық және мәдени дамуына қатысты мәселелерді талқылау үдерісіне ғылыми мекемелер мен ұйымдарды белсенді түрде тарту; Ағарту халық комиссариатына жергілікті ұлт өкілдері арасынан өз бетімен ғылыми зерттеулерді жүргізе алатын ғылыми қызметкерлерді даярлау ісіне баса назар аударуды; жергілікті өлкетану ұйымдарының қызметін орталық мекемелердің, әсіресе Ғылым академиясының және Геология комитетінің экспедициялық жоспарларымен сәйкестендіру; комиссариаттың жанынан ғылыми-зерттеу институттарын ұйымдастыруға кірісу; уездер мен болыстарда, өндіріс орындары жанынан өлкетану қоғамдарын, ұяшықтарын, музейлер мен кітапханалардың жүйесін құру туралы шешім қабылдайды [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 679-б, л. 77].

1930-жылдардың басына қарай КСРО ҒА-ның белсенді ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижесінде Қазақстанда 5 ғылыми-зерттеу институты, 24 тәжірибелік станция, 78 тірек пункттері, 97 гидрометрия станциялары қалыпты жұмыс жасауға көшті [Есенов, 1969, с. 19]. Бұлармен қоса, 1930 жылы республикада ЖОО желісі құрылып, ҚазПИ және оның жанындағы жұмысшы факультетінде, ҚазМИ-де, Мал дәрігерлік және Ауыл шаруашылық институттарында, Ф. Голощекин ат. Коммунистік университетте барлығы 3 мыңға жуық студент білім алып жатты [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 1205, л. 259].

Қазақстанда бой көтерген ЖОО тек білім беретін мекеме ретінде ғана емес, сонымен қатар болашақта

ғылыми зерттеулермен айналысатын ғылыми орталықтар ретінде де қарастырылды. Мысалы, 1928 жылы ҚазМУ-дың құрылуы және оған Мәскеуден, Ленинградтан, Киевтен, Ташкенттен білікті мамандар мен ғалымдардың келуі Қазақстандағы ғылыми зерттеу жұмыстары жаңа деңгейде ұйымдастыруға мүмкіндік берді. 1928 жылдың аяғында ректор С. Асфендиаров ҚазМУ-дың жанынан ғылыми-зерттеу ассоциациясын құруға ерік танытып, оның ережесін құрастырып шығады. Жоғарғы басшылықтың назарына ұсынылған бұл ережеге сәйкес ғылыми-зерттеу ассоциациясы келесідей бағыттарда жұмыс істеуді көздеді: 1) Қазақстанның мәдениетін, экономикасын, өндіргіш күштерін, тарихын, университеттің оқу жоспарында көрсетілген пәндер бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, білікті марксистік ғылыми кадрларды даярлау; 2) ассоциацияда келесідей секцияларды құруы: өлкетану, тіл және әдебиет, тарих, биология; 3) ҚазМУ-дың барлық ғылыми қызметкерлері ассоциацияның мүшелігіне қосу; 4) ассоциацияның жұмысы келесідей бағыттарда жүзеге асырылады: а) 1-бабта көрсетілген мәселелер бойынша ғылыми баяндамаларды даярлау; ә) Қазақстан бойынша ғылыми-зерттеу экспедицияларды жасақтау; б) Қазақ АКСР-ның органдарынан алынған тапсырмаларды орындау; в) ассоциацияның ғылыми еңбектерін жариялау; 5) ассоциацияның жұмысына жалпы жетекшілік жүргізу үшін 3 мүшеден тұратын (төраға, оның орынбасары және хатшы) төралқаны сайлау [ЦГА РК, ф. Р-81, оп. 1, д. 1493, л. 55].

Профессор С. Асфендиаровтың ҚазМУ-дың жанынан ғылыми ассоциация құру идеясы жоғарғы билік органдары тарапынан қолдау таппағанымен де, оның бұл ойы 1929 жылы Қызылордадан Алматыға ауысқан Қазақстанды зерттеу қоғамы арқылы біртіндеп іске аса бастайды. Республикадағы өлкетану жұмыстарының қарқынын арттыру мақсатында Қазақстанды зерттеу қоғамы, Қазпедвуздың жанындағы Өлкетану бюросы, ҚазМУ-дың тарих пен әдебиет бойынша оқытушылары мен ғылыми қызметкерлері біріге бастаған болатын.

1929 ж. 23 қазанда өткен Қазақ АКСР үкіметінің мәжілісінде республикадағы өлкетану қозғалысының нәтижелерін қорыту және ғылыми-зерттеу жұмысының болашақ бағыттарын анықтау мақсатында 1930 жылы 1 қаңтарда Алматыда барлық ғылыми орталықтар, өлкетану мекемелері, ЖОО мен музей қызметкерлері, салалық комиссариаттардың өкілдері қатынасатын Бүкілқазақ өлкетану съезін шақыру туралы шешім қабылданады [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 1033, л. 55]. Қазақ үкіметі аталған съездің жұмысына Қазақстанда ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысатын Мәскеудегі, Ленинград пен Ташкенттегі ғылыми мекемелер мен мәдени орталықтарды қатыстыру жоспарланды. Съезді шақыру міндеті О. Жандосовтың басшылығындағы Ұйымдастыру бюросына жүктелініп, оның құрамына ҚазМУ-дың ректоры С. Асфендиаров және Қазақ АКСР Ағарту халық комиссары Н. Манаев мүше ретінде кірді.

Ұйымдастыру бюросының мүшесі ретінде профессор С. Асфендиаров Мәскеудегі ғылыми

байланыстарын пайдалана отырып, съезге белді ғалымдар мен танымал зерттеушілерді шақыруға атсалысты. Ұйымдастыру бюросымен құрастырылған жоспарға сәйкес съездің табысты жұмыс жасауын қамтамасыз ету үшін Қазақстанның табиғи-өндіргіш күштері, экономика, тарихи-мәдени, ұйымдастыру-әдістемелік секцияларды құру ұйғарылып, съездің өту мерзімі сәуірге ауыстырылды. Ұйымдастыру бюросының мәлімдеуі бойынша съездің жұмысына КСРО ҒА-ның және РКФСР Өлкетанудың Орталық бюросының белсенді түрде қатынасуы күтілді. Съезге Ресейдің, Украинаның, Өзбекстанның, Түрікменстанның және Қырғызстанның ғылыми-зерттеу мекемелерінің өкілдері де шақырылды [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 10, д. 28, лл. 70–71].

1930 ж. 6 сәуірде ашылған І Бүкілқазақ өлкетану съезіне КСРО-ның алдыңғы қатарлы ғалымдары – А. Ферсман, П. Маслов, С. Руденко, Н. Тулайков, М. Култиасов, М. Русаков, В. Недзвецкий, И. Ланде және т.б. келіп қатысты. Съездің мандат комиссиясы барлығы 238 делегаттарды тіркеп, жекелеген кеңейтілген мәжілістерде съезге қатынасушылардың саны 500 адамға дейін жетті [Ахметова, 1982].

Съездің делегаттары кеңейтілген мәжілістерде 22 баяндаманы, сондай-ақ 6 секцияда 100-ден аса баяндаманы тыңдап, жарыссөздерде қызу талқыға салды. А. Ферсманның «Производительные силы Казахстана и их значение в деле хозяйственного и культурного строительства СССР», С. Руденконың «Итоги и перспективы научно-исследовательской работы Академии наук СССР в

Казахстане», Н. Тулайковтың «Задачи научно-исследовательских работ в области сельского хозяйства Казахстана», О. Жандосовтың «Организационные вопросы научно-исследовательской работы в Казахстане», С. Асфендияровтың «К истории развития общественных форм на Востоке» атты баяндамалар қатынасушылардың үлкен қызығушылығын тудырды [Ахметова, 1982, с. 114].

Съездің соңғы мәжілісінде КСРО ҒА-ның және Коммунистік академияның жүйесінде Қазақстанның тарихы мен мәдениетінің ғылыми-зерттеу институтын құру қажеттілігі туралы қарар қабылданды. О. Исаевтың жасаған «Перспективы развития народного хозяйства Казахстана на ближайшее пятилетие» баяндамасы бойынша [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 10, д. 28, л. 71] съезд халық шаруашылығының барлық салалары үшін мамандардың біліктілігін арттырумен айналысатын және тұрақты түрде қызмет ететін оқу және ғылыми мекемелерді құру қажеттілігіне баса назар аударған қаулы шығарады. Съезге қатынасушылар Қазақстанда КСРО ҒА-ның және Ауыл шаруашылық академиясының бөлімдерін құру ұсынысын алға тартты.

Кеңес Одағының танымал ғалымдары қатынасқан І Бүкілқазақ өлкетану съезінде республикадағы ғылымның әр түрлі салаларының дамытуға қатысты қабылданған қарарлар 1930 жылдардың басында ғылыми орталықтармен мекемелердің құрылуына түрткі болды. Съездің қорытындысы бойынша С. Асфендияров Қазақстанды зерттеу қоғамының төрағасы болып сайланып, көп ұзамай Қазақстан өлкетануының

Орталық бюросының төрағалық қызметіне тағайындалады [Ахметова, 1982, с. 99]. Осы қызметінде С. Асфендиаров республикада өлкетану жұмыстарының дамыту бағытында еңбек етіп, 1932 жылдың күзіне қарай Өлкетанудың Орталық бюросының және Қазақ АКСР Ағарту халық комиссариатының күш салуымен республиканың 5 облысында өлкетану орталықтары және 42 өлкетанушылық ұяшық құрылды.

1931 жылы Қазақстанда ҒЗИ-лерді құру, сырттан шақырылған және қазақстандық ғалымдарды ғылыми-ұйымдастырушылық жұмысқа тарту ісінде бірқатар ілгерілеу байқалды. 1931 ж. 27 тамызда өткен мәжілісте Қазақ АКСР-ның үкіметі бұрынғы Ғалымдардың тұрмысын жақсарту комиссиясын таратып, оның орнына Ғалымдарға жәрдемдесу комиссиясын құру туралы шешім қабылдайды. Комиссияның төрағасы болып Ұ. Құлымбетов, ал мүшелері ретінде Қ. Сарымолдаев, С. Асфендиаров, А. Сейдалинов, В. Авербуг, А. Жұмабаев және т.б. бекітілді [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 12, д. 173, л. 122 об.].

1931 ж. 11 қыркүйекте Қазатком өз жанында Қазақ марксизм-ленинизм институтын (ҚМЛИ) құру туралы шешім қабылдап, оған жетекшілік ету міндетін І. Құрамысовқа тапсырды [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 12, д. 3, лл. 250–251]. Осы мәжілісте бекітілген ҚМЛИ туралы ережеге сәйкес ол 3 бөлімнен (тарихи, философиялық, экономикалық, партияның ұлт саясаты) және 13 секциядан тұрып, оның жанынан тарихшы-марксисттердің, педагог-марксисттердің, материалист-диалектиктердің, пәрменшіл атеисттердің және Қазақстанды

зерттеу қоғамдары, пролетарлық жазушылардың және жаратылыстану ассоциациялары ұйымдастырылды [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 12, д. 3, лл. 256–258]. Сонымен қатар, 1931 ж. Қазақстанда Экономикалық зерттеулердің және Ауыл шаруашылықтың социалистік қайта құру институттары ашылды.

Қазақстандық базаны құру жолында. 1930-жылдардың басында Қазақ АКСР-ның басшылығы республикадағы бүкіл ғылыми мекемелер мен қоғамдардың жұмысына жетекшілікті, ғылыми-зерттеу бағытында үйлестіруді, ғылыми кадрлар мен білікті мамандарды жүйелі түрде даярлауды жүзеге асыратын ортақ ұйымды құруға кірісті. КСРО ҒА-ның экспедициялары арқылы Қазақстанның табиғи байлықтары мен өндіргіш күштерін, тарихи мен мәдениетін зерттеу бастапқы кезеңде бірқатар табысты нәтижелер бергенімен, республиканың өз ішінде тұрақты түрде орналасатын ҒА-ның жүйесіндегі арнайы ғылыми орталықтың жоқтығы айқын сезілді. Өйткені 1932 жылға дейін ҒА-ның барлық мекемелері Мәскеу мен Ленинградта ғана шоғырланғандықтан КСРО-ның территориясында ғылыми жұмыстарды жүргізу үшін академиялық мекемелердің кеңейтілген желісін құру қажеттілігі туындады. Осыған орай, 1931 ж. 7 сәуірде өткен Қазақ АКСР үкіметінің мәжілісінде Қазақ АКСР МЖК төрағасының орынбасары И. Майминнің Қазақстанда ҒА-ның бөлімін ашу және осыған байланысты туындап отырған ұйымдастыру мәселелері туралы баяндамасы тыңдалды. Мәжіліс екінші бесжылдықта республиканың

ресурстары мен өндіргіш күштерін зерттеу жұмысын күшейту қажеттілігін мойындай келе, 1932 ж. Алматыда КСРО ҒА-ның бөлімін ашу туралы қаулы қабылдап, оның уақытша ережесінің жобасын бекітеді [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 693, л. 42].

1931 ж. мамырда ҒА-ның базалары мен станцияларын ашу жоспарын құрастырумен айналысатын арнайы Комиссия құрылды [АРАН, ф. 2, оп. 1-1931, д. 31, 119 п.]. 1931 жылы 27 маусымда ҒА-ның Мәскеуде өткен Көшпелі сессиясының мәжілісінде КСРО-ның ірі орталықтарында Академияның кешенді базаларын құру қажеттігі мойындалып, олардың қатарынан басқа қалалармен бірге Алматы да орын алды [АРАН, ф. 1, оп. 1-1931, д. 257, л. 44]. Осы кезден бастап жергілікті жерлерде КСРО ҒА-ның жаңадан құрылып отырған зерттеу орталықтарының барынша тиімді құрылымдарын іздестіру және жан-жақты талқылау үдерісі қарқын ала бастады. Ғалымдар осы орталықтардың құрамында республикалардың, өлкелер мен облыстардың экономикалық және мәдени құрылысына толық жауап бере алатын ғылыми бөлімдерді (институттар, бөлімдер, лабораториялар, секторлар) құруға ұмтылды. Осы бағытта ұлттық аймақтарда қалыптасқан ғылыми мекемелер желісінің ерекшеліктері де есепке алынды.

1931 ж. 4–7 қазан аралығында өткен КСРО ҒА-ның сессиясында одақтас және автономды республикаларда филиалдар мен базаларды құру мәселесі талқыға салынды [АРАН, ф. 1, оп. 1-1931, д. 257, л. 46 об.]. Сессияға қатысушылардың шешімімен Базалар бойынша комиссияның (мүшелері

–Л. Комаров, А. Архангельский, А. Иоффе, Н. Марр, А. Ферсман, В. Кистяковский) құрылып, оның міндетіне ұлттық аймақтар мен республикаларда ҒА-ның базаларын ұйымдастыру мүмкіндіктерін қарастыру кірді. Бұл комиссия автономды республикалардың үкімет мүшелерімен, ғылыми-зерттеу ұйымдары мен мекемелердің, ЖОО жетекшіліктерімен байланысқа шығып, олардан жергілікті жерлерде ҒА базалары мен бөлімдерін ашу қажеттілігін негіздеу туралы баяндамаларды алдыртады.

1932 ж. 20–25 ақпанда Ленинградта Қазақстанның өндіргіш күштерін зерттеу мәселесіне арналған конференция өтіп, оған Қазақ АКСР үкіметі төрағасының орынбасары И. Маймин бастаған қазақ делегациясы және Ленинградта оқыған екі жас қазақ ғалымы – Қ. Жұбанов пен Ә. Марғұлан қатысты [Резолюции, 1932, с. 3–4, 82, 86]. Конференцияның соңғы мәжілісінде КСРО ҒА төралқасы Қазақстандық базаны құру туралы қаулы қабылдады. Онда Қазақстандық базаны ҒА-ның базаларын нығайту жоспарына қосу және оны ұйымдастырудың мерзімі мен тәртібін анықтау, 1932 ж. Қазақстандағы экспедициялық жұмыстарды күшейту, болашақ базаның және Қазақстанның ғылыми мекемелерінің қажеттіліктерін ескере отырып, Кадрлар бойынша Комитетке Қазақстанның өтінімін қабыл алу, ҒА-ның жанындағы Ғылыми қызметкерлердің секциясына Қазақстанға қатысты мәселелер бойынша арнайы жиналыс өткізу, КСРО Өндіргіш күштерді зерттеу бойынша кеңеске Қазақстан бойынша «Еңбектерді» және конференцияның қарарларын шұғыл түрде жарыққа

шығару қажеттілігі туралы айтылды [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 16, лл. 1–1 об.].

Конференциядан кейін Қазақстанда ҒА-ның базасын құру үдерісі өзінің шешуші кезеңіне аяқ басты: 1932 ж. 28 ақпанда ҒА-ның Жалпы жиналысы Қазақстанда базаны ұйымдастыру туралы қаулыны бекітсе, 11 наурызда Базалар бойынша комиссия болашақ Қазақстандық базаның құрылымы туралы жобаны және оны ұйымдастыру жоспарын КСРО ҒА төралқасының қарауына ұсынып, 29 наурызда олар ҒА-ның Жалпы жиналысымен бекітілді. Жобаға сәйкес база биологиялық, құм-шөл және геофизикалық бөлімдерден тұрды. Бірқатар талқылаулардан кейін, 4 мамырда Базаның төрағалығына бірауыздан Қазақстанның жағдайымен жақсы таныс түркітанушы академик А. Самойлович, оның орынбасарлығына экономист М. Төлепов, төралқа мүшелігіне биолог және геоботаник академик Б. Келлер, тарихшы профессор С. Асфендиаров, ал ғылыми хатшы ретінде физиолог профессор И. Барышников тағайындалды [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 16, л. 6]. Кейіннен ҚБ-ның төралқа құрамын химик академик Э. Брицке толықтырды.

ҚБ төралқасының, ең алдымен жергілікті мүшелері – С. Асфендиаровтың және М. Төлеповтың күш салуымен қысқа уақыт ішінде болашақ базаның қаржы сметасы, 1932–1933 жылдарға арналған нығайту жоспары, уақытша ережесі мен жарғысы құрастырылды. Олар 1932 ж. 7 сәуірде өткен Қазақ АКСР үкіметінің мәжілісінде бекітіліп, Ленинградта қызмет еткен

базаның төрағасы А. Самойлович бұл құжаттарды ҒА-ның Жалпы жиналысының талқылауынан өткізді.

1932 ж. мамырда М. Төлепов пен С. Асфендиаров базаның алдағы екі жылға арналған штат құрамын құрастырып шығады. Ол бойынша базаның төралқасы 5 адамнан, іс басқармасында – 14, геофизикалық бөлімде – 42, құм-шөл бөлімінде – 11, биологиялық бөлімде – 30, Қазақстанның экономикасы бөлімінде – 7, тарих пен әдебиет бөлімінде – 5, редакциялық-баспа бюросында – 3, кітапханада – 7, бухгалтерияда – 5, барлығы 120-дан астам қызметкерден құралуы ұйғарылып, олардың жартысынан астамын сол жылы жұмысқа тарту көзделді [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, лл. 2–4]. Өкінішке орай, бұл штат құрамы кейіннен 4 есеге қысқартылды.

1932 ж. 22 мамырда М. Орынбаевтың, М. Төлеповтың, И. Майминнің, С. Асфендиаровтың, С. Садуақасовтың және Е. Федоровтың қатысуымен Қазақстанда ҒА-ның базасын ұйымдастыру бойынша арнайы кеңес өтеді. Бұл кеңесте келесідей бабтардан тұрған қаулы қабылданды: 1) И. Барышниковтың келуіне дейін М. Төлепов пен С. Асфендиаровқа Қазақстандағы ҒА-ның базасын нығайту туралы нақты ұсыныстарды даярлап шығып, оларды БК(б)П Қазөлкеком хатшылығының назарына ұсыну; 2) Базаның құрылуы үшін Қазақстанның жергілікті бюджетінен 150 мың сом қаражатты бөлу; 3) Базаны қаржыландыруға салалық комиссариаттарды тарту, олардың ғылыми-зерттеу істеріне бөлінген қаражатты Базаның ұйымдастыруына жұмсау; 4) 1932 жылдан қалдырмай ҒА-ның Қазақстандағы өз ғылыми-

техникалық базасын құру қажет деп табу. Базаның лабораториялары жабдықталғанға дейін, оның ғылыми қызметкерлеріне Алматыдағы ЖОО және ЖТОО ғылыми кабинеттері мен лабораторияларын еркін қолдануын қамтамасыз ету. С. Асфендияровқа, М. Төлеповқа, И. Майминге және С. Садуақасовқа ЖОО лабораторияларын уақытша қолдану тәртібін, сондай-ақ олардың жабдықтары мен мүліктерінің бір бөлігін базаның құрылып отырған лабораторияларына беру мүмкіндігі туралы нақты ұсыныстарды құрастырып шығару; 5) Қазақстандық базаға 15–20 бөлмеден тұратын ғимарат беру қажет деп табу, бұл мәселенің жақын арада шешілуін қамтамасыз ету үшін О. Исаевқа өтініш білдіру және т.б. [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, лл. 13–14].

1932 ж. мамырда БКП (б) Қазөлкеком Қазақстандық базаның алдағы уақыттағы нығайту жоспарына сәйкес оның химиялық және энергетикалық секторларын құруды қолға алу және осы жайында ҒА-ның төралқасына өтініш білдіру, Қазақ АКСР Жер шаруашылығы халық комиссариаты базаға Ботаникалық бақты ұйымдастыру үшін Алматы қаласының аумағынан тыс жерде тиісті әрі қолайлы орынды бөліп беру, 1933 ж. база үшін арнайы ғимаратты тұрғызу, оның қарауына Алматыдағы Агропопырақ институтын, Өлкетану музейін, Арал теңізінің Гидрометрия институтын және Путиндік станциясын тапсыру, 1 қыркүйекке дейін ғылыми қызметкерлер үшін 15 пәтер үлестіріп беру туралы шешімдерді қабылдады [АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 5155, лл. 284–284 об.].

Барлық қажетті ұйымдастыру шаралары аяқталған соң, 1932 ж. шілдесінде ҒА Қазақстандық базаның Алматыда ашылу рәсімі өтеді. Бастапқы кезеңде база көптеген қиындықтарға тап болды. Қазақ АКСР-ның үкіметі және база басшылығының тарапынан жасалған барлық талпыныстарға қарамастан оның жұмысы баяу қарқынмен жүрді. Өртүрлі ғимараттарда орналасқан базадан бәрі 20 ғалым мен 12 штаттық қызметкер ғана еңбек етіп, жұмысты нығайтуға материалдық базаның тарлығы, ғылыми кадрлар мен қаржы тапшылығы өз ықпалын тигізді.

Базаның нығаюы және алғашқы жетістіктер. С. Асфендияров тәжірибелі ұйымдастырушы әрі білікті маман ретінде базаның іргетасын қалап, оның қалыпты жұмыс жасауына өзінің бар күш-қайратын жұмсады. Оның М. Төлеповпен және И. Барышниковпен бірлесе отырып атқарған ауқымды жұмыстың арқасында 1932 ж. аяғына қарай Қазақстандық база төмендегідей жетістіктерге қол жеткізді: 1) Зоологиялық сектормен 8 экспедиция ұйымдастырылып, олар Қазақстанның фаунасын және ауыл шаруашылық зиянкестерін анықтау бағытында зерттеу жұмыстарын жүргізіп, баспаға бірнеше ғылыми еңбек даярланды; 2) Ботаникалық сектор анықтамалық гербарийді құрастыруға және ботаникалық бақтың құрылысына кірісті; 3) Қазақстанның бүкіл сейсмикалық желісін біріктірген Сейсмикалық бөлімнің құрамында Геофизикалық сектор өз жұмысын бастады; 4) Ғылыми кеңес бюросы Қазақстанның ғылыми қызметкерлері, шаруашылық ұйымдары, мектеп

мұғалімдері үшін бірнеше арнайы ақыл-кеңес мәжілістерін өткізіп, өнертапқыштармен байланыс орнатты; 5) Қазақстанның өндіргіш күштерін зерттеу бойынша бюро құрылып, оның ұйымдастыруымен ҒА-ның бірқатар экспедицияларының аралық есептерін, КСРО Өндіргіш күштерді зерттеу бойынша кеңестің 2-ші бесжылдықта Қазақстанның өндіргіш күштерін экспедициялық тұрғыдан зерттеуге арналған 5-жылдық жоспарын талқылады; 6) КСРО ҒА басылымдарының негізінде ғылыми кітапхананы құру жұмыстары қолға алынды; 7) Химиялық, топырақ, зоологиялық лабораториялары және Геофизикалық сектор үшін қажетті құрал-жабдықтар сатып алынды; 8) ғылыми қызметкерлердің саны 20-ға жетіп, ҚБ Кеңесінің мүшелері ретінде академиктер И. Бардин мен И. Александров жұмысқа тартылды; 9) База секторларының 1933 ж. арналған жоспарлары құрастырылды; 10) Базаның ғылыми қызметкерлері профессорлар ретінде Қазақстанның ЖОО негізгі пәндер бойынша дәріс оқуға шақырылды; 11) ЖОО бітірген қазақтарды ҒА-ның аспирантурасына іріктеу жұмыстары жүргізілді [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 13, д. 115, лл. 230–230 об.].

1932 ж. 20 қарашада Қазақ АКСР үкіметі төрағасы О. Исаевтың және оның орынбасарларының кеңесінде академик А. Самойлович ҚБ-ның қызметі туралы көлемді баяндама жасады. Оның алғашқы бөлімінде ол базаны ұйымдастырудың қысқаша тарихы шолу жасап, атқарылып жатқан іс-шаралардың кешені туралы есеп берді. А. Самойлович негізінен жергілікті ғалымдардан құралған Қазақстандық базаның төралқасы

мен Кеңесінің ұйымдастырушылық жұмысын жеке атап өтіп, С. Асфендияровтың, М. Төлеповтың және И. Барышниковтың базаны құруға сіңірген еңбегін жоғары бағалады [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, лл. 39–40]. Қазақстандық базаның төрағасы өз баяндамасында жарты жылдың ішінде әрбір сектордың атқарған жұмыстарын талдай келіп, алдағы екі жылға белгіленген міндеттер жайында тоқталып өтті. Оның мәлімдеуінше, 1934 ж. базаны ҒА-ның бюджетіне толықтай көшіру жоспарланып, осы себептен оның құрылымына келесідей өзгерістерді енгізу ұйғарылды: 1933 ж. зоологиялық және ботаникалық секторлар ортақ биология институтына біріктіріледі; геофизикалық сектор өз жұмысын жалғастырып, арнайы химиялық лаборатория жасақталады, осы лабораторияның негізінде Қазақстанның өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығы үшін аса маңызды химиялық сектор құрылады; 1933 ж. алдымен энергетикалық сектор ұйымдастырылып, ол болашақта жеке институт болып ашылады. Қазақстанның қазба байлықтарын зерттеу үшін базаның құрамында жеке геологиялық секторды ашу міндеті белгіленді.

Баяндаманың соңында А. Самойлович базаны қаржыландыру және оның материалдық базасын құру мәселесін талқыға ұсынды. А. Самойлович базада лабораторияларды жасақтау мүмкіндіктерінің болмауы салдарынан ғылыми қызметкерлер қыс уақытында Орталыққа қайта оралуға ерік танып, бұл жағдай базаның толыққанды жұмыс жасауына кедергі келтіріп жатқандығын өкінішпен

айтты. Дегенмен базаның ғылыми қызметкерлері, әсіресе «100» тобына кіргендердің барлығы пәтерлермен толық қамтамасыз етілді. Сонымен қатар, А. Самойловичтің мәлімдеуінше, 1932 ж. база ғылыми кадрларды даярлауға әлі кірісіп үлгермегендігіне қарамастан, Ленинградқа оқуға жіберілетін ЖОО түлектерін іріктеуге атсалысты. Соның нәтижесінде 11 үміткер іріктеліп алынып, олардың жетеуі Ленинградтағы институттардың аспирантураларына оқуға аттандырылды [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, л. 47].

1932 ж. 27 қарашада Қазақ АКСР-ның үкіметі А. Самойловичтің, М. Төлеповтың, И. Барышниковтың жасаған баяндамаларының қорытындысында 3 тараудан тұратын «О состоянии и перспективах работы филиала АН в Казахстане» қаулы қабылдап, ҚБ-ның 1933 ж. арналған жұмыс жоспарын және жаңа құрылымының жобасын бекітті [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 13, д. 115, лл. 230 об. – 231 об.]. Сонымен қатар, осы күні Қазақ АКСР-ның үкіметі республикада В.И. Ленин ат. Ауыл шаруашылық академияның филиалын ашу туралы қаулыны жариялап, оның басшылығына Х. Нұрмұхамедовты тағайындайды [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 13, д. 115, лл. 240–240 об.].

Базаның бастапқы жоспарында қоғамтану ғылымдарымен жүйелі түрде айналысу көрсетілмегеніне қарамастан, оған жетекшілік еткен тарихшылар А. Самойлович пен С. Асфендияров оның құрамында тарихи және тілтану бөлімшелерді ашуға ұмтылды. Олардың жоспарына сәйкес тарихи бөлімше XVII ғ. 2-жартысынан бастап Қазақстан тарихына қатысты материалдарды

жинастыруды қолға алуы қажет еді. Өйткені ҒА-ның Тарихи-археографиялық институты 4 томнан тұратын Қазақстан тарихын жазу үшін арнайы комиссия құрып, оның төрағасының (профессор С. Томсинский) орынбасарлығына профессор С. Асфендияровты тағайындады. Осыған орай, 1933 ж. базада тарихи-археографиялық комиссия құрылып, оған патшалық Ресейдің Қазақстанда жүргізген отарлық саясатына қатысты материалдар жинағын шығару міндеті жүктелді [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 53, лл. 2–2]. Ал екінші бөлімше Н. Маррдың жетекшілігіндегі Тіл және ойлау институтына қазақ тілінің үлкен академиялық сөздігін құрастыруға қолғабыс көрсетеді деп ұйғарылды [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, л. 45].

1933 ж. 28 қаңтарда И. Барышников КСРО ҒА-ның филиалдар мен базалар бойынша комиссияның мәжілісінде Қазақстандық базаның 1933 ж. арналған жұмыс жоспарын ұсынып, оның бекітілуіне қол жеткізгеніне қарамастан, сол кезде базаның нығаюына тиісті қаражатты бөлуге ынта танытпаған үкіметтің бірқатар өкілдері оны тарату қажеттігі туралы мәселе көтерді. Осы себептен И. Барышников 24 ақпанда Қазақ АКСР үкіметінің төрағасы О. Исаевтың және БКП (б) Қазөлкекомның 1-ші хатшысы Л. Мирзоянның атына хат жолдайды. Онда ол базаның қалыпты жұмысы үшін 430 мың сом қажет болып отырғандығы және бұл соманың тек 75 мың сомы ғана ҒА-ның бюджетінен бөлінетіндігі, сондай-ақ жергілікті бюджеттен тиесілі 350 мың сомның орнына тек 150 мың сом қаражат қарастырылғандығы

туралы хабарлайды. Қазақстандық базаға республика басшылығының немқұрайлы көзқарасы И. Барышниковтың өкінішін тудырып, ол мұндай көлемдегі мардымсыз ақшаны бөлгенше, оларды бөлмей, базаны жауып тастауды ұсынды. Өйткені олар қандай да нәтижеге қол жеткізуге еш мүмкіндік бермес еді. Сонымен қатар, ол базаның сессиясына дайындық жүргізу үшін С. Асфендиаровты Қазақ АКСР Денсаулық сақтау халық комиссары қызметінен алып, оны толықтай базаға жұмысқа ауыстыруды өтінді [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1480, лл. 9–10].

Қазақ АКСР-ның үкіметінің басшысы ретінде базаның құрылуына өзінің қомақты үлесін қосқан О. Исаев профессор И. Барышниковтың хатына үн қатып, 1933 ж. 8 мамырда ҒА-ның міндетті хатшысы академик В. Волгинге келесідей мазмұндағы жеделхат жолдайды: «Ввиду перехода заместителя председателя Казахстанской базы Тулепова на другую работу, на его место заместителя председателя базы, выдвигаем профессора Асфендиарова. Подробные данные о нем не сообщая, надеюсь, вы его знаете. Просим утвердить, телеграфьте» [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003, л. 34]. 1933 ж. 11 мамырда өткен ҒА төралқасы мәжілісінің шешімімен С. Асфендиаров 15 мамырдан бастап ҚБ төрағасының орынбасары қызметіне бекітіледі [АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147, л. 8].

1933 ж. шілдесінде С. Асфендиаров Қазақ АКСР-ның Денсаулық сақтау халкомы қызметінен босатылып, толықтай базаға жұмысқа ауысты. Оған дейін денсаулық сақтау саласына жетекшілік еткен С. Асфендиаров өзінің бар күш-

қайратын 1931–1933 жж. қазақ даласындағы сұрапылашаршылықпен және соның салдарынан халық арасында кең тараған түрлі індеттермен және жұқпалы аурулармен күреске жұмсады. Ол осы қызметінде республикада денсаулық сақтау және медицина салаларында бірқатар тұңғыш ҒЗИ-лерді ұйымдастыруға өз үлесін қосты. Мысалы, 1931 ж. Қазақ тері және жыныс аурулары институты құрылса, ал 1932 ж. Өкпе ауруларының және Аналар мен балаларды қорғау институттары ашылды. 1932 ж. желтоқсанда Қазақ АКСР үкіметінің атына С. Асфендиаровтың жолдаған баяндама-хатының негізінде Алматыдағы көз ауруларының емханасын қайта құрып, оның базасында Денсаулық сақтау халық комиссариатының қарауындағы Өлкелік офтальмологиялық институтты ұйымдастыру туралы шешім шығарды [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1463, лл. 58–61]. 1933 ж. қазанда бұл институт тәжірибелік-ғылыми орталық ретінде өз жұмысын бастап кеткен болатын.

1933 ж. А. Самойловичтің КСРО ҒА-ға өтініш білдіруі нәтижесінде базаға жұмысқа Қазақстанға түрлі саяси себептермен жер аударылған орыс ғалымдары тартылды. Мысалы, олардың қатарына 1930 ж. «академиялық іс» бойынша 3 жылға сотталған Зоологиялық музейдің бұрынғы директоры, ҒА мүше-корреспонденті, зоолог А. Бялыницкий-Бируля, 1933 ж. антикеңестік қызметі үшін айыпталған ботаник М. Попов (кейіннен Балқаш ботаникалық бағының директоры), 5 жылға Қарлағқа сотталған өсімдіктер физиологы, профессор Е. Жемчужников сынды танымал ғалымдар кірді [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1-л, д. 4, лл. 42–44].

Базаның республикадағы академиялық ғылыми орталыққа айналуы. Қазақстандық базаның ілгерідамуына 1933 ж. 21 қазанда өткен оның I сессиясы өзінің айтарлықтай ықпалын тигізді. С. Асфендияровпен және И. Барышниковпен ұйымдастырылған бұл сессияға Мәскеу мен Ленинградтың белді ғалымдары, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылық салаларының қызметкерлері қатысты. Сессияның қорытындыларын талқыға салған Қазақ АКСР-ның үкіметі 5 қарашада Қазақстандағы ғылыми-зерттеу жұмысының орталығына айналып келе жатқан ҒА-ның базасын сақтап қалу және одан ары нығайту туралы шешім шығарды. Үкімет қаулысына сәйкес базаның қажеттіліктеріне республикалық бюджеттен 300 мың сом көлемінде қаражат бөліп беру жоспарланып, оның Төралқасына шұғыл түрде Мемлекеттік жоспарлау комитетімен бірлесе отырып, Ақмола–Магнитогорск және Қарағанды–Балқаш темір жол құрылыстарының бойындағы аудандардың өнеркәсіптік игеруін зерттеу жоспарын құруды, Қазақстан үшін КСРО ҒА ғалымдарын шаруашылықтың маңызды салалары бойынша (геология, геохимия, энергетика, екпінді құрылыс және т.б.) кеңес беруін ұйымдастыруды, ұлттық ғылыми кадрларды даярлау үшін ҒА-ның институттарына 5 қазақ ғылыми қызметкерін аспирантураға оқуға жіберуді тапсырды [АРАН, ф. 188, оп. 1, д. 1251, л. 18].

1933 ж. қарашада С. Асфендияров Қазақстандық база төрағасының орынбасары және Қазақ АКСР Ағарту халық комиссары Т. Жүргеновтың орынбасары ретінде Қазаткомның Ғылым комитетінің жанынан Ұлттық

мәдениет институтының (ҚазҰМИ) құрылуына атсалысады. Бұл ғылыми-зерттеу институтына мәдениет саласындағы барлық ғылыми-зерттеу жұмыстарына жетекшілік жасау, ұлттық-мәдени құрылыс мәселелерін маркстік-лениндік теорияның негізде ғылыми тұрғыдан зерттеу міндеті жүктелінді. Оның құрамында тарихи-археологиялық, әдебиет пен фольклор, тіл құрылысы, бейнелеу өнері мен музыка-хореографиялық секторлар ашылды [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 12, л. 51]. Институттың алғашқы директоры Б. Алмановтың өтінішімен С. Асфендияров ҚазҰМИ-дің тарихи-археологиялық секторын басқаруға кірісіп, осы қызметінде ол Мәскеуде, Ташкентте, Омбыда, Орынборда және Қазанда орналасқан архивтерден Қазақстан тарихына қатысты материалдар мен деректерді жинау ісіне, Алматының төңірегіндегі археологиялық қазба және барлау жұмыстарына жетекшілік жүргізді.

Кейінгі жылдары база өз нығайтуын жалғастыра түсіп, оның Ғылыми Кеңесінің ұйымдастыруымен 1934 ж. 10–15 қарашада Жезқазған мен Ертіс–Алтай аудандарының қазба байлықтарын, 1935 ж. 15–20 қарашада Жайық–Жем ауданының мұнайы мен минералды тұздарын зерттеу мәселелеріне арналған сессиялар өтті. Оларға КСРО ҒА-ның академиктері Н. Курнаков, А. Байков, П. Маслов, А. Архангельский, Б. Веденеев, И. Губкин қатысты [НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 105, л. 7]. Сессияларда қабылданған қарарларға орай базада геология секторы, Балқаш пен Лениногорскта ботаникалық бақтар, Алтай ғылыми-зерттеу базасы құрылды. Сонымен қатар осы бағыттардағы зерттеу жұмыстарын жүргізу, жоғары білімді мамандар

мен ғылыми кадрларды даярлау үшін Қазақстанда Тау-металлургия институты (қазіргі Қ. Сатпаев ат. ҚазҰЗТУ) және В. Вильямс ат. Қазақ жер шаруашылығының институттары ашылды.

1934 ж. Қазақстанның ғылыми мекемелер желісі айтарлықтай кеңейіп, республикада 15 ғылыми-зерттеу институты, 16 тәжірибелік станциялар, 60 лаборатория мен тірек пункттері жұмыс жасады. Ғылыми мекемелер мен орталықтарда 844 ғылыми қызметкер жұмыс жасап, олардың $\frac{1}{4}$ бөлігін қазақтар құрады. Ғылыми-зерттеу мекемелеріне және жалпы ғылымға бюджеттен бөлінетін қаржы көлемі де артып, 1934 жылы ол 11 миллионнан астам сомды құрады [Сулейменов, 1961].

Осы кезеңде Қазақстандық базаның басшылық құрамында да бірқатар өзгерістер орын алды. Қазақстанда академиялық ғылым және ғылыми-зерттеу жұмыстары негізінен табиғи-қолданбалы бағытта дами бастағандықтан академик А. Самойлович ҒА төралқасынан оны Қазақстандық базаның төрағасы қызметінен босатуды өтініп, өз орнына академик А. Архангельскийді ұсынды. Алайда сол кезде ҒА Геология институтының басқарған А. Архангельский біраз уақытқа дейін өз келісімін беруге асықпады. Мұндай жағдайда базаға жалпы жетекшілікті профессор С. Асфендиаров жүргізді. 1935 ж. оған көмекке Тарихи-археологиялық институттың бұрынғы директоры және «троцкистердің ісі» бойынша айыпталып, Қазақстанға жер аударылған тарихшы, КСРО ҒА-ның мүше-корреспонденті С. Томсинский жіберілді. Сол жылы С. Асфендиаров пен С. Томсинский

бірігіп, базаның құрамындағы тарихи-археологиялық комиссияны тарихи сектор ретінде қайта құру ісіне кіріседі. 1936 ж. 15 мамырына дейін бұл секторға С. Томсинский басшылық жүргізген болса, артынан оны осы қызметінде С. Асфендиаров алмастырды [АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147, л. 9].

1936 ж. сәуірде КСРО ҒА төралқасы А. Архангельскийді базаның және ҒА-ның Өндіргіш күштерді зерттеу бойынша кеңестің Қазақ секциясының төрағасы етіп бекітеді. Қазақстандық базаның мүддесін ҒА-ның алдында Ленинградта қорғаумен айналысқан А. Архангельский 1936 ж. мамырда өзінің орынбасары С. Асфендиаровқа сенімхатты тапсырып, филиалды басқару ісін жүктейді. Құжатқа сәйкес С. Асфендиаров филиалға ғылыми қызметкерлерді жұмысқа қабылдау және қызметтен босатуға, жер учаскелерін мен ғимараттарды жалға және мемлекеттік кәсіпорындардан, қоғамдық ұйымдардан қажетті заттарды сатып алуға, жоғарыда аталған операциялар бойынша есептер жасауға, базаның бүкіл қаржысына жауап беруге, жүктерді тасымалдауға келісім жасасуға, пошта-телеграф мекемелеріне филиалдың атына келіп түскен барлық хаттарды, ақша мен орамахаттарды алуға, барлық сот, арбитраж және әкімшілік мекемелерде филиалдың мүддесін қорғауға құқылы болды [АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147, л. 10].

1936 ж. 27 маусымда өткен Қазақ АКСР үкіметінің мәжілісінде С. Асфендиаров Қазақстандық базасының жұмысы туралы көлемді баяндама жасайды. Үкімет мүшелері ҚБ қызметінің жақсаруын, оның материалдық және ғылыми-қосалқы

базасының өскендігін жеке атап өтіп, жоспар бойынша ағымдағы жылы барлық геологиялық жұмыстарды орындауды және олар бойынша аралық есепті 1 қарашаға дейін жасауды; 1 қазанға дейін базаның барлық секторларының ғылыми-зерттеу жұмыстарының әлеуеттік жоспарын әзірлеуді аяқтауды; базаны мал шаруашылығының мәселелерін шешуге белсенді түрде қатыстыруды және ол үшін А. Архангельскийді зоологиялық секторға жоғары білікті мамандарды тартуды ұсынуды; Ғылыми комитетпен бірлесіп, Алматыда базаның зоологиялық секторының жұмысы үшін ғылыми база ретінде зоологиялық бақты құруды; қазақ халқының тарихын зерттеу бағытында тарихи сектордың жұмысын жақсарту үшін бір ай мерзімде аталған сектордың жоспарын құрып, маңызды зерттеу тақырыптарын белгілеуді; КСРО ҒА-ның төралқасын және Академияның орталық институттарын базаның тиісті секторларына жүйелі әрі нақты жетекшілік жасауға міндеттеуді; 1937 ж. геология, химия, зоология, ботаника институттарын құру туралы мәселені КСРО үкіметінің алдына қоюды; базаның қызметіне белді ғалымдарды тартуды және жергілікті ғылыми кадрларды даярлау жұмысын күшейтуді тапсырды [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 17, д. 258, лл. 32–35].

1936 ж. 25 тамызда БКП (б) Қазөлкекомы Қазақ базасының құрамында жылдың басынан бастап жұмыс істеп жатқан тарихи сектормен бірге қазақ тілі мен әдебиеті секторын құру туралы шешіміне сәйкес, сондай-ақ осы бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстарын күшейту, ғалымдар мен мамандарды бір мекемеде біріктіру мақсатында

Қазатком төралқасы 8 қыркүйекте ҚазҰМИ-ді Қазақ базасына қосу туралы қаулы шығарады [ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 16, д. 129, л. 198 об.]. ҚазҰМИ-ді базаға біріктіру жұмысы Қазатком Ғылыми комитеттің төрағасы С. Меңдешевке және С. Асфендияровқа және жүктелініп, тарихи сектордың меңгерушілігіне – профессор С. Асфендияров, ал жаңадан ұйымдастырылған қазақ тілі және әдебиет секторына – профессор Қ. Жұбанов тағайындалады [АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 10606, л. 72].

1936 ж. 18 қарашада БКП (б) Қазөлкекомның қабылдаған қаулысына сәйкес жергілікті ұлт өкілдерінен ғылыми кадрларды даярлау мақсатында базада жұмыс жасап жатқан секторлардың негізінде зоология, ботаника, геология, тарих және әдебиеттану пәндері бойынша аспирантура ашылды. Сонымен қатар, осы жылдан бастап Қазақстанның ЖОО және ғылыми-зерттеу мекемелерінде аспирантураға бөлінетін орындарды көбейту, Мәскеу және Ленинградтағы ҒА-ның институттарына жас қазақ ғалымдарын оқуға жіберу жоспарланды. 1936/1937 оқу жылында филиалдың аспирантурасына зоология бойынша 3, ботаника – 3, геология – 4, Қазақстан тарихы мен әдебиеті – 5, барлығы 15 жас қазақ зерттеушілері оқуға қабылданды [АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 10607, л. 59].

1936 ж. желтоқсанда С. Асфендияров КСРО ҒА төралқасының кеңесінде Қазақ филиалының жұмысы туралы есепті баяндама жасау үшін Ленинградқа іссапарға аттанады. 8 желтоқсанда өткен мәжілісте филиалдың басшылары А. Архангельский және С. Асфендияров жасаған баян-

даманың негізінде КСРО ҒА төралқасы Қазақстандағы филиалды сақтауды, оған ҒА тарапынан ғылыми және ұйымдастырушылық жетекшілікті күшейту қажет деп тауып, оны бұрынғыдай екі көзден – одақтық және жергілікті бюджеттен қаржыландыруды жалғастыруды мақұлдаған болатын [ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 5, д. 808, л. 113].

1936 ж. ортасынан бастап біртіндеп күш ала бастаған саяси қуғын-сүргін науқаны Қазақ филиалының жұмысына өзінің кері әсерін тигізді. Филиалдың төрағасының орынбасары С. Томсинский, ғалым хатшылары И. Барышников, П. Селиванов және т.б. ғалымдар «троцкийшілер ісі» бойынша қамауға алынып, жұмыстан босатылды. Өз салаларының жетекші мамандары болған бұл ғалымдардың орнына тиісті ғылыми қызметкерлерді табу ұзаққасозылды. 1936 ж. 25 қыркүйекте өткен БКП (б) Қазөлкекомның мектеп бөлімінің кеңесінде Қазақ филиалы төрағасының орынбасары С. Асфендиаров партия басшылығы тарапынан саяси қуғындалған ғалымдарды қызметке алғаны үшін сынға ұшырады [АП РК, ф. 141, оп. 1,

д. 10620, лл. 62–77]. Көп кешікпей, С. Асфендиаровтың өзі де сталиндік саяси қуғын-сүргіннің жазықсыз жапа шеккен құрбанына айналды. 1937 ж. 22 тамызда тұтқындалған С. Асфендиаровқа Қазақ АКСР-ның аумағында қызмет еткен контрреволюциялық буржуазиялық-ұлтшыл ұйымның мүшесі, жапон және неміс тыншысы болғаны үшін негізсіз айып тағылып, «халық жауы» ретінде 5 қазанда КСРО ҒА төралқасының шешімімен Қазақ филиалы төралқасының және Ғылыми кеңесінің құрамынан шығарылды [АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147, л. 1].

1938 ж. ақпанда С. Асфендиаров атылғаннан кейін, көп ұзамай ол басқарған Қазақстандық база құжат жүзінде ресми Қазақ филиалы болып қайта құрылып, 1942 ж. оның басшылығына дарынды ғалым әрі қабілетті ұйымдастырушы Қ. Сәтбаев келді. 1946 ж. Қазақ филиалының және оның құрамындағы ғылыми-зерттеу мекемелерінің негізінде Қазақ КСР Ғылым академиясы бой көтеріп, олжарты ғасырдан астам уақытқа еліміздің басты ғылыми орталығына айналды.

ӘДЕБИЕТ

1. Академия наук Казахской ССР. Алматы: «Наука», 1978. 175 с.
2. Ахметова С.Ш. Историческое краеведение в Казахстане. Алма-Ата: «Казахстан», 1982. 168 с.
3. Протокол заседания Президиума АН СССР об утверждении Президиума базы АН в Казахстане // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 16.
4. Доверенность, выданная председателем Казахского филиала академиком А. Архангельским своему заместителю С. Асфендиарову на управление филиалом // АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147.
5. Доклад председателя Казахстанского филиала академика А. Самойловича // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003.
6. Докладная записка ученого секретаря, профессора И. Барышникова председателю СНК Казахской АССР У. Исаеву // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1480.
7. Докладная записка профессора С. Томсинского в Президиум АН СССР // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 53.

8. Докладная записка сотрудника отдела культурной пропаганды Муравьева // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 1205.
9. *Есенов Ш.Е.* Наука и ученые Советского Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1969. 113 с.
10. Из протокола заседания СНК Казахской АССР о реорганизации Комиссии содействия ученым // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 12, д. 173.
11. Из протокола заседания СНК Казахской АССР о созыве в г. Алма-Ата Всеказахского краеведческого съезда // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 1033.
12. Из протокола заседания СНК Казахской АССР о состоянии научных учреждений и организаций // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 1, д. 679-6.
13. Из протокола заседания СНК Казахской АССР об организации КИМЛ // ЦГА РК, Р-ф. 5, оп. 12, д. 3.
14. Из протокола заседания СНК Казахской АССР об открытии в г. Алма-Ата отделения Академии наук СССР // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 693.
15. Народное просвещение в РСФСР в цифрах за 15 лет Советской власти. М.; Л.: Министерство просвещения СССР, 1932. 44 с.
16. Научные кадры и научно-исследовательские учреждения СССР / Под ред. О.Ю. Шмидта, Б.Я. Смуглевича. М.: Гос. планово-хозяйственное изд-во, 1930. 103 с.
17. Организация советской науки в 1926–1932 гг.: сб. документов. Л.: «Наука», 1974. 408 с.
18. Отчет о деятельности филиалов и баз АН СССР за 1932–1934 гг. // АРАН, ф. 188, оп. 1, д. 1251.
19. Положение о КИМЛ при КазЦИК // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 12, д. 3.
20. Постановление СНК Казахской АССР о работе Казахского филиала АН СССР // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 17, д. 258.
21. Постановление СНК Казахской АССР о состоянии и перспективах Филиала АН в Казахстане // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 13, д. 115.
22. Постановление СНК Казахской АССР об организации в Казахстане филиала сельскохозяйственной академии им. Ленина // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 13, д. 115.
23. Постановление СНК Казахской АССР об организации НИИ Национальной культуры при КазЦИК // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 12.
24. Постановление бюро Казкрайкома ВКП(б) об организации аспирантуры при Казахском филиале АН СССР // АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 10607.
25. Постановление выездной сессии АН СССР об утверждении состава Комиссии по базам // АРАН, ф. 1, оп. 1-1931, д. 257.
26. Постановление Казкрайкома ВКП(б) об организации в Казахском филиале АН СССР сектора истории и сектора казахского языка и литературы // АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 10606.
27. Постановление Президиума АН СССР о реорганизации исследовательских комплексных баз и сети специальных исследовательских станций АН на местах // АРАН, ф. 2, оп. 1-1931, д. 31.
28. Постановление Президиума АН СССР об исключении С. Асфендиярова из состава Президиума и Ученого Совета КФАН // АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147.
29. Постановление Президиума АН СССР об организации Казахстанской базы // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 16.
30. Постановление Президиума АН СССР об утверждении С. Асфендиярова заместителем председателя Казахстанской базы // АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147.

31. Постановление Президиума АН СССР об утверждении С. Асфендиарова руководителем исторического сектора Казахской базы // АРАН, ф. 188, оп. 2, д. 147.
32. Постановление секретариата Казкрайкома ВКП(б) о Казахской базе АН СССР // АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 5155.
33. Постановление КазЦИК об Институте Национальной культуры // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 16, д. 129.
34. Постановление чрезвычайной выездной сессии АН СССР о создании комплексных баз // АРАН, ф. 1, оп. 1-1931, д. 257.
35. Приложение к докладу в Наркомпрос Казахской АССР ректора КазГУ С. Асфендиарова о научно-исследовательской ассоциации при КазГУ // ЦГА РК, ф. Р-81, оп. 1, д. 1493.
36. Программа I Казахстанского научно-исследовательского съезда по краеведению // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 10, д. 28, л. 71.
37. Проект постановления СНК Казахской АССР по докладу о деятельности Общества изучения Казахстана // ЦГА РК, ф. Р-81, оп. 1, д. 1315.
38. Проект резолюции СНК Казахской АССР по докладу Нарком здравоохранения С. Асфендиарова // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1463.
39. Протокол совещания по организации Базы АН СССР в Казахстане // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003.
40. Протокол совещания членов Президиума АН СССР о работе Казахского филиала // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 5, д. 808.
41. Резолюции конференции по изучению производительных сил Казахстана (г. Ленинград, 20–25 февраля 1932 г.). Л.: Изд-во АН СССР, 1932. 88 с.
42. Сессия Казахского филиала АН СССР // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1, д. 105.
43. Список сотрудников Казахского филиала АН СССР по состоянию на 1 ноября 1934 г. // НА «Ғылым ордасы», ф. 1, оп. 1-л, д. 4.
44. Стенограмма доклада С. Асфендиарова «О работе Казахского филиала Академии Наук» на совещании школьного отдела Казкрайкома ВКП (б) // АП РК, ф. 141, оп. 1, д. 10620.
45. Сулейменов Р.Б. Из истории развития науки в Казахстане (1933–1940 гг.) // Вопросы истории социалистического и коммунистического строительства в Казахстане. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1961. С. 139–165. 190 с.
46. Телеграмма председателя СНК Казахской АССР У. Исаева неперемемному академику-секретарю В. Волгину // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003.
47. Устав общества изучения Казахстана // ЦГА РК, ф. Р-5, оп. 9, д. 19.
48. Ферсман А.Е. Экспедиционная деятельность Академии наук СССР и ее задачи. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. 38 с.
49. Штаты Казахской базы АН СССР // ЦГА РК, ф. Р-30, оп. 2, д. 1003.

Авторлар туралы мәліметтер:

Жүнісбаев Алмас Әбдіғаниұлы – PhD докторант, ғылыми қызметкер, Кеңес дәуіріндегі Қазақстан тарихы бөлімі, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан); aj013@mail.ru

Бұрханов Бимұрад Бадритдинұлы – ғылыми қызметкер, Тарихнама, деректану және заманауи методология бөлімі, Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты (Алматы қ., Қазақстан); burkhanov.b@inbox.ru

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА И НАУЧНО-ОРГАНИЗАТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ С. АСФЕНДИАРОВА

А.А. Джунисбаев, Б.Б. Бурханов

В статье на основе широкого круга архивных источников изучен процесс становления академической науки Казахстана, а также рассмотрена роль С. Асфендиярова в создании первых научно-исследовательских центров и учреждений в Казахской АССР. До настоящего времени обе эти проблемы в силу разных причин оставались вне поля зрения ученых и историков. В отечественной историографии отсутствуют специальные научные работы, посвященные истории создания и деятельности первого крупного центра научной мысли республики – Казахстанской базы Академии наук СССР. Ее открытию в июле 1932 г. предшествовала длительная и сложная организационная работа. Важным шагом на пути к созданию академической науки Казахстана стало открытие первых вузов страны – КазГУ, АЗВИ, КазМИ и НИИ при профильных ведомствах, привлечение к их работе известных ученых из России и Украины. На базе этих вузов и с привлечением сил местных научных кадров, активном содействии правительства Казахской АССР и помощи АН СССР была создана Казахстанская база, которой было поручено комплексное изучение производительных сил, природных ресурсов, истории и культуры Казахстана. Одним из руководителей работы по созданию первых вузов и Казахстанской базы был профессор С. Асфендияров. При его деятельном участии в Казахстане были открыты свыше десятка научно-исследовательских образовательных учреждений, а в структуре базы созданы сектора истории, казахского языка и литературы, геофизики, почвоведения, ботаники, зоологии, энергетики и др., организована аспирантура и открыта научная библиотека. После реорганизации Казахстанской базы в Казахский филиал АН СССР в 1938 г., на базе этих секторов были созданы первые профильные НИИ, большинство из них успешно функционируют и в настоящее время.

Ключевые слова: С. Асфендияров, Академия наук, Казахстанская база, Казахский филиал, академическая наука, научный центр, научно-исследовательский институт

HISTORY OF ACADEMIC SCIENCE FORMATION IN KAZAKHSTAN AND SCIENTIFIC-ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF S. ASFENDIAROV

A.A. Junisbayev, B.B. Burkhanov

In the article, based on a wide range of archival sources, the process of academic science formation in Kazakhstan was studied, and the role of S. Asfendiarov in the creation of the first research centers and institutions in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic was considered. Until now, both of these problems, for various reasons, have remained outside the purview of scientists and historians. In national historiography there are no special scientific works devoted to the history of the creation and activity of the first major center of scientific thought of the republic – the Kazakhstan base of the Academy of Sciences of the USSR. Its opening in July 1932 was preceded by a long and complex organizational work. An important step towards the creation of the academic science in Kazakhstan was the opening of the first higher educational institutions of the country – KazGU, AZVI, KazMI and research institutes at specialized departments, attracting famous scientists from Russia and Ukraine to their work. On the basis of these universities and with involvement of local scientific personnel forces, active assistance of the government of the

Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic and assistance of the Academy of Sciences of the USSR, the Kazakhstan base was created, which was entrusted with a comprehensive study of the productive forces, natural resources, history and culture of Kazakhstan. One of the leaders of the work on the creation of the first universities and the Kazakhstan base was Professor S. Asfendiarov. With his active participation, more than a dozen research and educational institutions were opened in Kazakhstan, sectors of history, Kazakh language and literature, geophysics, soil science, botany, zoology, energy, etc. were created at the base structure, post-graduate school was organized, an scientific library was opened. After the reorganization of the Kazakhstan base into the Kazakh branch of the Academy of Sciences of the USSR in 1938, the first specialized research institutes were established based on these sectors, most of which are successfully operating at the present time.

Keywords: S. Asfendiarov, Academy of Sciences, Kazakhstan Base, Kazakh Branch, Academic Science, Research Centre, Research Institute

REFERENCES

1. *Akademia nauk Kazakhskoi SSR (Academy of Sciences of Kazakh ASSR)*. 1978. Almaty: "Nauka" Publ. (in Russian).
2. Ahmetova, Sh. 1982. *Istoricheskoe kraevedenie v Kazakhstane (Historical regional studies in Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Kazakhstan" Publ. (in Russian).
3. In the Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-c. 16-f. (in Russian).
4. In the archive of Russian Academic of Sciences, 188-f. 2-c. 147-f. (in Russian).
5. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1003-f. (in Russian).
6. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1480-f. (in Russian).
7. In the Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-c. 53-f. (in Russian).
8. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 1-c. 1205-f. (in Russian).
9. Esenov, Sh. E. 1969. *Nauka i uchenye Sovetskogo Kazakhstana (The science and scientists of the Soviet Kazakhstan)*. Alma-Ata: "Nauka" Publ. (in Russian).
10. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 12-c. 173-f. (in Russian).
11. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 1-c. 1033-f. (in Russian).
12. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 1-c. 679-b-f. (in Russian).
13. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 12-c. 3-f. (in Russian).
14. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 693-f. (in Russian).
15. *Narodnoye prosveshchenie v RSFSR v tsifrah za 15 let Sovetskoi vlasti (Popular education in the RSFSR in numbers for 15 years of Soviet power)*. 1932. Moscow–Leningrad (in Russian).
16. *Nauchnye kadry i nauchno-issledovatel'skie uchrezhdeniya SSSR (Scientific personnel and research institutions of the USSR)*. 1930. Moscow (in Russian).
17. *Organizatsiya sovetskoi nauki v 1926–1932 gg. (Organization of Soviet science in 1926–1932)*. 1974. Leningrad: "Nauka" Publ. (in Russian).
18. In the archive of Russian Academic of Sciences, 188-f. 1-c. 1251-f. (in Russian).

19. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 12-c. 3-f. (in Russian).
20. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 17-c. 258-f. (in Russian).
21. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 13-c. 115-f. (in Russian).
22. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 13-c. 115-f. (in Russian).
23. In Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-c. 12-f. (in Russian).
24. In the archive of President of the Republic of Kazakhstan, 141-f. 1-c. 10607-f. (in Russian).
25. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 1-f. 1-1931-c. 257-f. (in Russian).
26. In the Archive of President of the Republic of Kazakhstan, 141-f. 1-c. 10606-f. (in Russian).
27. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 2-f. 1-1931-c. 31-f. (in Russian).
28. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 188-f. 2-c. 147-f. (in Russian).
29. In the Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-c. 16-f. (in Russian).
30. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 188-f. 2-c. 147-f. (in Russian).
31. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 188-f. 2-c. 147-f. (in Russian).
32. In the Archive of President of the Republic of Kazakhstan, 141-f. 1-c. 5155-f. (in Russian).
33. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 16-c. 129-f. (in Russian).
34. In the Archive of Russian Academic of Sciences, 1-f. 1-1931-c. 257-f. (in Russian).
35. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-81-f. 1-c. 1493-f. (in Russian).
36. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 10-c. 28-f. (in Russian).
37. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-81-f. 1-c. 1315-f. (in Russian).
38. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1463-f. (in Russian).
39. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1003-f. (in Russian).
40. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 5-c. 808-f. (in Russian).
41. *Rezolyutsii konferentsii po izucheniyu proizvoditelnyh sil Kazakhstana (Resolutions of the conference on the study of the productive forces of Kazakhstan)*. 1932. Leningrad (in Russian).
42. In the Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-c. 105-f. (in Russian).
43. In the Scientific archive «Gylym ordasy», 1-f. 1-l-c. 4-f. (in Russian).
44. In the Archive of President of the Republic of Kazakhstan, 141-f. 1-c. 10620-f. (in Russian).
45. Suleimenov, R. B. 1961. In *Voprosy istorii sotsialisticheskogo i kommunisticheskogo stroitelstva v Kazakhstane (Questions of the history of socialist*

and communist construction in Kazakhstan). Alma-Ata: AS KazSSR Publ., 139–165 (in Russian).

46. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1003-f. (in Russian).

47. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-5-f. 9-c. 19-f. (in Russian).

48. Fersman, A. E. 1929. *Ekspeditsionnaya deyatelnost Akademii nauk SSSR i ee zadachi* (*Expeditionary activity of the USSR Academy of Sciences and its tasks*). Leningrad: AS USSR (in Russian).

46. In the Central State archive of the Republic of Kazakhstan, R-30-f. 2-c. 1003-f. (in Russian).

About the Authors:

Junisbayev Almas A. Doctoral student, researcher, Department of the history Kazakhstan of the Soviet period, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan; aj013@mail.ru

Burkhanov Bimurad B. Researcher, Department of the historiography, source study and modern methodology, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan; burkhanov.b@inbox.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The authors claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 29.04.2019.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 06.05.2019.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 13.05.2019.

ВКЛАД К.И. САТПАЕВА В СТАНОВЛЕНИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ КАЗАХСТАНА

© 2019 г. М.В. Бедельбаева

В статье, посвященной 120-летию со дня рождения академика К.И. Сатпаева, рассмотрен вклад выдающегося ученого и талантливого организатора науки в развитие археологии Казахстана. Еще в юности он активно интересовался древней и средневековой историей, увлеченно собирал и записывал образцы устного народного творчества казахов, отражающего период Золотой Орды. В студенческие годы, во время учебы в Томском технологическом университете, начинающий исследователь продолжил сбор материалов о Едиге-батыре в академических библиотеках и архивах. В ходе геологических изысканий в Центральном Казахстане (Улытауский район Карагандинской области) К.И. Сатпаев с интересом описывал материальные свидетельства ушедших эпох – отдельные артефакты, наскальные рисунки, древние рудные разработки, курганы, менгиры, балбалы, мавзолеи, не ограничиваясь лишь фиксацией их расположения, а осуществляя попытки периодизации и воспроизведения исторического контекста. Содержательные выводы геолога-профессионала включали детальную реконструкцию процессов добычи, первичного обогащения и выплавки цветных металлов, а математические подсчеты, основанные на многолетнем полевом опыте, позволили предположить количество добытой в древности медной руды, составляющей не менее 1000 000 т. Широта исторических взглядов и талант полевого исследователя позволили К.И. Сатпаеву не только обнаружить плиту с надписью Тамерлана на сопке Алтыншоки, известную в науке как «карсакпайская», но и сделать ее прочтение достоянием мировой науки, привлекающей исследователей новыми аспектами вплоть до настоящего времени. К.И. Сатпаев лично не участвовал в археологических раскопках. Но плодотворная научная деятельность и организаторский талант первого президента Академии наук Казахской ССР способствовали открытию сектора археологии в Институте истории, археологии и этнографии, созданию Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, формированию национальной школы археологии и профессиональному становлению целой плеяды известных археологов.

Ключевые слова: археология, К.И. Сатпаев, Центральный Казахстан, древние памятники, музеи, рудники, экспедиция

Научное наследие Каныша Имантаевича Сатпаева включает более 800 статей, среди которых следует особо отметить ряд публикаций, непосредственно посвященных древней истории Казахстана. Своей активной деятельностью по поис-

ку и фиксации памятников материальной культуры, изучению древнего горного дела и медеплавильного производства, сохранению образцов устного народного творчества казахов К.И. Сатпаев заслужил непре- рекаемый авторитет в исторической

науке. Еще при жизни академика известный советский ученый–археолог С.С. Черников в статье «Основные проблемы археологического изучения Казахстана», опубликованной в 1950 году в журнале «Известия АН КазССР», обозначил ключевую роль К.И. Сатпаева как учёного, стоящего у истоков археологической науки Казахстана: «Первым археологом-казахом по праву должен считаться К.И. Сатпаев, собравший ценные сведения по древним выработкам Джезказгана и составивший сводку археологических памятников этого района» [цит. по: Бейсенов и др., 2017, с. 17]. В фундаментальном издании «Древняя культура Центрального Казахстана», удостоенном премии им. Ч. Валиханова и вышедшем в свет в 1966 году вскоре после смерти К.И. Сатпаева, авторы – известные казахстанские археологи – поместили эпиграф: «Светлой памяти первого президента Академии наук Казахской ССР, исследователя Центрального Казахстана, академика Каныша Имантаевича Сатпаева посвящается этот труд» [Маргулан и др., 1966, с. 3]. Это знак глубокой признательности К.И. Сатпаеву за личный вклад в становление и развитие казахстанской археологии.

Академик К.И. Сатпаев, 120-летие со дня рождения которого отмечается в этом году, был многогранной, уникальной личностью, настоящим патриотом родного края. Поэтому совершенно закономерным проявлением его личностных качеств явился неугасающий интерес к истории и этнографии, который он пронёс через всю жизнь.

Первоначально это было юношеское увлечение топонимикой, географией, орографией, геологией, ги-

дрологией, устным народным творчеством казахов, в частности, эпосом о Едыге–батыре. В период работы народным судьей в Баянаульском районе исследователь записывал различные образцы сказания, беседуя с местными жителями. В научно–популярной литературе о К.И. Сатпаеве упоминаются его информаторы и проводники, к которым он относился с большой теплотой и уважением: К. Жидебаев, Ж. Кенесулы, Р. Жаппасбаев, Омеке, Б. Султангазиев и другие старейшины казахских родов Баянаула и Улытау. К.И. Сатпаев доверительно беседовал со старожилами, и записывал с их слов легенды, предания, объясняющие происхождение различных топонимов. Учёный видел в таких беседах неисчерпаемый источник познания и полагал, что предания хранят память о важных исторических событиях и могут стать основанием для замечательных открытий.

Обратимся к воспоминаниям М.П. Русакова*, [*известный геолог–исследователь Центрального Казахстана, первооткрыватель Коунрадского месторождения меди, академик АН КазССР – прим. авт.], многолетняя дружба с которым во многом способствовала становлению профессионализма К.И. Сатпаева. Вот что писал он о студенческой практике К. Сатпаева в его геологической партии в урочище Бес–Шоку: «<...> не одна геология интересовала его. После утомительного маршрута, после жаркого дня во время кочевки в ауле, среди живописной природы и трудовой жизни скотоводов, Каныш Имантаевич находил в себе силы подолгу вести разговоры с аксакалами при свете костра в юрте, слушать их рассказы о старине, о разных находках в степи <...> Уже тогда зародился

в нем интерес к археологии и фольклору родного казахского народа» [цит. по: Батырбеков, 1999, с. 126].

Пытливый ум юноши и жажда познания в полной мере проявились во время учёбы в Томском технологическом университете. К.И. Сатпаев не только овладевал самым современным уровнем знаний по будущей профессии, что позволяла сделать хорошая научная школа и традиции университета, но и стремился к углубленному изучению истории и культуры казахов. По его инициативе в годы студенчества был организован научный кружок по изучению культуры восточных народов. Есть сведения И.Т. Лозовского о том, что студент «<...> Каныш Сатпаев создал и возглавил казахскую секцию археологического музея при Томском университете» [Лозовский, Сипайлов, 1999, с. 24].

Академик А.Х. Маргулан, близкий друг К.И. Сатпаева, с которым они вместе учились в Семипалатинской учительской семинарии, рассказывал, что Каныш всегда много и увлеченно читал. Прекрасные возможности для исследовательской деятельности К. Сатпаев открыл для себя в библиотеке Томского университета, где была собрана богатая коллекция книг, текстов и документов по истории казахов. Проводя все свободное время в библиотеке, он изучал источники по истории периода Золотой Орды, читал труды Ч. Валиханова, П.С. Палласа, В.В. Радлова, П.М. Мелиоранского, И.И. Веселовского, Г.Н. Потанина и др. К.И. Сатпаев искал соответствия и параллели сюжетов эпоса «Ер Едыге» с политическими событиями междоусобной борьбы и противостояния хана Токтамыша и Едыге, и пришел к выводам, совпа-

дающим с мнением Ч. Валиханова: «Существование Идыге, несомненно, как существование Тохтамыш-хана и Тамерлана <...> Западная часть горы Улытау в Средней орде, составляющая совершенно отдельный утес от главного хребта, называется Идыге. На вершине этого утеса есть курган, сложенный из плитняка и бута; курган этот, имеющий форму всех оба (по-монгольски – обо), т.е. курганов, воздвигнутых в честь и воспоминание павших или умерших героев, называется Идыген обасы; самая гора называется просто Идыге. Киргизы* [*казахи – прим. авт.], почитая его, как национального героя и святого по происхождению, часто приносят на могиле его жертвы. Иногда режут скот, что теперь очень редко, а большею частью привязывают к растущему тут кустарнику лоскутки одежды и конские волосы» [Потанин, 1985, с. 297].

Известно, что первый вариант эпоса «Ер Едыге» записал на русском языке Ч. Валиханов, второй – российский филолог П.М. Мелиоранский на казахском языке. К.И. Сатпаев изучил эти тексты, представленные в библиотеке Томского университета, верифицировал их и подготовил новую редакцию текста эпоса.

Эпос «Ер Едыге» был издан в 1927 году в Москве в издательстве «Восточных народов СССР» с авторским предисловием Каныша Имантаевича, которое является результатом серьезной аналитической работы автора и существенным вкладом в изучение средневековой истории Казахстана. При организационной помощи А. Букейханова удалось выпустить книгу достаточно солидным тиражом – три тысячи экземпляров. Текст эпоса был представлен на ка-

захском языке арабской графикой (рис. 1). Позднее, в 1951 году, именно эта книга стала основанием для ярлыка «казахский националист», что, наряду с другими обвинениями, едва не погубило карьеру К.И. Сатпаева.

В 1929 г. К.И. Сатпаев впервые приехал в пос. Карсакпай (Улытауский район Карагандинской области) с назначением на должность главного геолога геолого-разведочного комбината Главцветмета Наркомата тяжелой промышленности СССР. Молодому специалисту были отпущены ничтожно малые средства на проведение геолого-разведочных работ в данном регионе, но в этом был

свой положительный эффект: огромные территории исследовались посредством пеших разведок, что дало возможность не только обнаружить местонахождения полезных ископаемых, но и выявить и зафиксировать местонахождение многих памятников древней истории (древние рудные разработки, курганы, наскальные рисунки и др.).

Именно в эти годы в беседе с одним из местных жителей он услышал рассказ о камне необычной формы «с меткой на одной стороне». В качестве ориентира была указана каменная насыпь на вершине сопки площадью приблизительно с окружность юрты [Сарсеке, 2018, с. 507]. Тогда К.И. Сатпаев ещё не предполагал, что этот рассказ позволит сделать ему научное открытие мирового уровня. Но прекрасная интуиция, настойчивость и стремление к неизведанному через года вели учёного к важной находке. В 1935 году в ходе геологической разведки К.И. Сатпаевым была обнаружена «<...> широкая каменная плита, на которой арабским шрифтом красиво высечены письмена» [Сатпаев, 2007, с. 48], сразу заинтересовавшая молодого геолога. Благодаря фотографиям, сделанным коллектором С.А. Рожновым, работавшим в геологических разведках вместе с К.И. Сатпаевым, мы можем увидеть момент находки плиты с надписью Тимура о походе против хана Токтамышша на склоне сопки Алтыншоки в горах Улытау, что явилось настоящим открытием для мировой науки (рис. 2, 3).

С детства знакомый с арабским алфавитом К.И. Сатпаев (в начальной аульной школе, где он учился, преподавание велось на арабском языке), хоть и с трудом, но прочел едва видимые, нечетко процарапанные три первые строки надписи, содержащие традиционное для мусульман восхваление Аллаху, предшествующее

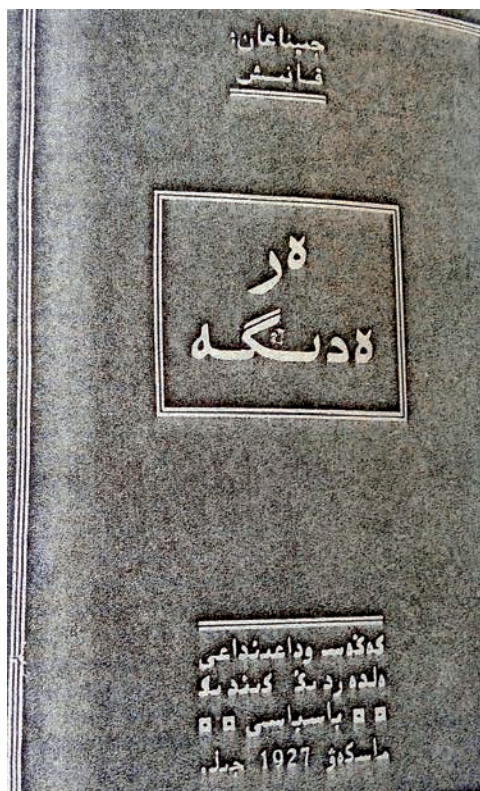

Рис. 1. Обложка первого издания книги «Ер Едыге», изданной под редакцией К.И. Сатпаева (по: [Сатпаева, 1999, с. 58])

Fig. 1. Cover of the first edition of the book «Er Edige», edited by K.I. Satpayev (by: [Satpayeva, 1999, p. 58])

Рис. 2. К.И. Сатпаев на сопке Алтыншоки.
Фото С.А. Рожнова, 1935 г.
(по: [Индустриальная Караганда,
6 апреля 1999])

Fig. 2. K.I. Satpayev on the hill Altynshoky.
Photo by S.A. Rozhnov, 1935 (by: [Industrial
Karaganda, 6 April, 1999])

началу всех писем и посланий. Другая часть надписи, выполненная на чагатайском языке, требовала расшифровки специалистов, что было сделано после передачи камня в государственный музей «Эрмитаж».

В последующем, в ряде статей К.И. Сатпаев высказал свои суждения о содержании и датировке надписи, а также о назначении сооружения из камней (насыпи) на вершине сопки. Исторические знания ученого и интуиция позволили ему предложить первую датировку этой надписи, которая была вполне профессиональной: «<...> письмо не древнее XV в. или даже позднее» [Сатпаев, 2007, с. 48]. О самом сооружении на «вершине горы Алтын-Чеку, воздымающейся над богатыми пастбищами долины рек Сорели и Джетыкыз», К.И. Сатпаев пишет как об остатках «<...> «завода», где обжигались кирпичи с глазурованной поверхностью. На месте обжига сохранились куски кирпича и шлака» [Сатпаев, 2007, с. 48]. По его мнению, данная версия

находит подтверждение при сравнении со строительным материалом и архитектурными особенностями осмотренных им мавзолеев Алашахана и Джучи/Жошы, расположенных в районе реки Кенгир, которые сложены из обожженного кирпича квадратной формы с глазурованными лицевыми поверхностями. Формы и размеры кирпича этих могильников наиболее близки «золотоордынскому» стилю.

В другой своей статье «Доисторические памятники в Джезказганском районе», опубликованной в 1941 г., К.И. Сатпаев пишет о «<...>

Рис. 3. К.И. Сатпаев у плиты с надписью на сопке Алтыншоки.
Фото С.А. Рожнова, 1935 г.
(по: [Сарсеке, 2016, с. 508])

Fig. 3. K.I. Satpayev at the plate with the inscription on the hill Altynshoky.
Photo by S.A. Rozhnov, 1935
(by: [Sarseke, 2016, p. 508])

развалинах какого-то древнего сооружения, сложенного из кирпича и красивых амфиболитовых плит с ошлакованными и глазурованными поверхностями» и каменной плите с надписью из таких же темных амфиболитов. В тексте этой статьи К.И. Сатпаев приводит перевод надписи на чагатайском языке, выполненный профессором Н.Н. Поппе, и говорит об исторической достоверности эпизода, описанного средневековым ученым Язди [Сатпаев, 2007, с. 74–75]. Этот факт из жизни К.И. Сатпаева четко показывает стремление подлинного ученого к научному осмыслению исторических памятников, пусть даже не связанных с профессиональной деятельностью геолога.

Подробно история прочтения надписи на камне Тимура изложена в ряде статей [Григорьев и др., 2003, с. 3–24; Крамаровский, 2005, с. 167–170; Усманова и др., 2018, с. 7–24]. А.П. Григорьев, Н.Н. Телицина и О.Б. Фролова предлагают свою версию прочтения так называемой «карсакпайской надписи», а само сооружение на вершине сопки Алтыншоки, обнаруженное К.И. Сатпаевым, они ошибочно интерпретируют как «<...> громадную плавильную печь, сложенную из грубых камней и предназначенную, скорее всего, для выплавки свинца из руды» [Григорьев и др., 2003, с. 20]. Вероятно, это заблуждение авторов было связано с особым вниманием, которое К.И. Сатпаев уделял в своих статьях плавильному делу древних племен Центрального Казахстана.

В настоящее время курган на вершине сопки Алтыншоки, как историческое сооружение, вновь привлекает к себе внимание исследователей. Изучены особенности конструкции кур-

ганной насыпи с восьмеркообразной выемкой в центре, содержащей большое количество шлака и прокаленного плитчатого базальта. Наличие семи отверстий от воздухоудных каналов в насыпи кургана дает возможность рассматривать его в качестве тепло-технического сооружения. В результате исследований, выполненных по проекту МОН РК «Изучение и документирование культурных ландшафтов Центрального Казахстана с применением современных технологий и междисциплинарных методов», инициированных научным сотрудником Сарыаркинского археологического института при КарГУ им. Е.А. Букетова Э.Р. Усмановой, проведен химический анализ шлаков из насыпи кургана, радиоуглеродное датирование, начато изучение природного ландшафта сопки Алтыншоки, в пространстве которого располагался военный лагерь войск Тимура. Публикация в 2018 г. статьи «Загадка сопки Алтыншоки: об одном эпизоде похода Тимура против Токтамыша в 1391 г.» [Усманова и др., 2018, с. 7–24] содержит следующий вывод авторов: курган на сопке Алтыншоки в виде сложного теплотехнического сооружения был сделан для гигантского обрядового костра, зажженного в честь поклонения предкам и Родовой Горе, и, вероятно, был призван обеспечить будущую победу Амира Тимура над ханом Токтамышем.

Таким образом, обнаружение К.И. Сатпаевым письменного свидетельства о походе Тимура предоставляет возможности для новых междисциплинарных исследований на современном уровне развития науки.

Помимо этой важной находки вклад К.И. Сатпаева в археологическое изучение Центрального Казахстана подтверждается открытием

им множества памятников в окрестностях гор Улытау, Арганаты, верховьях реки Тургай. С.А. Рожнов вспоминал о большой тяге К.И. Сатпаева к детальному изучению археологических памятников. Он требовал их тщательной фотофиксации и с этой целью использовавшийся ранее С.А. Рожновым громоздкий деревянный английский фотоаппарат в 1935 г. был заменён на доставленный из Москвы по просьбе К.И. Сатпаева отечественный «Фотокор», что позволило улучшить качество снимков [Могиляницкий, 1998, с. 29–30].

Каныш Имантаевич чётко обозначал историческую преемственность между горнорудной промышленностью Казахстана и традициями металлургии древности. Так, в 1936 г. в статье «Казахстанская медь», представляя подробные геологические характеристики крупнейших месторождений – Жезказган, Коунрад, Бозшаколь и др., – исследователь обязательно указывал для каждого «разрабатывалось в глубокой древности» [Сатпаев, 2007, с. 155–162]. «Первые горнопромышленные работы в районе Карагандинского бассейна велись, вероятно, еще в медную эпоху развития человечества. Следы этих работ, называемых в Степи чудскими, сохранились почти на всех более и менее значительных месторождениях Казахстана, причем зачастую эти старинные рудные отвалы и разработки служили главными основаниями производства заявок на медь в тех или иных местах Казахстана» [Сатпаев, 2007, с. 124]. К настоящему времени исследованиями ученых предметно доказано, что Центральный Казахстан является одной из ключевых точек добычи металла, зарождения и распространения плавильного производства и металлургических технологий.

В археологических раскопках К.И. Сатпаев сам никогда не участвовал, но с его помощью происходило накопление фонда археологических источников по Центральному Казахстану: на основании его данных в Археологическую карту Казахстана были включены десятки исторических объектов древности и средневековья [АКК, 1960, № 2041, 2048, 2050, 2052, 2060, 2082, 2120, 2815, 2830 и др.].

Это наскальные рисунки в долинах рек Байконыр, Талды-Эспе, Жетыкыз. Образцы творчества древних не оставили равнодушным исследователя – оставленное им довольно полное описание и предпринятая попытка их исторической интерпретации несомненно способствовали осмыслению значения изобразительных памятников. В настоящее время петроглифика является отдельным научным направлением в археологии и К.И. Сатпаев был одним из «пионеров» отечественной петроглистики.

К.И. Сатпаев внёс значимый вклад и в исследование статуарных памятников. Геолога удивляли установленные в Улытауской степи многочисленные каменные статуи, вырубленные из монолитных глыб. Им обследованы каменные изваяния на реке Жетыкыз и в районе гор Арганаты. По определению К.И. Сатпаева основным материалом для таких изваяний чаще всего служил розовый песчаник, выходы которого в горах Улытау неизвестны и, вероятнее всего, он привозился из других районов [Сатпаев, 2007, с. 45]. Благодаря врожденной и отшлифованной в профессиональной деятельности наблюдательности, К.И. Сатпаев обратил внимание на то, что в степях в районе гор Едиге и Арганаты чаще

встречаются изваяния воинов, детализированные усами и предметами вооружения, а в долинах рек Жетыкыз и Бозай – изображения женские в характерных конических головных уборах.

А.Х. Маргулан, который вслед за К.И. Сатпаевым исследовал статуарные памятники и проанализировал 10 изваяний региона, писал, что высеченные из серого гранита балбалы более грубы в исполнении, чем те, которые сделаны из песчаника – он характеризует их как «<...> более гладкие, а иногда более искусные», делая вывод, что «<...> древние каменотесы хорошо знали из какого материала им легче и лучше сделать фигуру человека» [Маргулан, 1947, с. 57]. Детальное изучение каменных скульптур современными исследователями (Ж. Курманкулов, Л.Н. Ермоленко и др.) подтверждают предварительные выводы К.И. Сатпаева, детализируют иконографические особенности балбалов и даже психоэмоциональные характеристики выражения их лиц.

Представляет несомненный интерес описание традиционных родовых знаков–тамг, которые осмотрел К.И. Сатпаев в урочище Тамгалытас в Бетпақдале. Исследователь интерпретирует историческое значение этого памятника на основании записанной им народной легенды, содержащей этимологические сведения [Сатпаев, 2007, с. 47–48]. Тамги, имеющие важнейшую роль в жизни кочевников, в настоящее время вызывают интерес целого ряда исследователей (З. Самашев, А.И. Рогожинский, А.З. Бейсенов и др.). Так, А.И. Рогожинский, осмотревший это же урочище в 2009 г., задокументировал два местонахождения эпиграфики и удостоверительных знаков, где

сохранилось более 60 изображений вместе с надписями на камне Тамгалытас. Он выделил два хронологических периода их нанесения (IX–XI вв., соотносимый с племенами огузов, и XIX – начало XX в.) и провел типологическое сопоставление серии знаков с известными тамгами современных и средневековых кочевников региона [Рогожинский, 2017, с. 297–307]. Выявление и идентификация родоплеменных знаков среди наскальных изображений открывает дополнительные возможности для изучения истории расселения казахских племён в XVIII–XIX вв., для выяснения складывавшихся в степи на разных исторических этапах условий пользования земельными территориями.

Научную добросовестность К.И. Сатпаева как учёного, системный подход к исследованию исторических памятников, скрупулезность в обращении с собранными данными хорошо характеризует следующий факт. В ходе поездки с проводником из Карсақпайского района Р. Жаппасбаевым учёный не только подробно записал устные народные предания и легенды о мавзолее Сырлытам, уже полуразрушенном к тому времени, но и сделал эскиз внешней архитектуры здания, его внутреннего убранства, а также росписи стен могильника (рис. 4). Он пытался (к сожалению, безуспешно) разыскать в источниках сведения о личности погребенного. Позднее в своей статье К.И. Сатпаев приводит указание на фиксацию местонахождения данного мавзолея на берегу реки Джиланчик на военно-топографических картах 1894 г., разыскивает аналогии, делает выводы о времени строительства данного сооружения – домусульманский период, до XI в. н.э. [Сатпаев, 2007, с. 73–74].

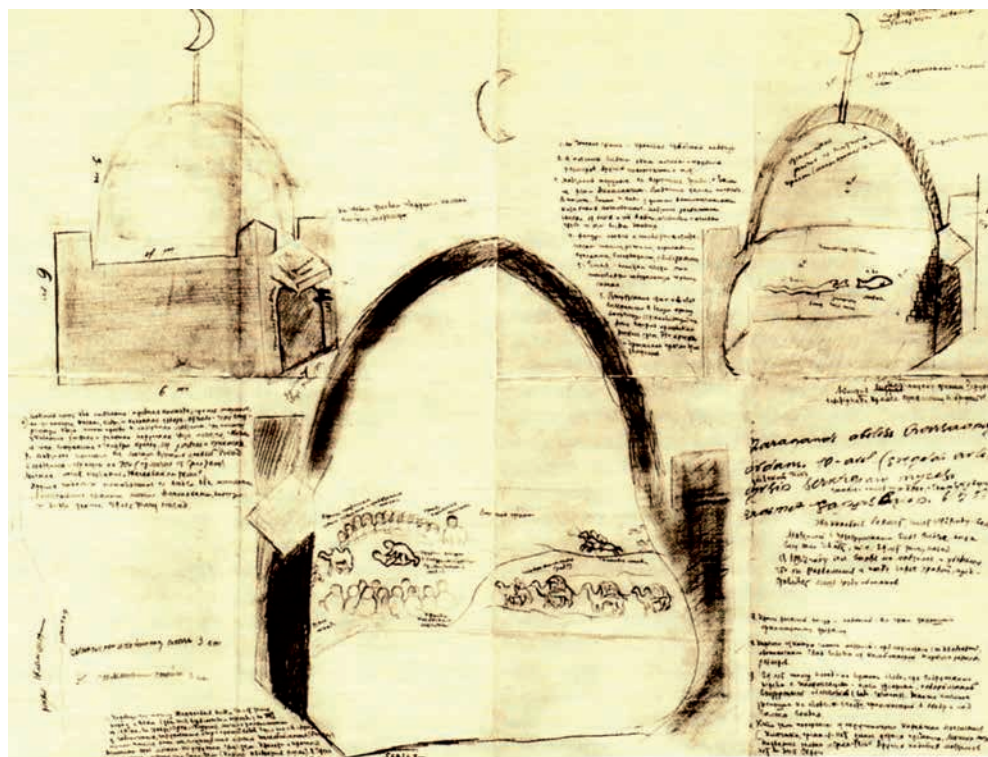

Рис. 4. Эскиз архитектуры, надгробия и внутренних росписей мавзолея Сырлытам, Улытауский район. Изображение с пояснительными надписями из полевой тетради К.И. Сатпаева (по: [Сарсеке, 2015, с. 508])

Fig. 4. Sketch of architecture, tombstones and interior paintings of the mausoleum Syrlytam, Ulytau district. Image with explanatory inscriptions from K.I. Satpayev's field notebook (by: [Sarseke, 2015, p. 508])

Огромные валы городищ, остатки древних оросительных систем, курганы и могильники, архитектурные памятники и мавзолеи, рудные выработки, случайные находки – все эти многочисленные памятники старины укрепили К.И. Сатпаева в мысли, что район гор Улытау в прошлом был культурным центром казахов, подобно благодатным землям Сырдарьи и Жетысу. Прекрасные пастбища, где располагались зимовки кочевников, близость караванных путей – все это объясняет значительное скопление памятников в данном регионе. Эта гипотеза была подтверждена результатами работ ЦКАЭ, которые внесли поправки в существующую

концепцию, согласно которой Центральный Казахстан был транзитной территорией, а оседлая земледельческая культура распространена лишь в южных регионах.

Результаты систематических, более чем 20-летних поисков и исследований на территории Сарыарки, были обобщены в монографии «Древняя культура Центрального Казахстана». Разделы «Добыча руды, обработка металла, камня и кости» первой части и «Бронзолитейное искусство и техника обработки различных материалов» третьей части монографии [Маргулан и др., 1966, с. 266–268, 417–418] во многом основаны на данных, собранных и доказанных

К.И. Сатпаевым. Огромный фактический материал и исследовательский опыт геолога-профессионала позволили представить содержательные выводы, включающие детальную реконструкцию процессов добычи, первичного обогащения и выплавки цветных металлов в эпоху бронзы. Математические подсчеты дали основание предположить количество добытой в древности медной руды, составляющей не менее 1000 000 тонн. В статье «Доисторические памятники в Жезказганском районе» К.И. Сатпаев приводит данные о проценте меди в измельченной руде, глубине древних выработок: «Отдельные выработки (разносы) в Жезказгане достигают 750 м в длину, 50 м в ширину и 6–8 м в глубину» [Сатпаев, 2007, с. 69]. Эти и другие выкладки учёного, использованы в указанной монографии. Супруга К.И. Сатпаева Таисия Алексеевна участвовала в химическом анализе бронзовых вещей, который производился в лаборатории Института геологических наук АН КазССР. Кроме этого она подготовила для этого издания приложение «Результаты исследований образцов шлака с Атасуского поселения» [Маргулан и др., 1966, с. 298–300].

Каныш Имантаевич сыграл огромную роль в развитии казахстанской археологии не только как исследователь, но и как талантливый пропагандист и популяризатор научных знаний. Так, в своей статье «Древний Жезказган», опубликованной в газете «Казахстанская правда» в 1936 г., представляя интересные данные об археологических и архитектурных памятниках древнейшей культуры Сарыарки, он подчеркивал важность их сохранения для потомков [Сатпаев, 1936]. Позднее академик писал, что его статьи о многочисленных

доисторических памятниках Улытау составлены, главным образом, для того, чтобы показать археологам и краоведам какой разнообразный материал ожидает исследователей в этом районе.

Благодаря энтузиазму и подвижничеству К.И. Сатпаева, был создан первый музей в Жезказганском регионе – геолого-минералогический кабинет, расположенный в пос. Карсакапай, в коллекции которого были представлены и археологические артефакты. С 1947 г. эти фонды вошли в экспозицию Жезказганского геолого-археологического музея, организованного по инициативе Н.В. Валукинского. Как писал в своей статье «Моя полевая работа по археологии» сам Н.В. Валукинский, знакомство с печатными работами К.И. Сатпаева об историческом прошлом Жезказгана, а в 1946 г. и личная встреча с ним «<...> воодушевили меня на поиск и исследование памятников, <...> мест добычи руды и переработки ее» [цит. по: Артюхова, 2017, с. 86]. По предложению академика К.И. Сатпаева в 1950 г. после смерти Николая Васильевича музею было присвоено его имя, что свидетельствовало о высокой оценке вклада исследователя в изучение древней истории региона.

Непосредственная деятельность и организаторский талант первого президента Академии наук КазССР способствовали открытию сектора археологии в Институте истории, археологии и этнографии АН КазССР, созданию Центрально-Казахстанской археологической экспедиции, формированию национальной школы археологии и профессиональному становлению целой плеяды известных археологов. Он был ответственным редактором периодического издания «Вестник

АН КазССР», в котором печатались статьи об археологических исследованиях в Казахстане. К.И. Сатпаев выступал в качестве главного «идеолога» при определении направлений фундаментальных исследований сектора археологии и был «вдохновителем» полевых экспедиций. Можно сказать, что именно он «настраивал компас» археологов, определял вектор движения и помогал привести в систему саму науку. Как нельзя более красноречиво об этом свидетельствует следующий факт из биографии А.Х. Маргулана: именно по совету К.И. Сатпаева он занялся археологическими исследованиями в Центральном Казахстане.

В период «застоя» в социальных науках атмосфера стала очень напряженной, резко усилилась идеологизация и партийное давление. Поэтому Каныш Имантаевич посоветовал А.Х. Маргулану, который в 1946 г. защитил докторскую диссертацию на тему «Эпические сказания казахского народа» и стал заведующим отделом Института истории, археологии и этнографии АН КазССР, организовать крупную экспедицию по исследованию исторических памятников региона. К тому времени многолетние экспедиции по изучению древних памятников на территории Казахстана возглавляли ученые из научных центров Москвы и Ленинграда (А.Н. Бернштам, М.П. Грязнов, С.В. Киселев, О.А. Кривцова-Гракова, С.С. Черников и др.). Накопление археологического материала позволило приступить к его систематизации и на этом фундаменте провести крупномасштабные по охвату времени и территории исторические исследования.

Когда в 1951 г. А.Х. Маргулан подвергся репрессиям и на время

был отстранен от руководства экспедицией и работы заведующего сектором археологии в ИИАЭ АН КазССР, К.И. Сатпаев не мог оставить свое «детище» без руководства и пригласил Л.Р. Кызласова – молодого и подающего большие надежды исследователя – переехать в 1952 г. вместе с семьей в Алма-Ату, чтобы возглавить сектор археологии [Кызласов, 2017, с. 109]. Однако активность А.В. Арциховского* [*д.и.н., зав. кафедрой археологии МГУ – прим. авт.], который всеми силами стремился оставить многообещающего специалиста в Москве, помешала осуществиться этому плану. С 1955 г. должность заведующего сектором археологии ИИАЭ АН КазССР занимал К.А. Акишев, который в юности жил в семье К.И. Сатпаева, будучи его племянником. Интерес Каныша Имантаевича к истории передался его воспитаннику, всю жизнь отдавшему изучению археологии Казахстана.

В апреле 1952 г. К.И. Сатпаева необоснованно обвинили и освободили от руководства Академией наук, предложив «кабинетную» работу в одном из отделов московского Института геологии. Но он не изменил своей гражданской позиции и только после смены власти в 1954 г. ученого признали невиновным [15 интересных...]. В 1955 г. К.И. Сатпаев вновь стал президентом Академии наук Казахской ССР. Интересен факт, что хозяйственные работы в системе Академии наук Казахстана – именно такое финансирование используется в ходе проведения археологических экспедиций и в настоящее время – были апробированы и внедрены именно К.И. Сатпаевым. Подобная модель рыночных отношений не соответствовала устоям социалистического производства и, как вспоминал

академик Г.Б. Жилинский* [*соратник К.И. Сатпаева – прим. авт.], сразу после его смерти (январь 1964 г.) был подписан приказ о закрытии всех хоздоговорных работ в системе Академии наук [15 интересных...]. И это в очередной раз доказывает, что масштабность мышления К.И. Сатпаева намного опережала свое время.

С благодарностью вспоминает «путевку в жизнь», выданную К.И. Сатпаевым, ученый-антрополог О. Исмагулов* [*доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корреспондент Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники РК – прим. авт.]. В 1958 г., когда он работал в музее антропологии при биологическом факультете МГУ и поступил в аспирантуру Института этнологии и антропологии АН СССР, сомневаясь в выборе темы исследования для своей диссертации, молодой исследователь попросил совета у К.И. Сатпаева. Академик лично принял его в Москве, внимательно выслушал и не только помог в конкретизации темы, но очертил глобальную перспективу – исследовать антропологию населения Казахстана, тем самым инициировав разработку комплексной проблемы антропологического состава древнего населения в связи с этноге-

незом и этнической историей казахского народа* [*устное выступление академика О. Исмагулова на пленарном заседании Международной археологической научно-практической конференции «Маргулановские чтения – 2019» – прим. авт.].

«Именно с подачи К.И. Сатпаева был задан импульс развитию отечественной археологии» [Бейсенов и др., 2017, с. 24], заложены ее структурные основы. Действительно, на долю этого необыкновенно одаренного и широко образованного человека выпала особая миссия – он принял непосредственное и самое деятельное участие в формировании казахстанской археологии с новой методологией исследований – комплексным культурно-историческим подходом, привлечением широкого круга источников, восхождением от анализа к синтезу. Эту задачу К.И. Сатпаеву удалось выполнить самым блестящим образом благодаря своим неординарным личностным качествам, прекрасной научной подготовке, целеустремленности. Его открытия в области древней и средневековой истории Казахстана стимулируют новые современные исследования и плодотворные дискуссии во имя достижения научной истины.

ЛИТЕРАТУРА

1. 15 интересных фактов о Каныше Сатпаеве. URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/2771> Дата обращения: 14.05.2019 г.
2. Артюхова О.А. Валукинский Николай Васильевич // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 80–87.
3. АКК – Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1960. 450 с.

4. *Батырбеков Г.О.* Академик Сатпаев и его современники. Алматы: «Рауан», 1999. 176 с.
5. *Бейсенов А.З., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А.* Путь к изучению древностей центра страны: история создания первой археологической экспедиции Казахской академии наук // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 11–64.
6. *Григорьев А.П., Телицин Н.Н., Фролова О.Б.* Надпись Тимура 1391 г. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. 2004. Вып. 21. С. 3–24.
7. *Крамаровский М.Г.* «Камень Тимура» как феномен чингисидской истории и культуры // Золотая Орда. История и культура. СПб.: «Славия», 2005. С. 167–170.
8. *Кызласов И.Л.* Археолог Леонид Романович Кызласов. Биографический очерк // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 1. С. 108–118.
9. *Лозовский И.Т., Сипайлов Г.А.* Студенческие годы Каныша Сатпаева в Томске. Томск: изд-во ТПУ, 1999. 135 с.
10. *Маргулан А.Х.* К изучению памятников района р. Сары-Су и Улутау // Вестник АН КазССР. 1948. № 2 (35). С. 53–60.
11. *Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М.* Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: «Наука», 1966. 435 с.
12. *Могильницкий В.Б.* На земле Сатпаева. Караганда: Полиграфия, 1992. 157 с.
13. *Потанин Г.Н.* Отрывки из киргизского сказания о Идыге (из записей Ч. Валиханова) // Валиханов Ч.Ч. Полн. собр. соч. в 5-ти т. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Т. 5. С. 296–299.
14. *Рогожинский А.Е.* Знаки и надписи «камня Тамгалытас» на окраине Бетпакадалы // Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение и сохранение: сб. научн. ст., посвящ. 70-летию ЦКАЭ АН Казахстана. Отв. ред. А.З. Бейсенов, В.Г. Ломан. Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола», 2017. Т. 2. С. 297–307.
15. *Боранбаев С.* Великое наследие // Индустриальная Караганда. 06.04.1999.
16. *Сарсеке М.* Феномен. Астана: «Фолиант», 2018. 960 с.
17. *Сатпаев К.И.* Древний Джезказган // Казахстанская правда. 1936. № 148.
18. *Сатпаев К.И.* Казахстанская медь // Избранное. В 5-ти т. Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. Т. 3. С. 155–162.
19. *Сатпаев К.И.* О развитии цветной и черной металлургии в районе Карагандинского бассейна // Избранное. В 5-ти т. Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. Т. 3. С. 115–154.
20. *Сатпаев К.И.* Историко-археологические данные о Джезказганском регионе // Избранное. В 5-ти т. Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. Т. 5. С. 44–52.
21. *Сатпаев К.И.* Доисторические памятники в Джезказганском районе // Избранное. В 5-ти т. Шымкент: «Оңтүстік полиграфия», 2007. Т. 5. С. 69–75.
22. *Сатпаева Ш.К.* Свет очага. Алматы: Издательский дом «Казахстан», 1999. 184 с.
23. *Усманова Э.Р., Жумашиев Р.М., Джумабеков Ж.А., Антонов М.А., Каспаров А.Р.* Загадка сопки Алтыншоқы: об одном эпизоде похода Тимура против Токтамыша в 1391 г. // Вестник истории, литературы, искусства. Отд-ние ист.-филол. наук РАН. 2018. Т. 13. С. 7–24.

Сведения об авторе:

Бедельбаева Марина Васильевна – кандидат исторических наук, заведующая музеем археологии и этнографии, Сарыаркинский археологический институт, Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова (г. Караганды, Казахстан); bmv_1967@mail.ru

**Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫНЫҢ
ҚАЛЫПТАСУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСІ**

М.В. Бедельбаева

Академик Қ.И. Сәтбаевтың туғанына 120 жыл толуына арналған мақалада ірі ғалым және дарынды ғылым ұйымдастырушысының Қазақстан археологиясына қосқан үлесі қарастырылады. Жас кезінен бастап зерттеуші ежелгі және ортағасырлық тарихқа қызығушылық танытып, Алтын Орданың кезеңін бейнелейтін қазақ фольклорының үлгілерін тиянақты жинап, жазған. Студенттік жылдары Томск технологиялық университетінде оқып жүріп, ол академиялық кітапханалар мен мұрағаттарда Едіге батыр туралы мәліметтерді жинауды жалғастырды. Орталық Қазақстандағы геологиялық зерттеулер барысында (Қарағанды облысының Ұлытау ауданы) Қ.И. Сәтбаев өткен дәуірлердің материалдық куәліктерін – жекелеген артефактілерді, жартас суреттерін, ежелгі кен қазбаларын, қорғандарды, балбалдарды, кесенелерді, олардың орналасуын бекітумен ғана шектелмей, тарихи контексті кезеңдеу мен қайта жаңғырту әрекеттерін жүзеге асыра отырып, қызығушылықпен сипаттады. Геолог-кәсіпқойдың мазмұнды тұжырымдары түсті металдарды өндіру, бастапқы байыту және балқыту үдерістерін егжей-тегжейлі қайта жаңғыртуды, ал көпжылдық далалық тәжірибеге негізделген математикалық есептеулер ежелгі мыс кенінің кем дегенде бір миллион тоннаны құрайтын санын болжауға мүмкіндік берді. Тарихи көзқарастардың кеңдігі мен далалық зерттеушінің талантына Қ.И. Сәтбаевтың ғылымда Қарсақпай ретінде белгілі Алтыншоқы шоқысында Тамерлан жазуы бар плитаны тауып қана қоймай, сонымен қатар оны зерттеушілерді қазіргі уақытқа дейін жаңа аспектілермен тартатын әлемдік ғылымның игілігі ретінде оқуға мүмкіндік берді. Қ.И. Сәтбаев археологиялық қазбаларға ешқашан қатыспаған болса да, Қазақ КСР Ғылым Академиясының тұңғыш Президентінің тікелей қызметі мен ұйымдастырушылық қабілетінің арқасында Тарих, археология және этнография институтында археология секторының ашылуына, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының құрылуына, ұлттық археология мектебінің қалыптасуына және белгілі археологтардың тұтас бір тайпаларының кәсіби қалыптасуына ықпал етті.

Түйін сөздер: археология, Қ.И. Сәтбаев, Орталық Қазақстан, ежелгі ескерткіштер, мұражайлар, кеніштер, экспедиция

**K.I. SATPAYEV'S CONTRIBUTION IN FORMATION
OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE OF KAZAKHSTAN**

M.V. Bedelbayeva

The article is devoted to the 120th anniversary of Academician K.I. Satpayev, it also considers contribution of the great scientist and talented organizer of science to the archaeology of Kazakhstan. The researcher from his youth was actively interested in ancient and medieval history, enthusiastically collected and recorded samples of oral folk art of Kazakhs, reflecting the Golden Horde period. In his student years, studying at Tomsk Technological University, he continued to collect materials about Yedige-batyr in academic libraries and archives. In the course of geological surveys in Central Kazakhstan (Ulytau district of Karaganda region) K.I. Satpayev described with interest the material evidence

of bygone eras – individual artifacts, rock paintings, ancient ore mining, mounds, menhirs, balbals, mausoleums, not limited to fixing their location, and making attempts to periodize and reproduce the historical context. The geologist-professional's substantial conclusions included a detailed reconstruction of the processes of extraction, primary enrichment and smelting of non-ferrous metals, and mathematical calculations based on years of field experience, allowed to assume the amount of copper ore mined in ancient times, amounting to at least one million tons. A width of historical views and talent of the field researcher has allowed K.I. Satpayev not only found a plate with the inscription of Tamerlan on the hill Altynshoky known in science as "Karsakpay", but also to make its reading the property of the world science, attracting researchers with new aspects up to the present time. And although K.I. Satpayev himself never participated in archaeological excavations, the direct activity and organizational talent of the first President of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR contributed to the opening of the sector of archaeology at the Institute of history, archeology and ethnography, the creation of the Central Kazakhstan archaeological expedition, the formation of the national school of archaeology and professional formation of a whole galaxy of famous archaeologists.

Keywords: archaeology, K.I. Satpayev, Central Kazakhstan, ancient monuments, museums, mines, expedition

REFERENCES

1. *15 interesnyh faktov o Kanysh Satpaeve (15 interesting facts about Kanysh Satpayev)*. URL: <https://e-history.kz/ru/publications/view/2771> (in Russian).
2. Artyukhova, O. A. 2017. In Beisenov, A. Z. (eds.) *Arkheologicheskoye nasledie Tsentralnogo Kazakhstana (Archaeological heritage of Central Kazakhstan)*, 1. Almaty: «Begazy-Tasmola» Publ., 80–87 (in Russian).
3. *Arkheologicheskaya karta Kazakhstana (Archaeological Map of Kazakhstan)*. 1960. Alma-Ata: AN KazSSR (in Russian).
4. Batyrbekov, G. O. 1999. *Akademik Satpayev i ego sovremenniki (Academician Satpayev and his contemporaries)*. Almaty: «Rauan» (in Russian).
5. Beisenov, A. Z., Jumabekova, G. S., Bazarbayeva, G. A. 2017. In Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.) *Arkheologicheskoye nasledie Tsentralnogo Kazakhstana (Archaeological heritage of Central Kazakhstan)*, 1. Almaty: «Begazy-Tasmola» Publ., 11–64 (in Russian).
6. Grigoryev, A. P., Telitsina, N. N., Frolova, O. B. 2004. In *Istoriografiya i istochnikovedeniye istorii stran Azii i Afriki (Historiography and source study of the history of Asian and African countries)*, 21, 3–24 (in Russian).
7. Kramarovskiy, M. G. 2005. In *Zolotaya Orda. Istoriya i kultura (Golden Horde. History and culture)*. Saint Petersburg: «Slaviya» Publ., 167–170 (in Russian).
8. Kyzlasov, I. L. 2017. In Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.) *Arkheologicheskoye nasledie Tsentralnogo Kazakhstana (Archaeological heritage of Central Kazakhstan)*, 1. Almaty: «Begazy-Tasmola» Publ., 108–118 (in Russian).
9. Lozovskii, I. T., Sipailov, G. A. 1999. *Studencheskiye gody Kanysha Satpayeva v Tomske (Student years Kanysh Satpayev in Tomsk)*. Tomsk: Tomsk Pedagogical University Publ. (in Russian).
10. Margulan, A. Kh. 1948. In *Vestnik AN KazSSR (Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR)*, 2 (35), 53–60 (in Russian).
11. Margulan, A. Kh., Akishev, K. A., Kadyrbayev, M. K., Orazbayev, A. M. 1966. *Drevnyaya kultura Tsentralnogo Kazakhstana (Ancient culture of Central Kazakhstan)*. Alma-Ata: «Nauka» Publ. (in Russian).
12. Mogilnitskii, V. B. 1992. *Na zemle Satpaeve (On the ground Satpayev)*. Karaganda: «Poligrafiya» (in Russian).

13. Potanin, G. N. 1985. In Margulan, A. Kh. (ed.). *Valihanov, Ch. Ch. Polnoe sobranie sochineniy v 5-ti tomah (Valikhanov Ch.Ch. Full collected works in 5 toms)*, 5. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya Kazahskoy sovetskoy entsiklopedii, 296–299 (in Russian).
14. Rogozhinskiy, A. E. 2017. In Beisenov, A. Z., Loman, V. G. (eds.) *Arkheologicheskoye naslediye Tsentralnogo Kazakhstana (Archaeological heritage of Central Kazakhstan)*, 2. Almaty: «Begazy-Tasmola» Publ., 297–307 (in Russian).
15. Boranbayev, S. 1999. In *Industrialnaya Karaganda (Industrial Karaganda)*, 06.04, 7 (in Russian).
16. Sarseke, M. 2018. *Fenomen*. Astana: «Foliant» (in Russian).
17. Satpayev, K. I. 1936. In *Kazhstanskaya Pravda*, 148 (in Russian).
18. Satpayev, K. I. 2007. In *Izbrannoe. V 5-ti t. (Favorites. In 5 vol.)*, 3. Shymkent: «Ontustik poligrafiya» Publ., 155–162 (in Russian).
19. Satpayev, K. I. 2007. In *Izbrannoe. V 5-ti t. (Favorites. In 5 vol.)*, 3. Shymkent: «Ontustik poligrafiya» Publ., 115–154 (in Russian).
20. Satpayev, K. I. 2007. In *Izbrannoe. V 5-ti t. (Favorites. In 5 vol.)*, 5. Shymkent: «Ontustik poligrafiya», 44–52 (in Russian).
21. Satpayev, K. I. 2007. In *Izbrannoe. V 5-ti t. (Favorites. In 5 vol.)*, 5. Shymkent: «Ontustik poligrafiya», 69–75 (in Russian).
22. Satpayeva, Sh. K. 1999. *Svet ochaga (Light of the hearth)*. Almaty: Izdatelskiy dom «Kazakhstan» (in Russian).
23. Usmanova, E. R., Zhumashev, R. M., Jumabekov, Zh. A., Antonov, M. A., Kasparov, A. R. 2018. In *Vestnik istorii, literatury, iskusstva (Bulletin of history, literature, art)*, 13, 7–24 (in Russian).

About the Author:

Bedelbayeva Marina V. Candidate of historical sciences, director archaeology and ethnography museum, Saryarka archaeological Institute, academician E.A. Buketov Karagandy State University, Karagandy, Kazakhstan; bmv_1967@mail.ru

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.
/ Раскрытие информации о конфликте интересов. Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов.
/ Disclosure of conflict of interest information. The author claim no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.
Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.05.2019.
Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 21.05.2019.
Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 28.05.2019.

Рецензия на книгу:
**В.К. Мерц «КРАТКАЯ ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ
МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ».**

Павлодар: Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова,
2019. 142 с.

© 2019 г. А.М. Досымбаева

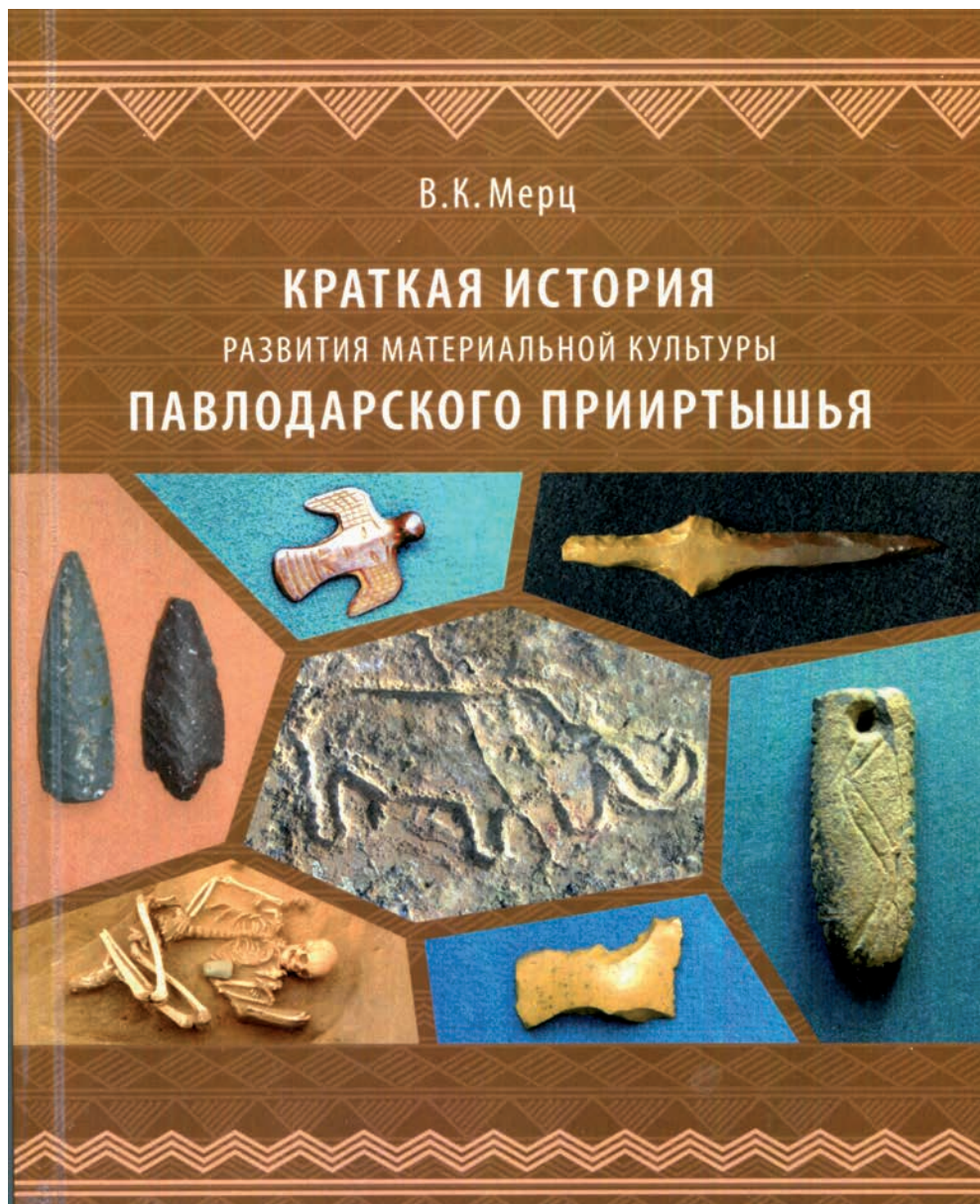
Монография состоит из Введения, 11 глав, соответствующих хронологической периодизации исследованных и представленных в содержании памятников, расположенных на территории региона, списка литературы. В научном труде подведены итоги 30-летних научных исследований и анализа материалов, ранее опубликованных в более чем в 200 статьях в республиканских и зарубежных изданиях. Основные результаты комплексного исследования археологических памятников базируются на открытиях автора монографии, опытного и профессионального ученого, Виктора Карловича Мерца, многие годы посвятившего изысканиям Павлодарского Прииртышья.

Широта научных познаний автора издания, позволившая выработать особый подход к исследованию целых групп памятников, нашла отражение в тексте издания, скрупулезно выполненными графическими, фотографическими и картографическими иллюстрациями. Значительный интерес представляет умение распознавания ландшафтных особенностей залегания тех или иных памятников, документальное фотосопровождение, которое совместно с описанием предоставляет широкому кругу читателей возможность для ознакомления и понимания особенностей культурного развития населения в ту или иную эпоху.

Ключевые слова: археология, хронология, наследие, эпоха, каменный век, артефакт

Монография «Краткая история развития материальной культуры Павлодарского Прииртышья» представляет собой издание, в котором доступным языком изложены вопросы изучения, сохранения и популяризации культурного наследия описываемого региона. Особый интерес представляют главы книги, посвященные истории становления культуры человека в каменном веке – периоде освоения человеком каменной индустрии. По наблюдениям ученого «...наиболее древние стратифициро-

ванные местонахождения эпохи раннего палеолита привязаны к нижнеантропогенным отложениям речных и озерных террас на Правобережье Иртыша, у сел Акку (Лебяжье), Жамбыл, Жанааул, оз. Маралды и в г. Павлодар» [с. 10 – здесь и далее в квадратных скобках даны ссылки на рецензируемую работу]. Описываемая группа, представленная примитивной галечной индустрией совместно с неогеновой фауной, происходящей из древнейших отложений террас реки Иртыш, по мнению автора, воз-

можно, является наиболее ранними памятниками эпохи палеолита на территории Казахстана и насчитывает возраст 1,5 млн. лет. В результате профессиональных изысканий в местах локализации каменных орудий, ученым были обнаружены кости животных (лошади, китайской газели, оленей, носорога), существование которых и деятельность человека,

охотившегося на них, может свидетельствовать о раннем этапе антропогенеза на территории Павлодарского Прииртышья. Наряду с результатами изучения раннепалеолитических памятников в книге представлены и материалы эпох среднего и верхнего палеолита.

Последовательное развитие культуры населения, производства

каменной индустрии в среднекаменном веке основано на изучении многослойных памятников, открытых автором на стоянках Шидерты 3, Ангренсор 2, Кудайколь 4, Карабудур 3 [с. 22] и ряде других местонахождений, где были собраны остатки каменных индустрий мезолитического облика.

Несмотря на слабую изученность эпохи мезолита в целом и особенностей развития технологических особенностей производства каменных орудий, автору удается выявить их изменения. Ученым произведен тщательный анализ артефактов из слоев 5 и 6 многослойного памятника Шидерты 3 и других стоянок с характерной микропластинчатой индустрией с коническими и призматическими нуклеусами, торцовидной и клиновидной формы небольших размеров, множеством сечений и целых микропластин без вторичной обработки. Исследователь обращает внимание на произошедшие в каменной индустрии мезолита изменения и, характеризуя артефакты, пишет, что: «В качестве орудий использовались в основном медиальные сечения микропластин <...>. Имеются проколки, концевые скребки на пластинках шириною более 1 см <...>. Особенностью комплекса являются резцы <...>» [с. 23]. Безусловная связь развития особенностей культуры человека в эпоху мезолита с климатическими изменениями для автора очевидна. Описывая общую ситуацию развития культуры населения региона в среднем каменном веке, ученым отмечается ее взаимная связь со сходными памятниками Южного Урала, Западной Сибири и Средней Азии.

Наиболее разработанными, профессионально изученными и ши-

роко представленными в монографии являются памятники следующей эпохи – неолита. Открытие и логически продуманный подход к исследованию многослойного памятника Шидерты 3 позволили ученому прийти к выводам о дробной периодизации эпохи в целом и выделить этапы развития в периоды раннего, среднего и позднего неолита. Основанием для выводов послужили использование комплексного метода в исследовании памятника: изучение артефактов, приведших к выделению различных типов каменной индустрии, отличающихся друг от друга и характерных для определенного периода развития, данные по стратиграфии залегания и результаты радиоуглеродного анализа.

Ранний период нового каменного века представлен материалами слоя 3 стоянки Шидерты 3, артефакты которого имеют свои типологические особенности, это «<...> плоскостные, конические, призматические и реже клиновидные нуклеусы с фасетированными ударными площадками, служившими для получения тонких призматических пластин шириною в среднем до 1–1,2 см. На сечениях пластин длиною 1,5 – 3–4 см выполнена основная часть орудий. Среди них – <...> вкладыши <...>; асимметричные высокие трапеции и симметричные низкие; асимметричный параллелограмм с притупленным краем; скошенные острия; проколки; развертки; острия с притупленной спинкой и торцом; пластинки с выделенной головкой; различные сечения с ретушированной боковой выемкой; ножи; боковые скребки с вентральной ретушью по одному или двум краям; крупные вкладыши с вентральной ретушью и притупленным торцом» [с. 46]. Результаты комплексного ис-

следования позволили датировать ранний период развития описываемого памятника VI тыс. до н.э.

При выделении следующих этапов развития культуры населения эпохи неолита использованы те же методы комплексного анализа источников. Автором прослеживается технологическая революция в каменной индустрии. Особенности производства орудий прослежены по способам обработки и изготовления каменных орудий: огранке лезвий, ретушированию и способам использования различных каменных изделий в качестве ножей, вкладышей для костяных рукояток и др. Вместе с тем, в культурных слоях стоянок Шидерты 3, Кудайколь, Пеньки 1 отчетливо зафиксированы типы жилого пространства с очагами, найдены керамические изделия с характерными для позднего неолита формами и мотивами орнаментации [с. 61–63].

Среди открытых в Павлодарском Прииртышье памятников эпохи неолита представлены и захоронения, выполнен анализ комплекса инвентаря, включающий изделия из камня, костей, керамический материал и украшения. Это позволило атрибутировать захоронения из Железинского и Шидертинского погребений эпохами неолита и переходного периода к энеолиту и интерпретировать их как одни из древнейших свидетельств существования древней культуры на территории Казахстана [с. 65–71]. Непревзойденную ценность представляют результаты антропологической реконструкции, позволяющей ознакомиться с обликом человека, характерными особенностями которого являлись уже сформированная расовая принадлежность с признаками монголоидности [с. 69]. Заслуживают особого внимания и выводы ученого

том, что: «Орудийный набор поздненеолитических и энеолитических стоянок и фаунистические остатки, найденные на них, свидетельствуют о хозяйственной направленности, связанной не только с охотой, но и скотоводством» [с. 71]. Так, по мнению автора, материалы, полученные на поселении Борлы, где обнаружено большое количество костей домашней лошади и КРС, свидетельствует в пользу предположения о существовании здесь древнейшего центра доместикации животных.

Энеолитический период развития культуры населения региона изучен по материалам ряда поселений, среди которых наиболее результативными оказались Шидерты 3 и Борлы 4. Изменения, произошедшие в экономическом развитии, более направленном на способы ведения производящего хозяйства, оказали свое влияние и на облик орудий труда, новые технологии в их изготовлении. По мнению автора монографии, «в эпоху энеолита в Павлодарском Прииртышье, как и во всех регионах Евразийской степи, складываются формы хозяйства, наиболее оптимальные и продуктивные для этой экосистемы, получившие дальнейшее развитие в последующие эпохи» [с. 83]. Энеолитические комплексы региона отражают те кардинальные изменения, которые произошли и в орудийном производстве и в экономике на рубеже неолита и энеолита.

Следующий период развития в истории региона представляет интерес тем, что открыты и введены в научный оборот памятники эпохи ранней бронзы. Исторической особенностью наследия этой эпохи является наличие в составе населения представителей различных культур. И, по мнению автора, «<...> здесь

они представлены памятниками ямного типа, елунинской и иных культур, представители которых населяли регион в период ранней бронзы до начала андроновской эпохи средней бронзы в XVIII в. до н.э.» [с. 86]. Результаты аналитического осмысления комплекса данных из поселений, погребальных памятников, в том числе орудий производства, антропологического материала, образцов первобытного искусства, украшений и мн. др. позволило ученому прийти к выводам о притоке в Прииртышье населения с западных регионов на рубеже IV–III тыс. до н.э. [с. 87]. По наблюдениям автора эпоха ранней бронзы характеризуется климатическими изменениями и наступлением в XXV–XXIII вв. до н.э. максимально засушливого периода. Такому выводу не противоречит и датировка, полученная в результате анализа радиоуглеродным методом углей из могильника Шидерты 10 [с. 89].

Согласно выводам автора, наличие различных памятников на описываемой территории связано с активным развитием производства. Население региона находилось в тесном контакте с носителями турбинско-сейминской культурной традиции. «Двигаясь из глубин Центральной Азии на северо-запад, через Алтай и его рудные месторождения в верховьях Иртыша, Оби и Енисея, они спустились в среднее течение этих рек, где ими были созданы крупные металлургические центры» [с. 90].

Классический период эпохи бронзы, представленный поселениями, погребальными памятниками, наскальным искусством так называемой андроновской эпохи, в Прииртышье представлен в работах многих исследователей и имеет свои характерные узнаваемые признаки. В историогра-

фическом обзоре изученных ранее памятников приведены характерные черты наследия и отмечено что, несмотря на значительную представленность, среди открытых учеными 100 памятников исследовано всего 10 памятников. «Материалы всех этих памятников отражают развитие хозяйства и материальной культуры древних скотоводов и земледельцев, которые занимались также горнорудным производством и металлургией» [с. 103]. Они отражают процессы, происходившие в период сложения протокочевой культуры и получившие дальнейшее развитие в культуре скифо-сакских племен.

Опираясь на ранее проведенные исследования, ученый также полагает, что «<...> развитый центр тасмолинской культуры, локализовался вокруг Баянаульского горно-лесного массива, долинам рек Оленты, Шидерты на левобережье Иртыша» [с. 106]. Характеристика культуры раннего железного века в монографии основана на результатах исследований М.К. Кадырбаева и выводах о характерных особенностях тасмолинской культуры, представленной преимущественно курганами с каменными грядами и каменно-земляными насыпями и анализу погребального инвентаря.

Вкладом Павлодарской археологической экспедиции (ПАЭ) в изучение культурного наследия эпохи является то, что: «Кроме погребальных сооружений, за последние 20 лет было открыто много поселений этого периода, в том числе тасмолинских» [с. 111]. Автор указывает на памятники, расположенные в урочище Каражира на южном берегу оз. Кудайколь и у ст. Шидерты. «На поселениях исследованы остатки каменных жилищ прямоугольной формы с очагом, най-

дено большое количество керамики, бронзовых, костяных и каменных предметов, прежде всего, землеройных орудий – мотыг, молотов, абразивов, литейных форм» [с. 111].

Следующий этап исторического развития, именуемый гунно-сарматским периодом, в наследии Павлодарского Прииртышья представлен преимущественно артефактами, которые были обнаружены вне культурных слоев. В книге приводятся предметы вооружения сарматского облика и другие находки. Вместе с тем ПАЭ под руководством В.К. Мерца были исследованы погребения этого времени (к. 1 мог. Ащиколь в г. Екибастузе; к. 2 у стоянки Шидерты 3, в курганный группе Шидерты 17, на пос. Шидертинское 2, у с. Комарицино, на оз. Кудайколь). «Всего на территории области известно около десятка таких находок. Появление образцов сарматского оружия в Прииртышье связано, вероятно, с миграцией или экспансией какой-то части раннесарматского населения на восток, в предгорья Алтая. Случайность обнаружения этих предметов может объясняться потерей оружия во время частых военных столкновений» [с. 116]. По мнению автора, «<...> они связаны с культурой гунно-сарматских племен, переживавших в III–I вв. до н.э. бурный этап своего развития, связанный с внутриэтническими и политическими процессами, происходившими в это время в казахстанской степи» [с. 117]. Так, материалы из с. Павлодарского и кургана 2 у стоянки Шидерты 3 конца I тыс. до н.э. – начала I тыс. н.э., вероятно, свидетельствуют о разносторонних связях кочевников Павлодарского Прииртышья и Южного Приаралья.

В главе, посвященной развитию тюркского периода и изложенной на двух страницах [с. 122–123], описывается стандартная для казахстанской историографии ситуация о выходе на историческую арену Тюркского, Кимакского каганатов. Характерные черты культур населения эпохи становления государственности отражены в соответствии с общей канвой отсутствия теоретического осмысления наследия тюркского периода. Автор верно отметил, что, несмотря на информацию о локализации Кимакского каганата на Иртыше, следов города не обнаружено. Прекрасные знания топографических условий позволили ученому выявить лишь одно поселение Шауке 1, позволившее обнаружить ряд артефактов кимакского времени [с. 123]. Период развитого средневековья, характеризующийся культурным наследием кыпчаков, изложенный на с. 125, иллюстрирован несколькими фотографиями артефактов. Ученый со ссылкой на работы исследователей перечисляет выявленные памятники кыпчаков X–XIII вв. (Ждановский, Леонтьевский, Качирский могильники, у с. Кенжеколь; в к. 2 мог. Тасмола IV (XIV в.), погр. в к. 2 мог. Шидерты 17) и погребение монгольского времени (к. 1 близ стоянки Шидерты 3) (рубеж XIII–XIV вв.) [с. 122–123].

Согласно мнению ученого, «<...> памятники позднего средневековья на территории Павлодарского Прииртышья еще слабо изучены, но в последние два десятилетия был получен новый археологический материал, относящийся к этому времени. Особое место среди них занимают памятники, связанные с культурой «Золотой Орды». Они представлены остатками культово-мемориальных сооружений чингизидской знати и

городищ этого времени» [с. 131]. Среди них - Калабалгасунская (Калабасунская) башня, обнаруженная в 2001 г. археологической экспедицией Павлодарского госуниверситета. Автор также называет памятник позднего средневековья поселение Вторы 3, исследованного в 2000 г. в Железинском районе. Материалы верхних слоев представлены керамикой с характерным типом орнаментации, аналогии которым известны в позднесредневековых материалах Вознесенского городища и могильника Малый Чуланкуль-1 (XIV–XVII вв.). По мнению В.К. Мерца, «эти находки свидетельствуют о неоднородной этнической структуре населения в данном регионе Северо-Восточного Казахстана, связанной с формированием тюркских народов Юга Западной Сибири, входивших в состав “Золотой орды”» [с. 134]. Однако закат «Золотой орды», приведший к упадку развивавшиеся в северной степи центры и формированию новых культурно-политических и социально-экономических отношений, а впоследствии - к формированию Казахского ханства, не нашли отражения в памятниках материальной культуры. «Об экономических связях местного населения свидетельствуют находки монет различных государств, импортной керамики, появление родовых тамг на отдельных камнях и надгробных памятниках. В этот период формируется собственно казахская культура, представленная материалами этнографического характера» [с. 134].

В целом монография В.К. Мерца в части изложения материалов, содержащих разделы, отражающие ранние этапы истории населения Павло-

дарского Прииртышья, многие годы посвятившего поиску и изучению памятников каменного века и эпохи бронзы, свидетельствует о фундаментальном подходе и обширных знаниях ученого. Широта познания, применение комплексных методов, сравнительный анализ артефактов, используемый в процессе исторической реконструкции развития исторических периодов в эпохи технологических производств каменной индустрии, позволили распознать общее и культурные особенности, происходившие на территории региона. Следовательно, периоды развития индустрии каменного века изложены в книге с особой тщательностью и скрупулезностью и заслуживают особого доверия.

Содержание глав книги, связанных с последующим кратким изложением исторической ситуации, в которой данные о периоде развития населения в раннем железном веке, гунно-сарматском периоде на территории Павлодарского Прииртышья соответствуют общей ситуации в казахстанской археологической историографии. Тюркский и другие периоды средневековой эпохи, изложенные очень кратко, порой на одной или двух страницах, заставляют выразить пожелание дальнейшего последовательного исследования и критического осмысления уже накопленных в историографии источников. Необходимо отметить, что, несмотря на определенные сложности, связанные с поиском, изучением многослойных памятников каменного века, ученому удавалось увидеть климатические и другие изменения, происходившие на территории Павлодарского Прииртышья на протяжении многих десятков

тысяч лет (к примеру 1,5 млн. лет для памятников палеолита). Однако, периоды, связанные с эпохами развития и формирования государств, казахской народности, непосредственно связанные с тюркским этногенезом в материальной культуре, по сведениям автора представлены слабо. Излагая концепцию достоверного последовательного развития истории населения, ученый вынужден излагать свое профессиональное видение, иногда опираясь на скудные данные из разрозненных источников.

Учитывая научно-популярный характер издания, надо отметить, что замечания, которые приведены рецензентом, должны быть адресованы не только автору издания, а в целом представителям казахстанской археологической науки, для которой характерны черты половинчатости и отсутствие изысканий в области вопросов теории развития культурного наследия.

Сведения об авторе:

Досымбаева Айман Медеубаевна – доктор исторических наук, профессор кафедры евразийских исследований, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан); aiman_dos@inbox.ru

В.К. Мерцтің “Павлодар Ертісінің материалдық мәдениетінің қысқаша тарихи дамуы” атты монографиясына сын-пікір.
Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2019. 142 б.

А.М. Досымбаева

Монография өңір аумағында орналасқан зерттелінген және кітап мазмұнда ұсынылған ескерткіштердің хронологиялық кезеңділігіне сәйкес келетін 11 тараудан, әдебиеттер тізімінен тұрады. Ғылыми еңбекте 30 жылдық кезеңдегі, сондай-ақ бұрын республикалық және шетелдік басылымдарда жарияланған 200-ден астам мақалалардағы ғылыми ізденістердің қорытындысы берілген. Археологиялық ескерткіштерді кешенді зерттеудің негізгі нәтижелері монография авторының, тәжірибелі және кәсіби ғалым Виктор Карлович Мерцтің, көп жылдар бойы Павлодар өңірінің аумағындағы ізденістері барысындағы ашқан жаңалықтары мен зерттеулеріне негізделеді.

Басылым авторының ғылыми танымының кеңдігі ескерткіштердің тұтас тобын зерттеуге ерекше көзқарасты қалыптастыра алғандығы басылым мәтінінде, графикалық, фотографиялық және картографиялық суреттердің егжей-тегжейлі орындалуынан ерекше байқалады. Белгілі бір ескерткіштердің жатуының ландшафтық ерекшеліктерін тану және олардың құжаттық фотосуреттерімен бірге, олардың сипаттамасын беруі көпшілік оқырман қауымға белгілі бір дәуірдегі халықтың мәдени даму ерекшеліктерін таныстыру және түсінуге мол мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: археология, хронология, мұра, тас дәуірі, артефакт

Review to the book of V.K. Merts
“Brief history of development of material culture in the Pavlodar Irtysh Region”.
Pavlodar: S. Toraigyrov Pavlodar State University, 2019. 142 p.

A.M. Dossymbayeva

The monograph consists of Introduction, 11 chapters corresponding to the chronological periodization of the studied and presented in the content sites located in the region, the list of references. The scientific work sums up the results of scientific research

for the 30-year period and previously published in more than 200 articles in national and foreign publications. The main results of the comprehensive study of the archaeological sites are based on the discoveries and studies of Victor K. Merts, the monograph's author, experienced and professional scientist, who dealt many years to the research in the Pavlodar Irtysh Region.

The breadth of scientific knowledge of the publication's author allowed to develop a special approach to the study of entire groups of sites is reflected in the text of the publication, meticulously executed graphic, photographic and cartographic illustrations. Of great interest is the ability to recognize the landscape features of the occurrence of certain sites and their documentary photo support, which together with their description provides a wide range of readers the opportunity to be acquainted and understand the peculiarities of cultural development of population in a particular era.

Keywords: archaeology, chronology, heritage, epoch, the Stone Age, artifact

About the Author:

Dossymbaeva Aiman M. Doctor of historical sciences, professor, department of Eurasian investigations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; aiman_dos@inbox.ru

ОБ ОТЧЕТНОЙ СЕССИИ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ им. А.Х. МАРГУЛАНА

© 2019 г. Г.С. Джумабекова

Впервые после большого перерыва в Институте археологии им. А.Х. Маргулана в начале апреля 2019 г. была проведена отчетная сессия, на которой заслушаны доклады руководителей полевых исследований, проводившихся в полевом сезоне 2018 г. Спектр проведенных работ охватывает широкие хронологические рамки – от палеолита до Нового времени. Исследования проводились в рамках реализации задач по программно-целевому и грантовому финансированию Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан. Сотрудники экспедиций Института археологии им. А.Х. Маргулана вели работы на памятниках, расположенных на западе, северо-западе, центре, юге, юго-востоке Казахстана. Полевые исследования предполагали проведение раскопок и разведочно-поисковых мероприятий. В результате проведенных работ были получены новые данные по каменному и бронзовому векам, эпохе раннего железа, средневековья и Нового времени. В экспедициях Института археологии им. А.Х. Маргулана принимали участие специалисты из Нур-Султана, Актобе, Алматы, Жезказгана, Караганды, Костаная, Шымкента и др.

В резолюции, принятой по окончании сессии, в качестве основного пункта прозвучало решение о необходимости вернуть традицию ежегодных отчетных сессий в г. Алматы в Институт археологии им. А.Х. Маргулана.

Ключевые слова: археология, Институт археологии им. А.Х. Маргулана, отчетная сессия, доклады, дискуссии

2–3 апреля 2019 г. в Институте археологии им. А.Х. Маргулана прошла отчетная сессия, посвященная итогам полевых исследований сотрудников в 2018 г. Археологи впервые после многолетнего перерыва вернулись к привычному формату заслушивания преимущественно отчетных докладов, ознакомивших присутствующих с результатами полевых исследований. Участниками отчетной сессии выступили держатели «Открытых листов» на право проведения полевых археологических работ.

Открыл отчетную сессию, выступив с приветственным словом, директор Института археологии

им. А.Х. Маргулана Б.А. Байтанаев, который обозначил задачи собрания. Помимо необходимости непосредственно ознакомиться с полевыми исследованиями, проводимыми сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана, стояла задача обратить особое внимание на итоги работ молодых специалистов, оценить, при необходимости высказать замечания, скорректировать методику проведения полевых работ и т.п. В работе отчетной сессии приняли участие 21 человек, было заслушано 23 доклада.

Некоторые итоги изучения памятников эпохи камня были озвучены в докладах О.А. Артюховой и

Выступление Ж. Курманкулова на открытии сессии. В президиуме Б.А. Байтанаев, Г.С. Джумабекова. Фото Е.С. Казизова

Greeting by J. Kurmankulov at the opening of the session. In presidium B.A. Baitanayev, G.S. Jumabekova. Photo by E.S. Kazizov

Т.Б. Мамирова. В рамках изучения индустрии памятников эпохи камня проводилось исследование стратифицированной стоянки Улкен Жезды и многослойной голоценовой стоянки Токтаул в Центральном Казахстане. Памятник Улкен Жезды представляет стратифицированный объект эпохи позднего палеолита – неолита-энеолита, в котором позднепалеолитические слои близки к памятникам Северного Прибалхашья, а голоценовый материал идентичен материалам неолитических культур Сарыарки. На стоянке Токтаул удалось проследить концентрации артефактов по слоям, выявить периоды мезолита, неолита, энеолита, этнографического времени.

В результате проведенных исследований была получена информация о времени заселения древними охотниками района, о характере каменной индустрии, о начале произ-

водящего хозяйства в Центральном Казахстане.

Также О.А. Артюхова рассказала о некоторых итогах изучения палеолита Мангыстау. В 2018 г. проводились исследования по выявлению памятников каменного века в Западном Казахстане. В ходе работ на территории Актюбинской области обследовалось местонахождение Шаруа (Мартукский р-н), были намечены пути поиска следов палеолитического человека в месте находки мамонтовой фауны в бассейне реки Кобда. В ходе разведки обнаружены местонахождения и стоянки на берегах рек Терисаккан и Улкен Кобда, относящиеся к голоценовому времени.

В выступлении Т.Б. Мамирова кратко охарактеризованы результаты археологической разведки, проводившейся на территории Таскалинского района Западно-Казахстанской

области и выявившей перспективные объекты, требующие дальнейшего более детального исследования.

Доклад «Итоги археологических исследований жилища-мастерской на поселении Талдысай» А.С. Ермолаевой, прозвучавший первым, обрисовал роль Казахстанской горно-металлургической области в системе металлургических провинций Евразии, проблемы древней металлургии и металлообработки, возникающие при исследовании поселения Талдысай в Центральном Казахстане. В докладе были подведены некоторые итоги изучения одного из центров древней металлургии.

Тема изучения памятников эпохи бронзы была продолжена в докладе Д.А. Байтлеу на основе результатов разведки и исследования многослойного поселения Балкан в Центральном Казахстане.

С серией докладов выступил А.А. Горячев в соавторстве с Б.А. Байтанаевым, Д.А. Воякиным, А.А. Ергешбаевым, Т.А. Егоровой. В них отразились результаты систематизированного обследования ряда районов Алматинской и Южно-Казахстанской областей – долины реки Усиктас, памятников эпохи палеометалла в верховьях ущелья Турген, пещеры Туттыбулак в долине Боролдай, горах Хантау.

В процессе исследования Хантауского транзитного коридора были проведены археологические разведки, позволившие собрать материал по топографии и планиграфии 115 памятников эпохи камня и палеометалла. Составлена предварительная карта памятников эпохи палеометалла Хантау. Особый интерес представляет южная часть Хантау, выбранная как ключевой район археологических исследований. Результатом исследо-

ваний должно стать решение проблемы параметров влияния центрально-казахстанского очага культурогенеза на развитие Жетысу в эпоху палеометалла (III–II тыс. до н.э.).

В процессе исследования пещеры Туттыбулак-1 были выявлены культурные слои от бронзового века до позднего средневековья. Авторами раскопа было высказано предположение о том, что в эпоху бронзы пещера служила временным пристанищем для охотников и собирателей, в эпоху ранних кочевников – для выплавки железа и крицы, активно пещера использовалась в раннем средневековье и в караханидский период вплоть до XVII в. Однако окончательный вывод о характере использования пещеры еще остается под вопросом. Данные исследований позволят изучать характер заселения долины р. Боролдай в древности.

Комплексные исследования проведены в верховьях р. Турген, позволившие, в частности, выполнить реконструкцию жилища поселения эпохи бронзы; составлена карта памятников долины реки Усиктас.

О результатах этноархеологических исследований, продолженных на участке р. Быжы в Алматинской области, изложено в выступлении И.К. Ахиярова. В результате выявлены и картографированы разновременные погребальные памятники от эпохи бронзы до Нового времени, а также многочисленные казахские зимовки. В результате их шурфовки в нижележащих слоях выявлены культурные слои эпохи поздней бронзы.

О результатах полевых исследований по теме гранта «Цивилизация кочевников Тургай: от истоков к современности (по данным археологии и этноархеологии)» было изложено в сообщении Г.А. Базарбаевой. Работа

состояла из двух направлений – разведки и раскопок. Разведки проводились в Амангельдинском и Жангильдинском районах Костанайской области. Основной упор был сделан на выявление объектов этноархеологического порядка. В результате проведения разведок отрядом под руководством Д.Б. Дуйсенбай были выявлены новые памятники, охватывающие временной отрезок от эпохи раннего железа до Нового времени, подготовлена карта памятников. Целью раскопок было проведение работ по доисследованию кургана 1 на могильнике Каратомар, обнаруженного экспедицией под руководством А.В. Логвина весной 2017 г. на левом берегу тобольского рукава Каратомарского водохранилища. В результате раскопок, проводившихся костанайскими археологами, были исследованы северная и западная части кургана, а также три погребения. Исследованные погребения на основании погребального обряда и типов сосудов отнесены к началу поздне-бронзового века.

Большой раздел отчетной сессии составили сообщения и доклады по изучению памятников городской средневековой культуры.

В докладе А.А. Нуржанова и А.С. Оразай «Археологические исследования городища Кастек» сообщалось, что в 2018 г. были исследованы два тюркско-карлукских слоя, датируемых второй половиной VII – первой половиной X в. и три строительных горизонта, относящихся к Караханидскому периоду (вторая половина X – первая половина XIII в.). Городище Кастек – один из центров Караханидского государства, Западно-Тюркского и Карлукского каганатов, также он являлся средоточием городской культуры тюркских государств.

В докладе Б.А. Байтанаева и А.А. Ергешбаева сообщалось о ходе исследования сторожевых башен Испиджаба. В результате проведенных работ были выявлены принципы устройства башен, их конструктивные особенности, строительные приемы, закономерности локализации, их назначение.

Об исследованиях караван-сарая Шенгельды (Алматинская обл.) изложено в докладе Д.А. Талеева. В отчетный период изучалась северо-западная часть караван-сарая. Были выявлены крепостные стены и ворота караван-сарая. С внутренней стороны крепостной стены было выявлено помещение с небольшой печью. По керамическому материалу, полученному из раскопок крепостной стены, караван-сарай Шенгельды датируется X – серединой XIII в.

В 2018 г. были продолжены исследования городища Талгар, сосредоточенные на восточном квартале, изучались параметры и структура восточной крепостной стены. Установлено, что тулово стены формировалось из чередующихся 22 ленточных слоев. Керамический материал, полученный в ходе раскопок разреза крепостной стены городища Талгар, позволяет датировать данный участок второй половиной XIII – началом XIV в. (Камалдинов И.Р.)

На городище Илибалык, расположенном в Илейской долине, в юго-восточной части Алматинской области, были проведены комплексные научно-исследовательские работы, включающие в себя археологические исследования, геодезическую съемку, аэрофотосъемку, геомагнитное сканирование, документирование результатов археологических работ. Уточнены топографическая структура и гидрогеология городища Илибалык, проведена обработка и анализ данных геомагнитного сканирова-

*Участники отчетной сессии. На переднем плане секретари заседания:
Е.В. Дубягина и А.Д. Касенова. Фото Е.С. Казизова*

*Participants of the session. At the forefront are the secretaries of the meeting of
E. Dubyagina and A. Kasanova. Photo by E.S. Kazizov*

ния территории некрополя городища Илибалык, проведена всесторонняя фотофиксация и аэровидеосъемка, построен ортофотоплан, позволяющий задокументировать памятник без оптических искажений (Сорокин Д.).

В докладе Е.Ш. Акымбек «Исследование средневековых торткулей в долине Шу» подведены итоги исследований, включающих поисково-разведочные работы, закладку шурфов и траншей на торткулях. Изучены объекты Шыгыс Жинишке, Кенес, Коскудык. Выявлены функции, параметры, строительные материалы и приемы на внешних оборонительных стенах торткулей Ыстобе, Какпатас, Танабай, получены данные о торткулях Актобе, Бирлик, Торткуль (Ынтыалы), Кумозек, Жазык и средневекового города Актобе в долине

Шу. Всего на территории городища и окрестностей были исследованы 11 торткулей.

М.С. Шагирбаев доложил об исследованиях средневековых памятников в долине реки Курты. В ходе исследовательских работ были зафиксированы местоположения средневековых торткулей Енбекши, Итбай, Кокозек, Самсы, Актерек, Аркарлы, Жайсан. В результате проведенных исследований выявлены их современное состояние, планировка, охарактеризована оборонительная система в долине Курты.

В полевой сезон 2018 г. проводились исследования на археологическом разновременном комплексе Самсы (Жамбылский р-н, Алматинская обл.). Большая часть погребальных сооружений, возможно, датиру-

ется средневековым периодом и относится к городищу Самсы, расположенному в 500 м западнее. Основной целью исследований на комплексе Самсы являлось проведение рекогносцировочных работ для получения информации о памятнике. Исследованные объекты датируются эпохой бронзы и ранних кочевников (Казизов Е.С.).

Необходимость и важность применения методов естественных наук в археологических исследованиях прозвучали в докладе С.А. Нигматовой. Были представлены результаты карпологических исследований захоронения из кургана Урджар и палинологических исследований материалов памятников долины р. Турген. Полученные результаты значительно усиливают достоверность и объективность предположений, расширяют базу данных для научных реконструкций как в материальной, так и в духовной сфере жизни древних коллективов.

По итогам отчетной сессии к.и.н., директором филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана МОН РК Т.Б. Мамировым были внесены следующие предложения, получившие одобрение остальных участников:

1. Проводить ежегодные Маргулановские чтения на базе Института археологии имени А.Х. Маргулана. Это позволит проводить отчетные сессии и заслушивать результаты полевых работ, проводимых археологами различных научных центров в Казахстане в рамках отчетной сессии в Институте археологии.

2. Поднять вопрос о создании Полевого комитета на базе Института археологии имени А.Х. Маргулана, либо Комитета науки МОН РК, с наделением функций рекомендаций на получение Лицензий на осуществление археологических работ и проведения контроля за качеством и своевременной сдачей полевых отчетов в архив Института археологии имени А.Х. Маргулана.

3. Разработать единый «Полевой дневник археолога» для сотрудников Института археологии имени А.Х. Маргулана и специалистов научных центров Республики Казахстан с указанием необходимых пояснений при проведении археологических работ и законодательных документов по охране и изучению памятников историко-культурного наследия.

4. Сформулировать и выдвигать предложение по увеличению срока обработки археологического материала, в том числе для проведения анализов, полученного в ходе полевых работ, до передачи в ведомство Комитета культуры РК (музеи) сроком до трех лет, вместо принятого одного года.

5. Внедрить обязательную практику рецензирования статей молодых сотрудников Института археологии имени А.Х. Маргулана руководителями отделов для повышения качества публикуемых работ.

В целом стоит отметить интересное содержание и высокий уровень докладов, отражающий широкий спектр проводимых сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана археологических исследований на территории Казахстана.

Сведения об авторе:

Джумабекова Гульнара Саиновна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан); gdzhuma@mail.ru

Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ ЕСЕПТІК СЕССИЯСЫ ЖАЙЫНДА

Г.С. Жұмабекова

2019 жылдың сәуір айының басында Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының көп жылдарғы үзілістен кейін бірінші рет есептік сессия өткізілді, мұнда 2018 жылғы далалық маусымда жүргізілген далалық зерттеу жетекшілерінің баяндамалары тыңдалды. Жүргізілген жұмыстардың ауқымы палеолиттен бастап Жаңа кезеңге дейінгі хронологиялық кең шеңберді қамтиды. Зерттеулер Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің мақсатты бағдарлама мен гранттық қаржыландыру бойынша алдыға қойылған мақсатарды іске асыру шеңберінде жүргізілді. Ә.Х. Мағұлан атындағы Археология институты экспедициясының қызметкерлері Қазақстанның батысында, солтүстік-батысында, орталығында, оңтүстігінде, оңтүстік-шығысында орналасқан ескерткіштерде жұмыстар жүргізді. Далалық зерттеулер далалық және барлау-іздеу іс шараларын жоспарлады. Жүргізілген жұмыстар нәтижесінде тас және қола дәуірі, ерте темір ғасыры, ортағасырлар мен Жаңа кезең бойынша жаңа мәліметтер алынды. Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының экспедицияларына Нұр-Сұлтан, Ақтөбе, Алматы, Жезқазған, Қарағанды, Қостанай, Шымкент және басқа да қалалардың мамандары қатысты.

Сессияның соңында қабылданған қарардың негізгі пункті Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында Алматы қаласында жыл сайынғы есептік сессияны өткізу дәстүрін жалғастыру шешімі болды.

Түйін сөздер: археология, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, есептік сессия, баяндамалар, пікір алмасу

ON THE REPORTING SESSION OF A.KH. MARGULAN INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

G.S. Jumabekova

For the first time after a long break A.Kh. Margulan Institute of Archaeology in the beginning of April 2019 held a reporting session. Reports of managers of field studies carried out in the field season 2018 were heard at the session. The spectrum of works carried out covers a wide chronological framework – from the Paleolithic to the New Age. The studies were carried out within the framework of implementing the tasks of the program-targeted and grant financing of the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The staff of the expeditions of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology carried out works on monuments located in the west, north-west, centre, south, south-east of Kazakhstan. The field studies included excavations and exploration-search activities. As a result of these works, new data were obtained on the Stone and Bronze ages, the era of Early iron, the Middle Ages and the New Age. The expeditions of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology were attended by experts from Nur-Sultan, Aktobe, Almaty, Jezkazgan, Karagandy, Kostanay, Shymkent, etc.

In the resolution adopted at the end of the session, the decision about the need to return the tradition of the annual reporting sessions to Almaty to A.Kh. Margulan Institute of Archaeology was sounded as the main point.

Keywords: archaeology, A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, reporting session, reports, discussions

About the Author:

Jumabekova Gulnara S. Candidate of Historical Sciences, Leading Researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Almaty, Kazakhstan, gdzhuma@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 18.04.2019.

О МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ, ПОСВЯЩЕННОЙ ИЗУЧЕНИЮ БОТАЯ

© 2019 г. Б.Б. Бесетаев

В рамках международной конференции обсуждались основные итоги по междисциплинарным исследованиям энеолитического памятника Ботай. В работе конференции приняли участие представители науки, культуры, ведущие ученые Казахстана, а также стран ближнего и дальнего зарубежья. На конференции рассматривались проблемы становления коневодческой культуры на территории Центральной Азии. Наибольшее внимание привлекло выступление, посвященное генетическим исследованиям костных останков, где рассматривались вопросы культурогенеза и культурной принадлежности памятников. Обсуждались древние миграционные процессы в контексте конно-транспортной коммуникации, и природно-климатических факторов, которые, безусловно, влияли на динамическое развитие культурного ареала в целом. По результатам конференции было принято решение о дальнейшем изучении энеолитических памятников с привлечением междисциплинарных методов.

Ключевые слова: археология, Центральная Азия, степная цивилизация, археологические изучения, энеолитические памятники, ботайская культура

С целью реализации задач программной статьи первого президента РК Н.А. Назарбаева «Семь граней великой степи» в рамках VI международных Фарабиевских чтений 4–6 апреля 2019 года в г. Алматы была проведена международная научно-практическая конференция «Ботайская культура и другие энеолитические памятники Центральной Азии», организованная научно-исследовательским институтом «Археология и степные цивилизации» факультета истории, археологии и этнологии при Казахском национальном университете имени аль-Фараби.

Цель конференции – обсуждение основных итогов многолетних исследований ботайских памятников

в контексте коневодческих культур степной цивилизации, в котором приняли участие более 70 специалистов: археологи, этнографы, генетики, биологи, географы, культурологи из Казахстана, а также стран ближнего и дальнего зарубежья (Великобритании, Германии, Китая, Литвы, России, Франции).

На конференции выступили с докладами директор НИИ «Институт археологии и степных цивилизаций» Казахского национального университета имени аль-Фараби, член-корреспондент Германского археологического института В.Ф. Зайберт, доктор биологических наук, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева М.Ж. Нурушев, директор центра

Участники международной научно-практической конференции «Ботайская культура и другие энеолитические памятники Центральной Азии». Фото Б. Рысбек

Participants of the international scientific and practical conference «Botay culture and other Eneolithic monuments of Central Asia». Photo by B. Rysbek

«Человек – животное – окружающая среда» при Эксетерском университете, профессор археологии Алан Оутрам, Сара Баракат, Алекс Прайор; Айви Джей. Оуэнс, Элина Ананьевская из Вильнюсского университета; Минь Ран, Жаодонг Фэнг – из Хэнаньского университета, Чунгвон Чжон, Имель А., Краузе Ж. – из Института науки о человеческой истории им. Макса Планка и др.

На конференции рассматривались теоретические и методологические аспекты археологии на современном этапе. В том числе обсуждалась возможность дальнейшего сотрудничества в области междисциплинарных исследований археологических памятников. Междисциплинарные исследования специалистов из разных сфер, в частности, генетиков, зооморфологов, остеологов позволили применить новые научные методы, такие как изотопный анализ, анализ липидных и протеомных остатков, датирование AMS, геофизические и геохимические исследования, архео-

ботанику и микроморфологию почвы, а также новые подходы к зооархеологии. Новые инновационные методы в исследованиях эпохи энеолита Казахстана, расширили информацию о характере и насыщенности культурного слоя в различных зонах уникального по масштабам поселения с его специфическими остатками человеческой деятельности и животных. Итоги многолетних международных исследований Ботая (IV–III тыс. до н.э.) показали, что впервые лошадь была одомашнена именно на территории Казахстана, а пассионарный степной всадник открыл новую эру конно-транспортной коммуникации, которую совершенствовал и распространял по всему Свету на протяжении многих столетий.

По итогам конференции принята резолюция дальнейшего изучения энеолитических культур Казахстана в целом, подписаны меморандумы о сотрудничестве в сфере подготовки молодых ученых, по проведению совместных исследований.

В рамках конференции была организована выставка из археологической коллекции Центрального государственного музея РК «Материалы Северо-Казахстанско-Кокшетауской археологической экспедиции 2005–2006 годов под руководством доктора исторических наук В.Ф. Зайберта».

На третий день был организован выезд в Государственный историко-культурный музей-заповедник «Иссык», где участники конференции ознакомились с одной из известнейших находок казахстанских археоло-

гов – «Золотым человеком», и элитарными курганами сакской эпохи.

Стоит отметить, что для современного казахстанского общества, прежде всего, нужны прикладные программы историко-культурного, этнокультурного и патриотического воспитания граждан. Сегодня это могут быть музейно археологические и этнографические комплексы под открытым небом, где наглядными привлекательными инновационными методами демонстрируется уникальная история нашей страны.

Сведения об авторе:

Бесетаев Бауыржан Берканович – магистр археологии и этнологии, старший преподаватель, кафедра археологии, этнологии и музеологии, КазНУ им. аль-Фараби (г. Алматы, Казахстан); besetaev86@mail.ru

БОТАЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ АРНАЛҒАН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯ ЖАЙЫНДА

Б.Б. Бесетаев

Халықаралық конференцияның жұмысы барысында энеолит кезеңімен мерзімделетін Ботай ескерткіштеріне жүргізілген пәнаралық зерттеулердің негізгі қорытындылары талқыланды. Конференция жұмысына түрлі ғылым, мәдениет саласындағы алыс және жақын шетелдердің жетекші ғалымдары қатысты. Конференцияның негізгі бағыттарының бірі – Орталық Азия аумағындағы жылқыны алғаш қолға үйрету мәселелері қарастырылды. Баяндамалардың ішінде сүйек қалдықтары арқылы зерттеулер аясында мәденигенез және ескерткіштердің мәдени негіздері тұрғысында сараптамалардың қорытындылары туралы генетика саласының жұмыстарын айрықша атап өтуге болады. Сонымен қатар, мәдени шекаралардың динамикалық дамуы мен кеңеюінде ерекше орын алатын ежелгі көші-қон үдерістеріне әсер еткен жылқыны қолға үйретумен қатар, табиғи-климаттық факторлар да талқыланды. Конференцияның қорытындысында энеолиттік ескерткіштерді пәнаралық зерттеулер әдістері арқылы ары қарай зерттеудің маңызы жоғары екендігі айтылды.

Түйін сөздер: археология, Орталық Азия, далалық өркениет, археологиялық зерттеулер, энеолиттік ескерткіштер, ботай мәдениеті

ABOUT INTERNATIONAL SCIENTIFIC PRACTICAL CONFERENCE DEDICATED TO THE STUDY OF BOTAY

B.B. Besetayev

The main results of interdisciplinary studies on the Eneolithic site Botay were discussed at the international conference. The conference was attended by representatives of science, culture, leading scientists from Kazakhstan, as well as from far and near abroad.

Horse-breeding culture formation problems in the Central Asia were considered at the conference. The most attention was drawn to the presentation about genetic studies of bone remains, where the issues of culture genesis and cultural inheritance of monuments were considered. The ancient migration processes were discussed in the context of horse transport communication and natural-climatic factors that undoubtedly influenced the dynamic development of the cultural area as a whole. According to the conference results, it was decided to further study the Eneolithic sites using interdisciplinary methods.

Keywords: archaeology, Central Asia, steppe civilization, archaeological studies, Eneolithic monuments, Botay culture

About the Author:

Besetaev Bauyrzhan B. Master of Archeology and Ethnology, Senior Lecturer, Department of Archeology, Ethnology and Museology, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; besetaev86@mail.ru

О РАБОТЕ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ «ПРОСТРАНСТВО НЕ ТОЛЬКО ДЛЯ ЖИЗНИ...»

© 2019 г. Т.Н. Лошакова

8–10 апреля 2019 года в г. Берлине на базе Freie Universität (Свободный Университет) прошла международная конференция «Space not only for the living: Human remains at Bronze Age settlements in Eurasia». В работе конференции приняли участие ученые из 12 стран, было прочитано и обсуждено 28 докладов. Сообщения участников были посвящены формированию традиции погребений человека на поселениях эпохи бронзы и сложению связанных с ними верований. Ученые Казахстана были представлены исследователями из Института археологии им. А.Х. Маргулана, Сарыаркинского археологического института при Карагандинском государственном университете им. академика Е.А. Букетова и из Павлодарского государственного университета им. С. Торайгырова.

Ключевые слова: археология, Евразия, эпоха бронзы, международная конференция, поселение, погребения

В первой декаде апреля 2019 года в г. Берлине на базе Freie Universität (Свободный Университет) состоялась международная конференция «Space not only for the living: Human remains at Bronze Age settlements in Eurasia» [*URL: https://www.topoi.org/wp-content/uploads/2019/03/20190408_Space_Conference_Program.pdf]. В работе конференции приняли участие ученые из 12 стран: Германии, России, Казахстана, Болгарии, Испании, Молдовы, Польши, Румынии, Словении, Украины, Хорватии, Чехии.

На конференции было заслушано 28 докладов. Сообщения участников были посвящены формированию традиции погребений человека на поселениях эпохи бронзы и связанных с ними верований.

За последние десятилетия в связи с широкомасштабными исследованиями памятников эпохи бронзы мировая наука пополнилась огромным количеством материалов погребений людей, производившихся на поселениях. Благодаря этому сегодня можно совершенно точно утверждать, что у племен эпохи бронзы, обитавших на обширной территории, существовали обряды и традиции, связанные с сооружением погребений на площади «пространства живых». Перед научным сообществом встал вопрос о том, как классифицировать эти погребения – как культовое действие, ритуальное жертвоприношение? Кто эти люди? Выдающиеся соплеменники или иноплеменники? На эти и многие другие вопросы пытались найти ответ в своих докладах участники конференции.

С приветственным словом к участникам собрания обратились его организаторы профессор Э. Кайзер (E. Kaiser) и Н. Берсенева.

Доклады и представленные в них материалы охватили огромную территорию, что позволило сформировать представление о сложении традиции погребений и сформировать мнение о связанных с этим действиях и верованиях.

Доклад профессора И. Бейлке-Фойгта (I. Beilke-Voigt) из Берлина содержал в себе вопросы теоретического обоснования формирования феномена погребений на поселениях. Профессор В. Губенсак (V. Hubensack) из Лейпцига представил материалы захоронений в шахтах на поселениях раннего бронзового века в центральной Германии. О формировании традиции погребения на поселениях эпохи бронзы, альтернативных погребальных практиках, а также выявлении отдельных костей человека на поселениях нижнего города Гюненбурга и государства Бра-

уншвейг было доложено исследователями из Геттингена (Германия) профессорами И. Хеске (I. Heske) и С. Грэфен-Петерсом (S. Grefen-Peters). Материалы поселений долины Кочабамба представили в своем докладе ученые из Берлина О. Габельманн (O. Gabelmann) и Б. Тесманн (B. Teßmann).

Интрамуральным погребениям бронзового века юга Испании посвящен доклад профессора М. Бартельхайма (M. Bartelheim) (Тюбинген, Германия). Доклад испанского коллеги Х. Ф. Торрес Мартинеса (J.F. Torres Martínez) освещал материалы поселений эпохи бронзы из северной провинции Испании, Кантабрии.

Блок докладов был посвящен материалам памятников эпохи бронзы Восточной Европы. Погребения человека на поселениях бронзового века Моравии освещены в докладе исследователей из Чешской республики Д. Пармы (D. Parma) и К. Шабатовой (K. Šabatová). Интерес вызвал доклад профессора К. Бакварова (K. Vasvargov) из Болгарии, посвященный погребениям на поселениях Фракии в эпоху раннего бронзового века. Вопросам формирования погребального пространства на поселении эпохи бронзы Брусчево на территории Польши посвящен совместный доклад профессора Дж. Кнейзеля (J. Kneisel) (Киль, Германия) и профессора М. Ягера (M. Jaeger) (Познань, Польша). Вопрос о захоронении человека как особого вида подношения (жертвоприношения) рассмотрен в докладе польских коллег профессора Я. Гурски (J. Górski) (Краков, Польша) и профессора П. Макаровича (P. Makarowicz) (Познань, Польша).

В совместном докладе Б. Тебманн (B. Teßmann) (Берлин, Германия), К. Михович (K. Mihovilić)

(Пула, Хорватия) и Б. Тержан (B. Teržan) (Любляна, Словения) представили материалы захоронений и находки человеческих костей на территории укрепленного поселения Монкодонья (Истрия, Хорватия), датирующегося периодом от раннего до среднего бронзового века.

Погребениям на поселениях восточной части Карпатского региона посвящен доклад исследователя из Румынии Ф. Гогэлтана (F. Gogăltan). Вопросам биоархеологии жизни и смерти на поселениях Добруджи в юго-восточной области Румынии в период с 1000 до 750 до н. э. посвящен доклад М. Константинеску (M. Constantinescu) и С.-С. Айлинкай (S.-C. Ailincăi).

Представительная серия докладов была озвучена коллегами из России. Так, в докладе Н.А. Берсеновой были обобщены материалы погребений с поселений бронзового века Южного Урала, на основе которых рассматривались вопросы классификации этих объектов. В докладе А.А. Хохлова (Самара) и Е.П. Китова (Москва) было представлено необычное захоронение с поселения Малоюлдашево I, исследовавшего в Оренбуржье. Более обширно материалы погребений на поселениях эпохи бронзы Оренбургской области представлены в докладе Л. Купцовой и И.А. Файзуллина.

Погребения и антропология поселения Линево I, расположенного в Западной Сибири, датирующегося переходным от бронзы к раннему железному веку периодом, подробно рассмотрены в докладе Л.Н. Мыльниковой (Новосибирск).

Вопросу «атипичных» погребений в культурном слое жилищ как атрибута взаимодействия срубной и андроновской популяций позднего бронзового века в Южном Зауралье

был посвящен совместный доклад уфимцев И.А. Шутелевой, Н.Б. Щербакова, Т.А. Леоновой.

В докладе М. Кашубы (Санкт-Петербург) приведены и проанализированы материалы поселений к востоку от Карпат, датируемых началом раннего железного века (X–IX вв. до н.э.).

Украинские коллеги представили два доклада. В совместном докладе Р. Мимохода (Москва, Россия) и О. Загородней (Харьков, Украина) рассматривались поселенческие комплексы срубной культурно-исторической общности. Человеческим погребениям на поселениях скифского периода восточно-европейской лесостепи был посвящен доклад С. Гречко (Киев, Украина).

Вопросам изучения погребений на поселениях с традицией трупопожжения культуры поздней бронзы на территории Молдовы посвящен совместный доклад Е. Савы (Кишинев, Молдова) и Э. Кайзера (Берлин, Германия).

Казахстанские материалы были представлены двумя докладами. Авторы первого сообщения Э.Р. Усманова и В.К. Мерц* [*Название доклада в программе конференции: «The Pattern “Living Space for the Dead”: from the Copper Age to the Nomads (based on materials from settlements in eastern Saryarka and Priirtysh'e)» - прим. авт.]. В доклад вошли материалы, полученные на стоянке Шидерты-3, поселениях Малокрасноярка, Усть-Нарым, Шауке-1, Икпень, а также памятниках Лисаковской округи. В сообщении Т.Н. Лошаковой рассматривались случаи демембрации, зафиксированные в погребениях людей на поселении Токсанбай в Северо-Восточном Прикаспии.

Для участников конференции профессор С. Хансен прочитал лек-

цию «Захоронения на поселениях бронзового века», которая включила в себя материалы памятников Европы, Азии и Латинской Америки.

Участие в конференции такого уровня дает возможность не только расширить круг научных интересов

благодаря живому общению с коллегами, но также позволяет обсудить волнующие вопросы, завязать новые научные контакты, ознакомиться с новыми материалами, достижениями и разработками.

Сведения об авторе:

Лошакова Татьяна Николаевна – старший научный сотрудник, Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Алматы, Казахстан); loshakovat@mail.ru

**«КЕҢІСТІК ТЕК ӨМІР СҮРУ ҮШІН ҒАНА ЕМЕС...»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ ТУРАЛЫ**

Т.Н. Лошакова

Берлин қаласының Тәуелсіз Университеті (Freie Universität) аясында 2019 жылдың сәуір айында «Кеңістік тек өмір сүру үшін ғана емес: Еуразияның қола дәуірі қоныстарындағы адам қалдықтары» (Space not only for the living: Human remains at Bronze Age settlements in Eurasia) тақырыбында халықаралық конференция өтті. Оған әлемнің 12 елінен келген ғалымдар қатысты. Конференцияда 28 баяндама оқылып, талқыға түсті. Қатысушылардың хабарламаларында қола дәуірі қоныстарындағы адамды жерлеу дәстүрінің қалыптасуы және соған байланысты сенімдер мен ғұрыптардың пайда болуы сөз болды. Осы конференцияға Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті жанындағы Сарыарқа археологиялық институтының және С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғалымдар қатысты.

Түйін сөздер: археология, Еуразия, қола дәуірі, халықаралық конференция, қоныс, жерлеу орындары

**ON THE WORK OF THE INTERNATIONAL CONFERENCE
“SPACE NOT ONLY FOR THE LIVING...”**

T.N. Loshakova

An international conference «Space not only for the living: Human remains at Bronze Age settlements in Eurasia» was held in Berlin at the Freie Universität in April 2019. Scientists from 12 countries attended the conference. 28 reports were presented and discussed. Participants' reports were devoted to the development of the human burials tradition in the settlements of the Bronze Age as well as associated with it beliefs and traditions. Researchers from the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, Saryarka Archaeological Institute at the academician E.A. Buketov Karagandy State University and S. Toraigyrov Pavlodar State University represented Kazakhstan at the conference.

Keywords: archaeology, Eurasia, Bronze Age, international conference, settlement, burials

About the Author:

Loshakova Tatyana N. Senior Researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Astana, Kazakhstan; loshakovat@mail.ru

МЕЖДУНАРОДНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ В ЧЕСТЬ 120-летия СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ ПЕРВОГО ПРЕЗИДЕНТА АКАДЕМИИ НАУК КАЗАХСТАНА К.И. САТПАЕВА

© 2019 г. Т.Б. Мамиров, А.Ж. Бермагамбетов

11–12 апреля 2019 г. состоялась Международная научно-практическая конференция «Академик К.И. Сатпаев и его вклад в становление и развитие науки и производственных сил Казахстана», посвященная 120-летию со дня рождения первого президента Академии наук Казахстана К.И. Сатпаева. Организаторами конференции выступили: Историко-производственный музей имени К.И. Сатпаева ТОО «Корпорация Казахмыс», акимат города Жезказган. Для Улытау-Жезказганского региона имя К.И. Сатпаева имеет особое значение, так как именно с ним связано промышленное освоение этого региона, а также образование городов Жезказган, Сатпаев и шахтерских поселков. В ходе конференции обсуждалось о вкладе К.И. Сатпаева не только в промышленное освоение Улытау-Жезказганского региона, но и в его историко-археологическое изучение. Завершало конференцию возложение цветов к памятнику академику К.И. Сатпаеву и посадка саженцев.

Ключевые слова: археология, К.И. Сатпаев, Улытау-Жезказганский центр, Академия наук Казахстана, конференция, геология, наследие, наука, металлургия

11–12 апреля 2019 г. Историко-производственным музеем им. К.И. Сатпаева ТОО «Корпорация Казахмыс» в Жезказгане была проведена Международная научно-практическая конференция «Академик К.И. Сатпаев и его вклад в становление и развитие науки и производственных сил Казахстана», посвященная 120-летию ученого. Для Улытау-Жезказганского региона имя К.И. Сатпаева имеет особое значение, так как именно с ним связано промышленное освоение этого региона, а также образование городов Жезказган, Сатпаев и шахтерских поселков.

В конференции приняли участие ветераны горнорудной промышленности Большого Жезказгана, почетные жители городов Жезказган и Сатпаев, близкие родственники К.И. Сатпаева и А.Х. Маргулана, археологи из Института археологии им. А.Х. Маргулана, краеведы, преподаватели.

Открыло конференцию пленарное заседание, на котором с ответственным словом выступили заместитель акима города Жезказган А.А. Мухамбедин и представитель руководства ТОО «Корпорации Казахмыс» М. Косыбаев. Они рассказали о роли известного ученого в раз-

витии Жезказган-Улытауского региона, в становлении промышленности, а также о современном состоянии добычи руды, перспективах и задачах.

Близкая родственница К.И. Сатпаева – К.Б. Баязитова рассказала о жизни Каныша Имантаевича, о его семье, о старших родных, поддерживавших его и повлиявших на становление его как ученого. Ознакомила с неизвестными страницами биографии и наследии К.И. Сатпаева.

Данель Алькеевна Маргулан рассказала о тесном сотрудничестве двух великих ученых, особенно подробно остановилась на вопросе о роли К.И. Сатпаева в жизни А.Х. Маргулана, его поддержке в исследовании Центрального Казахстана.

Почетный житель города Жезказган, кандидат технических наук М.Т. Токтамысов в своем докладе рассказал об участии К.И. Сатпаева в становлении Академии наук КазССР и Института горного дела в ее составе.

В докладе Т.Б. Мамирова «Вклад геологов в исследовании каменного века Жезказган-Улытауского региона» показана роль К.И. Сатпаева в изучении археологических памятников в регионе, говорилось о его поддержке археологических изысканий. Приведены сведения о работах геологов, связанных с обнаружением памятников каменного века, вплоть до специализированных исследований Института геологических наук

Сотрудники Института археологии им. А.Х. Маргулана среди гостей конференции и руководства «Корпорации Казахмыс». Слева-направо: С.А. Ефименко, Т.Б. Мамиров, В.П. Прокопьев, А.С. Ермолаева, М.К. Сембин, М.М. Косыбаев, Ж.Р. Утубаев, Д.А. Байтлеу. Фото Е. Мукушева

Staff of A.Kh. Margulan Institute of Archaeology among the guests of the conference and the management of Kazakhmys Corporation. From the left to the right: S.A. Yefimenko, T.B. Mamirov, V.P. Prokopiev, A.S. Yermolayeva, M.K. Sembin, M.M. Kosybayev, Zh.R. Utubayev, D.A. Baitileu. Photo by Ye. Mukushev

им. К.И. Сатпаева по изучению четвертичных отложений региона.

Известный общественед, деятель культуры М.К. Сембин сообщил интересные сведения о роли К.И. Сатпаева в становление топонимики, о том, как он сумел дать казахские местные названия рудникам, месторождениям полезных ископаемых и памятникам, что сыграло большую роль в сохранении исконных казахских топонимов.

Почетный гражданин города Жезказган, председатель «Совета ветеранов» ТОО «Корпорации Казахстан», Т.Н. Букиров рассказал о наследии К.И. Сатпаева в трудах М. Сарсекеева, С. Букирова. Подробно рассказал о том, как благодаря исследованиям последователей К.И. Сатпаева были открыты многие редкие металлы. Т.Н. Букиров предложил присвоить К.И. Сатпаеву звание «Халық қаһарманы», что было поддержано присутствующими участниками конференции.

Доклад А.С. Ермолаевой был посвящен поселению Талдысай как памятнику древней металлургии Жезказган-Улытауского горно-металлургического центра. В выступлении была показана роль Жезказган-Улытауского центра в Евразии в эпоху бронзового века, рассказано о характере и устройстве металлургических печей, качестве получаемой руды и торговых контактах в древности. Доклад был очень содержательным и вызвал большой интерес среди профессиональных металлургов.

В докладе Д.А. Байтлеу «Вклад К.И. Сатпаева в изучение памятников наскального искусства Центрального Казахстана» была проанализирована еще одна грань деятельности великого

ученого, внесшего большой вклад в изучение петроглифов Центрального Казахстана. Направления, заданные К.И. Сатпаевым, стали основой для последующих исследований археологических древностей региона.

Доклад Ж.Р. Утубаева был посвящен археологическим исследованиям на памятнике эпохи бронзы Айбас Дарасы в Улытауском регионе, открытом в 1946 году А.Х. Маргуланом и исследованном им в 1972 г. В последующем, благодаря государственному стратегическому проекту «Культурное наследие», на памятнике проводились археологические раскопки сотрудниками Института археологии им. А.Х. Маргулана.

С заключительным докладом выступил старший преподаватель Жезказганского университета имени О.А. Байконурова Г.Ж. Ауезов, который рассказал о выдающихся деятелях Алаш, о роли К.И. Сатпаева в общественно-политической жизни в этот период и о негативных страницах жизни в «сталинское время», о репрессиях, преследовавших семью Сатпаевых.

По окончании пленарного заседания участники научно-практической конференции приняли резолюцию, где были отмечены следующие основные положения, которые необходимо реализовать: подготовка научной концепции и тематико-экспозиционного плана будущего историко-краеведческого музея в г. Сатпаев, поиск в архивах г. Москвы документов по истории Карсакпая и Жезказгана, проведение археологических работ на памятнике Милыкудук, озеленение городов и поселков Улытау-Жезказганского региона и издание иллюстрированной книги по результатам празднования 120-летия К.И. Сатпаева.

Завершала пленарное заседание торжественная часть, в ходе которой было проведено чествование гостей мероприятия памятными нагрудными знаками в честь 120-летия К.И. Сатпаева, подготовленное руководством ТОО «Корпорации Казахмыс».

Культурная часть программы конференции была связана с возложением цветов к памятнику акаде-

мику К.И. Сатпаеву в городах Жезказган и Сатпаев, посещение дома-музея им. К.И. Сатпаева в поселке Карсакпай, посадка саженцев сирени сорта им. К.И. Сатпаева, посещение Жездинского музея горного и плавилиного дела им. М.Торегельдина, а также посадка саженцев сирени сорта им. К.И. Сатпаева на площади горняков в городе Сатпаев.

Сведения об авторах:

Мамиров Талгат Базарбаевич – кандидат исторических наук, директор, Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Нур-Султан (г. Нур-Султан, Казахстан); tmamirov@mail.ru

Бермагамбетов Арман Жилкайдарович – главный эксперт, историко-производственный музей им. К.И. Сатпаева, ТОО «Корпорация Казахмыс» (г. Жезказган, Казахстан); armankerey@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН ҒЫЛЫМ АКАДЕМИЯСЫНЫҢ ТҮҢҒЫШ ПРЕЗИДЕНТІ Қ.И. СӘТБАЕВТЫҢ ТУЫЛҒАНЫНА 120 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

Т.Б. Мамиров, А.Ж. Бермағамбетов

2019 жылдың 11-12 сәуірінде академик Қ.И. Сәтбаевтың 120 жылдығына арналған «Академик Қ.И. Сәтбаев және оның Қазақстан ғылымы мен өндірістік күштерінің қалыптасуы мен дамуына қосқан үлесі» атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция өтті. Конференцияны ұйымдастырушылар: Қ.И. Сәтбаев атындағы тарихи-өндірістік мұражайы, ЖШС «Қазақмыс корпорациясы», Жезқазған қаласының әкімдігі. Ұлытау-Жезқазған өңірі үшін Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың есімі ерекше маңызға ие, өйткені осы өңірді өнеркәсіптік игеру, сондай-ақ Жезқазған, Сәтбаев қалалары мен шахтерлік кенттердің құрылуы онымен байланысты. Конференция барысында Қ.И. Сәтбаевтың Ұлытау-Жезқазған аймағын өнеркәсіптік игеруге ғана емес, сонымен қатар аймақтың тарихи-археологиялық зерттеуіне қосқан үлесі талқыланды. Конференция соңында академик Қ.И. Сәтбаевтың ескерткіштеріне гүл шоқтары қойылып, көшеттер отырғызылып аяқталды.

Түйін сөздер: археология, Қ.И. Сәтбаев Ұлытау-Жезқазған орталығы, Қазақстан Ғылым академиясы, конференция, геология, мұра, ғылым, металлургия

INTERNATIONAL CONFERENCE IN HONOR OF THE 120TH ANNIVERSARY OF K.I. SATPAYEV, THE FIRST PRESIDENT OF THE ACADEMY OF SCIENCES OF KAZAKHSTAN

T.B. Mamirov, A.Zh. Bermagambetov

The International Scientific Practical Conference “Academician K.I. Satpayev and his contribution to the formation and development of science and production forces of Kazakhstan” dedicated to the 120th anniversary of the first President of the Academy of

Sciences of Kazakhstan was held on 11–12 April 2019. The conference organizers were K.I. Satpayev Historical and Industrial Museum, LLP “Kazakhmys Corporation”, Akimat of Zhezkazgan. For Ulytau-Zhezkazgan region, the name Kanysh Imantayevich Satpayev is of particular importance, since industrial development of this region is associated with it, as well as formation of such cities as Zhezkazgan, Satpayev and mining villages. During the conference, K.I. Satpayev’s contribution not only in the industrial development of Ulytau-Zhezkazgan region, but also in the historical and archaeological study of the region was discussed. The conference ended with the laying of flowers to the monuments of Academician K.I. Satpayev and planting seedlings.

Keywords: archaeology, K.I. Satpayev, Ulytau-Zhezkazgan center, Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, conference, geology, heritage, science, metallurgy

About the Authors:

Mamirov Talgat B. Candidate of Historical Sciences, Director, Branch of the A.Kh. Margulan Archeology Institute in Nur-Sultan, Kazakhstan; tmamirov@mail.ru

Bermagambetov Arman Zh. Chief expert, K.I. Satpayev History and Production Museum, «Kazakhmys Corporation» LLP, Zhezkazgan, Kazakhstan; armankerey@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 08.05.2019.

МАРГУЛАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2019

© 2019 г. Д.Т. Тлеугабулов, Б.М. Хасенова

19–20 апреля 2019 года в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева прошла Международная научно-практическая конференция «Маргулановские чтения–2019», посвященная 95-летию со дня рождения выдающегося казахского археолога К.А. Акишева. Организаторы конференции: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научно-исследовательский институт археологии им. К.А. Акишева и кафедра археологии и этнологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Доклады конференции – это новые открытия в археологии Евразии и продолжение тех научных направлений, разработкой которых занимался К.А. Акишев. Доклады охватывают значительный хронологический диапазон от палеолита до позднего средневековья, демонстрируют высокий методический уровень полевых археологических изысканий, представляют исследование новых уникальных археологических комплексов, памятников и объектов, значительно пополняют источниковедческую базу. В материалах сборника Международной археологической конференции «Маргулановские чтения–2019» освещены результаты полевых работ 2018 г., изложены аналитические статьи по многим аспектам истории и археологии Казахстана и Евразии.

Ключевые слова: археология, К.И. Сатпаев, А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, конференция, обсуждение, археологические исследования, новые открытия в казахстанской археологии

Традиционная археологическая научно-практическая конференция «Маргулановские чтения–2019», посвященная 95-летию со дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева, прошла 19–20 апреля 2019 года в Евразийском национальном университете им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан). Организаторы конференции: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научно-исследовательский институт археологии им. К.А. Акишева и кафедра археологии и этнологии исторического факультета ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Проведение очередной конференции было ознаменовано россыпью юбилейных дат. В этом году ис-

полнилось 120 лет со дня рождения основателя Национальной академии наук Республики Казахстан – Каныша Имантаевича Сатпаева. 115 лет исполняется со дня рождения Алькея Хакановича Маргулана. Сама же конференция была посвящена 95-летию со дня рождения Кималы Акишевича Акишева, знаменитого ученого, легенды евразийской археологии, открывшего миру погребение «Золотого человека». Последние годы научной жизни Кималы Акишевича связаны с развитием археологии новой столицы Казахстана: открытие кафедры археологии в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, организация Есильской археологической экспеди-

Участники Международной конференции «Маргулановские чтения–2019», атриум «Культегин» ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан. Фото К.А. Искакова

Participants of the International Conference «Margulan readings–2019», atrium «Kultegin» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan city. Photo by K.A. Iskakov

ции, исследование городища Бозок. Здесь же им была создана Лаборатория археологических реконструкций, позднее реорганизованная в научно-исследовательский институт, ныне носящий его имя. Коллектив НИИ археологии им. К.А. Акишева решил отметить юбилейную дату проведением археологической конференции «Маргулановские чтения–2019».

В работе конференции приняли участие 52 исследователя с 42 докладами из 18 академических институтов и высших учебных заведений Казахстана и стран СНГ. Научно-исследовательские центры были представлены учеными из 20 городов, в том числе из 13 городов Казахстана (Нур-Султан, Алматы, Актобе, Атырау, Караганды, Кокшетау, Костанай, Кызылорда, Павлодар, Петропавловск, Туркестан, Уральск, Шымкент), семи городов ближнего и дальнего зарубежья (Вильнюс, Екатеринбург, Ереван, Курган, Санкт-Петербург, Тюмень, Челябинск). Из статей, присланных в адрес оргкомитета, был сформирован сборник «Марғұлан оқулары–2019». В него

вошли 72 доклада с общим количеством авторов – 116. Сборник материалов был издан к началу конференции.

Работа конференции началась с осмотра гостями фотовыставки «20 лет Есильской археологической экспедиции ЕНУ им. Л.Н. Гумилева». Основным объектом исследований экспедиции на протяжении этих лет стало городище Бозок, являющееся предтечей нашей молодой столицы. Концепция выставки основана на том, чтобы показать связь между исследованиями, которые проводились на археологическом объекте, и строительством новой столицы. Есильская археологическая экспедиция объединила студентов многих вузов нашей страны. Фотографии выставки дополнены воспоминаниями участников экспедиции.

На пленарном заседании было заслушано восемь докладов. С приветственным словом выступил проректор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, академик НАН РК Дихан Камзабекулы. Он поздравил археологов Казахстана с их профессиональным праздником

– проведением ежегодной отчетной конференции, во время которой проходит обмен информацией, обсуждение новых открытий и актуальных теоретических проблем археологической науки. Отдельно остановился на личности К.А. Акишева, с которым он был хорошо знаком, отметил роль К.А. Акишева как крупного ученого и удивительно скромного человека. Дихан Камзабекулы выразил благодарность ученикам и кафедре археологии и этнологии университета, продолжающей подготовку молодых специалистов-археологов.

Директор Института археологии им. А.Х. Маргулана Б.А. Байтанаев начал своё выступление с того, что отметил знаменательную дату, исчисляемую 30 годами. Именно, в марте 1989 г. была впервые проведена конференция «Маргулановские чтения». В выступлении Б.А. Байтанаева были затронуты ключевые проблемы, существующие в отечественной науке. Акцент был сделан на необходимости рецензирования полевых отчетов, а также на наделении Института археологии им. А.Х. Маргулана

полномочиями в вопросах регулирования процесса выдачи и отзыва лицензий по проведению археологических работ. В заключительной части выступления Б.А. Байтанаев объявил аудитории о том, что конференция «Маргулановские чтения» со следующего года возвращается в стены Института археологии им. А.Х. Маргулана, а также представил журнал «Археология Казахстана» и обозначил перспективы развития нового периодического издания.

Конференция проходит в год 115-летия А.Х. Маргулана. С докладом об Алькее Хакановиче Маргулане выступила дочь ученого – вице-президент международного фонда А.Х. Маргулана. Доклад Данель Алькеевны «К.И. Сатпаев и А.Х. Маргулан: история сотрудничества» был посвящен вкладу двух ученых в становление и развитие отечественной науки.

С докладом о деятельности НИИ археологии им. К.А. Акишева выступила его директор М.К. Хабдулина. Она осветила результаты рабо-

На заседании конференции. Фото из архива НИИ им. К.А. Акишева

At the meeting of the conference. Photo from the archives of K.A. Akishev Research Institute

ты Института в 2018 г. по изучению сакральных объектов столицы Казахстана.

Материалы исследований нового пласта памятников хунну-сяньбэйского времени были освещены в докладе З. Самашева. Они открыты на территории Казахского Алтая и исследовались с 2015 г.

В повестку пленарного заседания был включен доклад старшего научного сотрудника Института истории материальной культуры РАН И.П. Лазаретова, посвященный исследованию памятников окуневско-чемурчекской общности. Автор предполагает, что формирование общности объясняется мощным миграционным импульсом со стороны Северо-Западного Прикаспия, который двумя потоками шел через территорию Казахстана.

Большой интерес вызвал доклад и презентация профессора Южно-Казахстанского государственного педагогического университета А.Н. Подушкина, рассказавшего о полувековой дружбе своего отца Николая Павловича с Кималем Акишевичем. Два великих ученых не только никогда не прекращали научного сотрудничества, но и через всю жизнь пронесли настоящую человеческую дружбу. В презентации были показаны черно-белые кадры экспедиционной жизни второй половины XX в., которые сами по себе уже являются архивной редкостью.

Возродившийся интерес к палеоэтнографическим исследованиям казахских зимовок получил освещение в докладе кандидата исторических наук А.З. Бейсенова. Коснувшись истории становления этого направления, он отметил, что инициатива изучения позднесредневековых поселений принадлежит К.А. Акишеву и начало его относится к 60–70-м годам XX века.

Пленарное заседание завершилось выступлением археолога из Курганского государственного университета Д.Н. Маслюженко. Доклад был посвящен проблеме выделения памятников золотордынского времени в лесостепном Притоболье.

В дальнейшем работа конференции проходила по двум секциям:

1. «Археология эпохи камня и палеометалла Центральной Евразии и междисциплинарные исследования в археологии», на которой было заслушано и обсуждено 22 доклада, с которыми можно ознакомиться в сборнике материалов конференции.

2. «Археология ранних кочевников и средневековья Центральной Евразии», где было заслушано и обсуждено 18 докладов, с материалами которых также можно ознакомиться в сборнике конференции.

Доклады конференции – это новые открытия в археологии Евразии и продолжение тех научных направлений, разработкой которых занимался К.А. Акишев.

В рамках работы первой секции были заслушаны доклады Т.Б. Мамирова о предварительных результатах полевых работ 2018 г. в Мангыстауской области и исследованиях стратифицированных памятников каменного века в Центральном Казахстане – палеолитического местонахождения Улкен Жезды и голоценовой родниковой стоянки Токтаул, на которой присутствуют комплексы артефактов от мезолита до энеолита.

Э.О. Ананьевская из Вильнюсского университета в своем докладе рассказала об изменении питания населения Казахстана с эпохи бронзы по средние века на основе анализа изотопов. Новые изотопные данные, представленные в данной работе, включают в себя прежде неизученные материалы средневековья, а также данные из памятников Арало-Каспия.

Важным достижением казахстанской науки является открытие и изучение ботайской археологической культуры эпохи энеолита. В.Ф. Зайберт в докладе «Ботайская культура – матрица степной цивилизации» обозначил историческое и историко-культурное значение масштабной и разнообразной информации по энеолиту степной Сарыарки. В выводах было сказано, что в эпоху энеолита сложился новый исторический тип культуры, в котором заложены предпосылки дальнейшего культурного прогресса, завершившегося сложением принципиально нового социокультурного явления – цивилизации.

В докладе К.М. Асылбекова рассмотрены значение и способы создания цифровых 3D моделей историко-культурных объектов в полевых условиях.

В.В. Варфоломеев осветил результаты исследования поселений в Талдинском археологическом микрорайоне на территории Шетского района Карагандинской области, полученные в полевом сезоне 2018 г. Поселения эпохи бронзы относятся к культуре Бегазы-Дандыбай, в древности они составляли единую урбанизированную систему, аналогичную Кентскому оазису. На роль центра претендует городище Аккезен.

А.Е. Касеналин выступил с докладом о реализации проекта по созданию веб-портала «Archaeology.kz». В будущем данный портал объединит в себе все доступные сведения по археологии Казахстана.

Ж.К. Таймагамбетов выступил с докладом о предварительных результатах совместных международных археологических экспедиций Национального музея РК по исследованию палеолита Казахстана в полевом сезоне 2018 г. Археологический поиск велся на территории Южного и Восточного Казахстана. В работе Казахстанско-Германской археологи-

ческой экспедиции основное внимание было уделено изучению палеолита в пещерах хребта Каратау. Открыто 16 новых пещерных стоянок. Казахстанско-Японская археологическая экспедиция проводила работы на стоянке им. Ч. Валиханова, где в нижних отложениях были выявлены еще три культурных слоя. Это свидетельствует о длительности обитания древнего человека на одном и том же месте. Совместной Казахстанско-Российской экспедицией были продолжены исследования стоянки Ушбулак в Зайсанском районе Восточно-Казахстанской области, а также проведены разведочные работы по выявлению новых памятников каменного века.

Коллективное сообщение, подготовленное Э.Р. Усмановой, И.А. Семьяном, В.Н. Лукашовым, Е.С. Лукашовой, ознакомило с опытом проведения первого в Казахстане фестиваля «Древних технологий и культурных коммуникаций». Данное мероприятие рассматривается как способ реконструкции культурного наследия Великой степи.

Завершающим выступлением первой секции конференции стал доклад Д.В. Шарапова из Тюменского госуниверситета, посвященный обзору и сравнительному анализу зарубежных и отечественных методик по изучению региональных систем расселения в евразийских степях.

Широкий культурный и хронологический круг проблем от историографических, вещеведческих до изучения искусства, мировоззрения, расселения и этнической принадлежности древнего населения различных регионов Казахстана рассматривался в докладах, прозвучавших во второй секции конференции. Первый докладчик А.С. Жунисханов привел новые данные по материалам разведки в Восточно-Казахстанской области, в результате которой было зафиксиро-

ровано более 50 археологических памятников разных исторических эпох, начиная от неолита до этнографической современности.

В докладе А.З. Бейсенова были озвучены результаты исследований на памятнике Койшоки-5, где была сделана уникальная находка нового «бараньего камня».

В докладе коллеги из Института археологии и этнографии НАН Республики Армения Т.С. Далалян приведены сведения письменных источников о сакских племенах – массагетах. Также докладчиком была затронута проблема «до-массагетских» племен на территории Средней Азии и Казахстана.

В других выступлениях, прозвучавших на заседаниях секции, были представлены традиционные направления казахстанской археологии: изучение сарматских древностей

Приуралья и Западного Казахстана, саков Жетысу.

Со второй половины XX в. началось становление казахстанской археологической медиэвистики. Изучение городов Великого шелкового пути оформилось в ведущий раздел археологии Казахстана. В рамках этого направления были заслушаны доклады Ж. Курманкулова об исследовании городища Бабиш-Мулла I в 2018 г., А.А. Нуржанова – об изучении остеологической коллекции, полученной на городище Кастек. В докладе Д. Талеева были представлены результаты археологических работ на городище Кышкала (Кзылординская область, правый берег р. Сырдарья). Приведена характеристика палеоэкологической ситуации и топографии памятника, кратко изложена история антропогенных разрушений средневекового объекта. Небольшим рас-

В кулуарах конференции. Слева-направо: А.Н. Подушкин, Д.А. Маргулан, М.К. Хабдулина. Фото из архива НИИ им. К.А. Акишьева

On the sidelines of the conference. From left to right: A.N. Podushkin, D.A. Margulan, M.K. Khabdulina. Photos from the archives of K.A. Akishev Research Institute

копом исследовано основание кирпичного мавзолея и восьмигранного сооружения.

На следующий день работа конференции проходила в рамках второй секции. Был заслушан доклад Т.Н. Лошаковой о случайной находке со склона останца поселения Токсанбай, расположенного на территории Северо-Восточного Прикаспия. В выступлении Я.А. Лукпановой представлены предварительные результаты исследования курганного могильника Таскала, раскопанного в полевых сезонах 2016, 2018 гг.

Выступление А.Н. Подушкина было посвящено анализу новых археологических комплексов катакомб могильников Кылышжар и Мынтобе, полученных в результате работ археологического отряда Южно-Казахстанского государственного педагогического университета в 2017–2018 гг. Е.Ш. Амиров ознакомил аудиторию с результатами разведочных работ, проводившихся в зоне промышленного освоения на территории Енбекшиказахского района Алматинской области, в результате которых был выявлен могильник Борандасу.

Еще одно направление, основанное работами К.А. Акишева в столичном регионе, – это исследование средневековой городской культуры степи. Им было открыто и начаты раскопки знаменитого ныне городища Бозок, расположенного на юго-западной окраине молодой столицы Казахстана – г. Нур-Султан. На памятнике исследованы жилые, культовые и производственные сооружения

от раннего средневековья до XV в. В совместном докладе М.К. Хабдулиной и Д.Т. Тлеугабулова было отмечено, что раннесредневековое домостроительство степной зоны остается малоисследованным разделом отечественной археологии. И тем больший интерес вызывают наземные жилые строения, открытые на городище Бозок. В докладе приведено описание наземного юртообразного жилища, раскопанного в центре северного квартала городища Бозок. Жилище датируется VIII–IX вв.

По завершении заслушивания докладов участники конференции перешли к дискуссии и обсуждению результатов. Участниками была единогласно принята резолюция конференции. В резолюции отмечается высокий информативный уровень представленных научных докладов, значительный временной охват от палеолита до позднего средневековья, высокий методический уровень полевых археологических изысканий, исследование новых уникальных археологических комплексов, памятников и объектов, значительное пополнение источниковедческой базы.

Участники конференции выразили благодарность Организационному комитету и Евразийскому национальному университету им. Л.Н. Гумилева, историческому факультету за высокий уровень подготовки и организацию Международной научно-практической конференции «Маргулановские чтения–2019», посвященной 95-летию со дня рождения К.А. Акишева.

Сведения об авторах:

Тлеугабулов Данияр Толегенович – старший научный сотрудник, НИИ археологии им. К.А. Акишева, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан); danchitto@mail.ru

Хасенова Бахыт Мулдашевна – PhD докторант, кафедра археологии и этнологии, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан); alicar@inbox.ru

МАРҒҰЛАН ОҚҰЛАРЫ–2019

Д.Т. Тілеугабұлов, Б.М. Хасенова

2019 жылы 19–20 сәуірде Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған «Марғұлан оқулары–2019» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы өтті. Конференцияны ұйымдастырушылар – К.А. Ақышев атындағы Археология Ғылыми-зерттеу институты және Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасы. Конференция баяндамалары – Еуразия археологиясындағы жаңа ашылымдар және К.А. Ақышев айналысқан ғылыми бағыттардың жалғасы. Баяндамалар палеолиттен бастап кейінгі ортағасырға дейінгі кең мерзімдік диапазонды қамтиды, далалық археологиялық зерттеулердің жоғарғы әдістемелік деңгейін көрсетеді, жаңа бірегей археологиялық кешендердің, ескерткіштердің және нысандардың зерттеулері кіреді, деректанулық базаны едәуір толықтырады. «Марғұлан оқулары–2019» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы жинағының материалдарында 2018 ж. далалық зерттеу жұмыстарының нәтижелері жарияланған, Қазақстан мен Еуразияның тарихы мен археологиясының көптеген қырларын қамтитын аналитикалық мақалалар қамтылған.

Түйін сөздер: археология, Қ.И. Сәтбаев, А.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, конференция, талқылау, археологиялық зерттеулер, Қазақстан археологиясындағы жаңа ашылымдар

MARGULAN READINGS – 2019

D.T. Tleugabulov, B.M. Khassenova

International Scientific Practical Conference “Margulan Readings – 2019”, dedicated to the 95th anniversary of the outstanding Kazakh archaeologist K.A. Akishev, took place at L.N. Gumilyov Eurasian National University on 19–20 April 2019. The conference organizers are A.Kh. Margulan Institute of Archaeology, K.A. Akishev Research Institute of Archaeology and chair of Archaeology and Ethnology of L.N. Gumilyov Eurasian National University. The conference reports are new discoveries in the archeology of Eurasia and continuation of scientific directions that were developed by K.A. Akishev. The reports cover a wide time range from the Paleolithic to the late Middle Ages, represent a high methodical level of field archaeological surveys, contain studies of new unique archaeological complexes, monuments and objects, greatly replenishing the source study base. Proceedings of the International Archaeological Conference “Margulan Readings–2019” highlight the results of the field works in 2018, and set forth analytical articles on many aspects of the history and archaeology of Kazakhstan and Eurasia.

Keywords: archaeology, K.I. Satpayev, A.Kh. Margulan, K.A. Akishev, conference, discussion, archaeological studies, new discoveries in Kazakhstan archaeology

About the Authors:

Tleugabulov Daniyar T. Senior Researcher, K.A. Akishev Research Institute of Archeology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; danchitto@mail.ru

Khassenova Bakhyt M. PhD doctoral student, Department of Archeology and Ethnology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan; alicar@inbox.ru

ХІ ОРАЗБАЕВ ОҚУЛАРЫ

© 2019 г. Ж.Р. Утубаев

2019 ж. 26–27 сәуір аралығында ҚР Орталық музейдің қабырғасында өткен «Ұлы даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері» атты тақырыппен «ХІ Оразбаев оқулары» өтті. Конференция Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі және Таңбалы қорық музейімен ұйымдастырылды. Конференцияда қала қонақтарынан бөлек Нұр-Сұлтаннан келген жастарда болды. Баяндамалар қызықты әрі тартысты өтті.

Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев тарих ғылымдарының кандидаты, қазақ археологы, Солтүстік, Шығыс және Орталық Қазақстанның қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеуші маман. Ә.М. Оразбаевты Қазақстан археологиясының негізін қалаушы ғалымдардың бірі ретінде тану тарих ғылымы үшін үлкен қызығушылық тудыраы сөзсіз. Қола және ерте темір дәуірлерін зерттеуші кез келген ғалым Оразбаевтың тұжырымдарға толы еңбектерін қарастырмай кетпейтіні анық.

Түйін сөздер: археология, Ә.М. Оразбаев, Еуразия, Ұлы даланың жеті қыры, конференция, университет, музей, қорық, этнология, музей ісі

2019 ж. 26–27 сәуір аралығында Алматы қаласында Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі және Таңбалы қорық музейі ұйымдастыруымен ҚР Орталық музейдің қабырғасында өткен “Ұлы даланың жеті қыры және Еуразия археологиясы мен этнологиясының өзекті мәселелері” атты тақырыппен «ХІ Оразбаев оқулары» өтті.

Конференцияға Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің аға оқытушылары мен студенттері, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейі, Таңбалы қорық музейі және Ә.Х. Марғұлан атындағы

Археология институтының ғылыми қызметкерлері қатысты.

Баяндамалар бірнеше бөлімнен тұрды, тас дәуірінен бастап ортағасырларға дейінгі аралықты қамтиды, сонымен қатар этнология, музей ісі қарастырылды.

Бірінші пленарлық мәжіліс құттықтау және естелік баяндамаларымен ашылды. Алғашқы болып, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі Ғ.Қ. Омаров құттықтау сөзімен бастап кейін, модератор ретінде сөзді Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері Жолдасбек Құрманқұловқа берді.

Ж. Құрманқұлов сөзін құттықтаудан бастап, Оразбаевтың артына қалдырған еңбектері және Ленинградқа оқуға қалай барғаны жайлы естеліктер айтты.

Баяндаманы құттықтау сөзімен Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ т.ғ.д. профессор Б.К. Қалшабаева жалғастырып, студенттік шағындағы естеліктермен толықтырды.

Келесі баяндамашы А.З. Бейсенов Оразбаев жайлы қысқаша естеліктермен бөлісе келе, қазақ дәуірінің қыстаулары жайлы қызықты баяндамамен жалғастырды. Баяндамада Орталық Қазақстандағы қазақтың қыстауларының топографиялық орналасуы мен олардың салыну құрлысына тоқталды және қазақ қыстаулары сақ заманының қоныстарының үстіне салынған жайлы жаңалығымен бөлісті. Қазіргі кезде қазақ қыстауларының ескерткіштер тізіміне енбей отыр-

ғанына айта келе, алдағы уақытта олардың жойылып кетуіне кім кепіл екенін, болашақта қазақ қыстауларын зерттеу тың дерек екенін алға тартты.

«Қазақ Алтайындағы сақтар мәдениетін зерттеу мәселелері» атты мақаланы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері А.Е. Шотбаев баяндап шықты. Баяндама Алтай өңіріндегі Топқайың қорымынан пазырық мәдениетіне тән ғұрыптары бар жерлеу орны жайлы жаңалығымен ерекшеленді. Бір ерекшелігі обадан табылған заттар Алтайдың пазырық мәдениетінің алғашқы кезеңіне тән екенін анықтап отыр.

«Шыңғыстаудағы бір петроглиф хақында» атты тақырыпта Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ археология және этнология кафедрасының меңгерушісі Ұ.Ұ. Үмітқалиев баяндама жасады. Сөз басында

«XI Оразбаев оқулары» атты конференцияға қатысушылар.
Суреттің авторы Б. Рысбек

Participants of the conference "11 Orazbayev reading". Photo by B. Rysbek

өзінің кандидаттық диссертация тақырыбын Оразбаев жайлы қорғағанын айтып, ғалымның отбасылық өмірі туралы қысқаша естеліктер айтып өтті. Сонымен қатар, Нұр-Сұлтан қаласындағы Еуразия ұлттық университетінен 17 студент және 3 оқытушы болып келгендерін жеткізді. Араларында тумасы Якутиялық қазіргі кезде, ЕҰУ студентінің баяндамасы бар екен.

Баяндамада арқау болған Шыңғыстау жоталарындағы Жүрекадыр петроглифтер кешеніне жататын Баймағұл 1 жартас суреттері туралы айтылды. Ондағы суретте арқарларды адамдар жан-жақтан қаумалап қоршап садақтарымен атып жатқан суреттер бейнеленген. Суретте бейнеленген аңшылардың киімдері, бастарындағы айдары мен қолдарындағы садақтары тарихи құнды дүние екенін атап кетті. Оларды ерте түркі немесе ғұн-сармат кезеңімен мерзімдеуге болатындығын баяндады.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері А.А. Нұржанов «Тюркская урбанистическая культура средневековых городов юго-восточного Казахстана (VI–XI–II вв.)» атты тақырыпта қызықты баяндама оқыды. Зерттеуші Кастек

қалашығының соңғы жылдардағы қазбаларын фото-слайдпен ескерткіштен бірнеше бөлмелер ашылғандығын көрсетіп шықты. Баяндамашы Қарлұқ және Қарахан дәуірінің қабаттары бар екендігін айтып қорытындылады.

Келесі баяндаманы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері А.А. Горячев «Археологические комплексы эпохи палеометалла в горах Хантау» тақырыбында оқыды. Баяндамада Хантауда орналасқан жерлеу орындары, қоныстар мен жартас суреттерін фото-слайдпен баяндап шықты.

Пленарлық отырыстың қортындысы бойынша жасалған баяндамалар ғалымдар арасында ерекше талқылауға түсіп, оның ішінде этно-археологияның кейбір түйткілді мәселелер шешімін тапты.

Келесі күні, Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласын насихаттау барысында конференция қонақтары және университет студенттері мен жас ғалымдарды ЮНЕСКО-ның әлемдік мұралар тізіміне енген Таңбалы петроглифтерін тамашалап, Таңбалы қорық музей қызметкерлерінің арнайы дайындаған дастарханынан дәм тартты.

Автор туралы мәлімет:

Утубаев Жанболат Раймқұлұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, Алматы қ., Қазақстан; utubaev_z@mail.ru

ХІ ОРАЗБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

Ж.Р. Утубаев

26–27 апреля 2019 г. состоялась Международная научно-методическая конференция «ХІ Оразбаевские чтения» по теме «Семь граней Великой Степи и актуальные вопросы археологии и этнологии Евразии». Организаторами конференции выступили: Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Центральный

государственный музей РК, Заповедник-Музей «Тамгалы». На конференции также присутствовали молодые исследователи из г. Нур-Султан. Во время конференции прошла оживленная дискуссия.

Абдуманап Медеуович Оразбаев - кандидат исторических наук, казахский археолог, исследователь памятников эпохи бронзы Северного, Восточного и Центрального Казахстана. А.М. Оразбаев является одним из основателей археологии Казахстана. Несомненно, значение наследия, оставленного ученым, велико. Современные исследователи эпохи бронзы и раннего железа непременно обращаются к научному творчеству А.М. Оразбаева, в его работах обобщены различные материалы по археологии Казахстана.

Ключевые слова: археология, А.М. Оразбаев, Евразия, Семь граней Великой степи, конференция, университет, музей, заповедник, этнология, музейное дело

11 ORAZBAYEV READINGS

Zh.R. Utubayev

The International Scientific Methodical Conference “11 Orazbayev Readings” on the topic “Seven facets of the Great steppe and actual issues of archaeology and ethnology of Eurasia” was held on 26–27 April 2019. The organizers of the conference: Al-Farabi Kazakh National University, Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Conservation Area – Museum “Tamgaly”. In addition to the guests, young researches from Nur-Sultan also attended the conference. During the conference there was a lively discussion.

Abdumanap M. Orazbayev is Candidate of Historical Sciences, Kazakh archaeologist, researcher of Northern, Eastern and Central Kazakhstan sites of the Bronze age. A.M. Orazbayev is one of the founders of archaeology of Kazakhstan, undoubtedly, his heritage is of great interest for historical science. It is obvious that modern researchers of the Bronze age and Early iron refer to the works of A.M. Orazbayev, which summarize the archaeological materials of Kazakhstan.

Keywords: archaeology, A.M. Orazbayev, Eurasia, Seven facets of the Great Steppe, conference, university, museum, conservation area, ethnology, museum issues

About the Author:

Utubayev Zhanbolat R. Candidate of Historical Sciences, Senior researcher, A.Kh. Margulan Archeology Institute, Almaty, Kazakhstan; utubaev_z@mail.ru

ҰСТАЗ, ҒАЛЫМ ДӨКЕЙ ӘБДІКӘРІМҰЛЫ ТӘЛЕЕВКЕ 60 ЖЫЛ

©2019 ж. М. Елеуов

Мақалада Дөкей Әбдікәрімұлы Талеевтің өмір жолы, ұстаз, ғалым болып қалыптасу кезеңдері жайлы жазылған. Дөкей Әбдікәрімұлы студент кезінде ҚазМУ-дің археологиялық экспедициясы құрамында Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстарында жүргізілген археологиялық зерттеулерге қатысты. Ол Шу, Талас, Келес өңірлерінде, Алакөлдің төңірегінде зерттеу жұмыстарын жүргізіп, бұрын есепке алынбаған ондаған ортағасырлық қалаларды ашып, ғылыми айналымға енгізген зерттеуші, Қазақ хандығы тұсындағы қалаларды зерттеп жүрген білікті археологтардың бірегейі. Дөкей Әбдікәрімұлы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университеттерінің тарих факультетінде дәріс оқып, болашақ археологтар мен тарихшыларды даярлауға елеулі үлес қосқан ұстаз.

Түйін сөздер: археология, Д. Талеев, экспедиция, университет, ортағасырлық қала, ұстаз, ғалым

Дөкей Әбдікәрімұлы 1969 жылы 20 мамырда қазіргі Түркістан облысының Қазығұрт ауданындағы Жаңабазар ауылында көп балалы отбасында дүниеге келген.

Мектепті туған ауылында бітірген оның еңбек жолы да сол ауылда басталды. КСРО-ның Солтүстік флотының жағалау бөлімінде әскери борышын өтеп қайтқан ол оқуға түссем деген мақсатпен 1985 ж. Алматыға келеді. Жастайынан Келес өңіріндегі сан түрлі археологиялық ескерткіштерді көріп, олар туралы атасынан аңыз әңгімелерді естіп өскен оның арманы болашақта сол ескерткіштерді зерттейтін маман болу еді. 1986 жылы әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың тарих факультетіне оқуға түскен Дөкей Әбдікәрімұлы үшін өмірдің жаңа кезеңі басталды. Міне, сонан бері 33 жыл мен – ұстаз, ол – шәкірт болып бірге, жұбымыз жазылмай келе

жатырмыз. Оның студент кезі, онан кейінгі аспирантура, докторантура, Ә.Х. Марғұлан атындағы Архео-

Сур. 1. Дөкей Әбдікәрімұлы Талеев

Fig. 1 Dokey A. Taleev

логия институтында, Л.Н. Гумилёв атындағы Еуразия университетінде, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-да бірге жұмыс істеген жылдары менің көз алдымда өтті және өтіп жатыр. Ол оқуға түскен бетте факультеттің археология және этнология кафедрасын таңдады, осы кафедрада оған кафедраның іргесін қалаған, қазақтың тұңғыш кәсіби археологтардың бірі Әбдіманап Медеуұлы Оразбаев, профессор – оқытушылар У.Х. Шәлекенов, Н.О. Алдабергенов, Ә.Т. Төлеубаев, М. Елеуов және басқалар дәріс оқыды. 1987 жылғы шілде айында 1-курсты бітірген студенттер археологиялық практикаға өту үшін Жамбыл облысының Шу ауданындағы ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы археологиялық базасына барды. Сол уақытта осындай база тек МГУ-де ғана болатын. Ортағасырлық Ақтөбеде, бірнеше жыл университет археологиялық экспедициясының (жетекшісі У.Х. Шәлекенов) құрамында Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облысында болып барлау және қазба жұмыстарына қатысқанын ол өзі оқытушы болған кезде студенттерге үлкен мақтанышпен, тебірене айтып отырғанын талай рет естідім.

1991 жылы университетті археолог мамандығы бойынша бітірген жас маман бірден Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтына аспирантураға түсті, оған жетекші болып белгілі археолог, профессор, академик Карл Молдахметұлы бекітілді. Ол өзінің археолог болып қалыптасуына сүбелі үлес қосқан, көмек берген ұстаздарын ерекше құрметтейді, әсіресе, өзінің ғылыми жетекшісі Карл Молдахметұлы Байпақовқа деген алғысы шексіз екенін үнемі айтып отырады. Аспирант Дөкей

Әбдікәрімұлы өзі туып өскен Келес өңірінде 1991–1994 жылдар аралығында археологиялық барлау жүргізіп, жалпы саны 63 ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді ашып, олардың бірқатарында қазба жұмыстарын жүргізіп, осы өңірдегі қалалық мәдениеттің даму кезеңдеріне қатысты тың деректерді ғылыми айналымға енгізді. Оның жүргізген зерттеулерінің барысында Келес өңірінің ортағасырлар кезіндегі қалалық өркениеттің ошағы болғандығы дәлелденді. 1995 жылы ол “Келес өңірінің ортағасырлық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.)” атты тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. 1994–1999 жылдар аралығында ол Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында кіші ғылыми қызметкер болып қызмет атқарып, Келес өңірінде зерттеу жұмыстарын жалғастырды, сонымен қатар Алматы қаласындағы университеттерде археология, Қазақстан археологиясы, Қазақстан тарих пәндерінен, дәріс оқып ұстаздық жолын бастады.

1999 ж. шілде айында мені Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінің ректоры ағамыз (ол университетті менен 5 жыл бұрын бітірген болатын, сондықтан оны аға деп отырмын) жаңадан ашылған археология және әлем тарихы кафедрасының меңгерушісі қызметіне жұмысқа шақырды, әңгіме барысында ғылыми атағы бар бір шәкіртімді ерте келуге болатынын айтты. Алматыға келген бойда Дөкей Әбдікәрімұлына осы ұсынысты айтып, Еуразия университетіне бірге баруға шақырдым. Ол бірден келісті. Сол жылғы тамыз айының соңғы күндерінің бірінде екеуіміз Астанаға барып, жұмысқа кірісіп кеттік.

Сур. 2. Еуразия университетінде, 2001 ж.
Фото М. Хабдулинаның жеке архивінен алынды

Fig. 2. At the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2001.
Photo from the M. Khabdulina's archive

1999–2012 жылдар аралығында Еуразия университетінде аға оқытушы, доцент қызметін атқарған ол кафедраның қалыптасуына елеулі үлес қосты. Археология, Шетел археологиясы, Орталық Азия археологиясы, Батыс Азия археологиясы пәндерінен студенттерге және Қазақстанның ортағасырлық қала мәдениеті, археологияның іргелі мәселелері, Ұлы Жібек жолының қалалары, Қазақстан археологиясының тарихы мен тарихнамасы курстары бойынша магистранттарға дәріс оқыды. Сол жылдарда ол университет студенттерінің археологиялық практикасын, жаз айларында Ақмола облысының аудандарында, ортағасырлық Отырар, Түркістан, Сығанақ, қалаларында, Сырдарияның орта, төменгі ағысындағы, Қаратаудың Солтүстік беткейіндегі, Шу мен Талас өлкелеріндегі тарихи

мәдени ескерткіштерді зерттеумен өткізіп жүреді. Бұл сол жылдарда археологиялық практика өткізетін еліміздегі жоғары оқу орындарының қолынан келе бермейтін (қаржылық, көлік жағынан) іс болатын.

2005–2008 жылдар аралығында Дөкей Әбдікәрімұлы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында докторантура да оқыған кезде ортағасырлық Отырар, Тараз, Сауран, Бозоқ, Сарайшық қалаларында қазба жүргізді, 2008–2012 жылдарда “Қазақ хандығының қалалары” тақырыбы бойынша Арыс, Келес, Сырдария өзендері алқабында, Қаратаудың күнгей, теріскей беткейлеріндегі Қазақ хандығы кезіндегі Қараспантөбе, Созак, Сауран, Аққорған, Арқұқ қалаларында археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Жүргізілген зерттеулер жұмыстарының нәтижесінде Қазақ хандығы кезінде өмір сүрген қалалар жайлы жаңа деректер

алынып, олардың бірқатарының өмір сүрген уақыты, тіршілік тоқтаған кезі анықталды. Ол Қазақстанның жоғары оқу орынының студенттеріне арнап алғашқы болып оқулық жазған ұстаз. 2010 жылы Л.Н. Гумилев атындағы университеттің баспасынан жарыққа шыққан “Археология” оқулығы студенттерге, магистранттарға, докторанттарға, оқытушыларға арналған.

2012–2018 жылдарда ол әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің археология, этнология және музеология кафедрасында доцент болып жұмыс істеді. Осы жылдарда ол археология және этнология, музей ісі бойынша маманданып жүрген студенттер мен магистранттарға әлемдік және Қазақстан археологиясының өзекті мәселелерінен лекция оқып, студенттердің ортағасырлық Ақтөбе қаласында өтетін археологиялық

практикасына жетекшілік жасады. Университетте жұмыс атқарған жылдарда ол өзін ұлағатты ұстаз, білікті маман ретінде көрсете білді. Ол университет археологиялық экспедициясы құрамында Шу, Талас өңірінде орналасқан ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн), Меркі, Қысымшы, Тараз, Түймекент қалаларында жүргізіліп жатқан қазба жұмыстарына қатысты.

2012–2015 жылдарда Дөкей Әбдікәрімұлы әл-Фараби атындағы Ұлттық университеттің профессоры Ә. Төлеубаев басқарған экспедиция құрамында Алакөлдің төңірегінде жүргізілген археологиялық барлау жұмыстарына қатысты, Ұлы Жібек жолының бойында тізбектеле орналасқан 13 ортағасырлық қалалар мен елді мекендерді ашып, олардың бірнешеуінде жүргізілген қазбаларға басшылық жасады.

*Сур. 3. Ұстазы М. Елеуов, жетекшісі К.М. Байпақов. Тараз, 2014.
Суреттің авторы А. Грищенко*

*Fig. 3 His teacher M. Yeleuov, his mentor K.M. Baipakov. Taraz, 2014.
Photo by A. Grishchenko*

Дөкей Әбдікәрімұлы жалпы саны 160-тан аса ғылыми мақала, екі ұжымдық монографияның авторы. Оның еңбектерімен мақалаларында Қазақстан археологиясының, әртүрлі тарихи-географиялық аудандарда орналасқан ортағасырлық, Қазақ хандығы кезіндегі қалалардың өзекті мәселелері қарастырылған. Оның қазақ тілінде жазған ортағасырлық қалаларды есепке алу, барлау, қазба жүргізуге арналған мақалалары жас зерттеушілер тарапынан сұранысқа

ие болып жүр. Ол тәрбиелеген шәкірттер бүгінгі күнде еліміздің жоғары оқу орындарында ұстаздық етіп, бірқатары магистратурада, докторантурада оқып жүр.

60-қа толып отырған Дөкей Әбдікәрімұлы өзі таңдаған археолог мамандығын шексіз сүйетін ұстаз, ғалым, өте қарапайым, достыққа адал азамат. Ол ұл, қыз тәрбиелеп отырған әке, адал жар, береке дарыған, үйлесімі жарасқан шаңырақтың отағасы.

Дөкей Әбдікәрімұлы Талеевтің негізгі ғылыми еңбектерінің тізімі

Автореферат:

Келес өңірінің ортағасырлық археологиялық ескерткіштері (VI–XVIII ғғ.): тарих ғыл. канд. ... дис. автореф. Алматы: Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, 1995. 21 б.

Монография, ғылыми-әдістемелік еңбек, телавторлықта кітаптар дайындауға қатысуы:

1. Археология (Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған оқулық). Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2010. 176 б.

2. Шу өңірінің ортағасырлық ұзын қорғанды қалалары (*телавт. М. Елеуов, С. Есенов*). Алматы: Қазақ университеті, 2017. 114 б.

3. 2015 жылғы Хантауда жүргізілген археологиялық барлау және қазба жұмыстары // Ұлы көш жолымен. Қазақ хандығының құрылуына қатысты археологиялық қазбалар, жазба деректер, шежіре-аңыздар мен жер-су атауларына байланысты ғылыми зерттеулер. Тараз: Тараз университеті, 2015. 43–93-бб. (*телавт. М. Елеуов, Е. Ақымбек, С. Есенов*).

Мақалалар:

1. Көне ескерткіштер зерттеу күтеді // Қазақ тарихы. 1994. № 1. 20–22-бб.
2. Келес өңіріндегі жаңа ашылған қалалар // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 1995. № 4 (203). 34–39-бб.

3. Аязқала // «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. 1998. Т. 1. 595–596-бб.

4. Сарайчик: проблемы исследования великого города // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы: КазНУ им. аль-Фараби, 1998. С. 240–245 (*в соавт. с Самашевым З., Кожасковым Д.*).

5. Қазақстан археологиясының атасы // Мобилизованный археологией. К 80-летию Акишева Кимали Акишевича (1924–2003 гг.). Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2004. С. 97–100.

6. Юго-Западные ворота тюркского мира // Мобилизованный археологией. К 80-летию Акишева Кимали Акишевича (1924–2003 гг.). Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2004. С. 114–121.

7. Науакент // «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2005. Т. 7. 23–24-бб.

8. Сүткент // «Қазақстан» Ұлттық энциклопедия. Алматы, 2006. Т. 8. Б. 116.

9. Ортағасырлық Сауран шаһары («Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының зерттеулері) // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті хабаршы. 2008. №3(64). 158–167-бб.

10. «Қазақ хандығы қалалары» археологиялық отрядының 2009 жылы жүргізген барлау жұмыстарының қорытындысы // Қазақтану. Халықаралық ғылыми журнал. 2010. №3–4 (16–17). 28–36-бб.
11. Сырдарияның сол жағалауында жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Отан тарихы. 2010. №4. 158–166-бб.
12. Келес өңірінің тарихи-географиялық очеркі // Қазақтану. Халықаралық ғылыми журнал. 2012. №2 (23). 22–33-бб.
13. Аңыз бен шындық. Дүмбай мен Шымбай батырлар жайлы аңыз // Қазақстан археологиясы мен этнологиясы бойынша материалдар мен зерттеулер: V шығарылымы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 58–61-бб.
14. Асусай қалашығында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының кейбір қорытындылары // Қазақстан археологиясы мен этнологиясы бойынша материалдар мен зерттеулер: V шығарылымы. Алматы: Қазақ университеті, 2014. 37–52-бб. (мелавт. Ә.Т. Төлеубаев, Р.С. Жұматаев, М.С. Шағырбаев).
15. Созақ Қазақ хандығының тірек қаласы // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». №2. URL: <http://edu.e-history.kz/ru/publications/view/253> Дата обращения: 24.05.2019 г.
16. Ежелгі Тараз қаласы мен оның қала аймағының қорғаныс жүйесінің зерттелу тарихы // А. Құнанбаев атындағы ҚазҰПУ хабаршысы. 2015. №2 (45). 145–151-бб.
17. Ақтөбе қаласының шаруашылық аймағында 2015 жылы жүргізілген археологиялық қазба // Әл-Фараби атындағы ҚҰУ хабаршысы. 2016. №1 (80). 212–218-бб. (мелавт. М. Елеуов).
18. Бұзылып жатқан ортағасырлық қалаларды зерттеудің кейбір әдістері // IX Оразбаев оқулары: «Қазақстан мен іргелес елдердің тарихи-мәдени мұрасын зерттеудегі заманауи әдістер мен тұрғылары» атты халқаралық ғыл.-әдіст. конф. матер. / Жауапты ред. Ғ.Қ. Омаров. Алматы: Қазақ университеті, 2017. I-бөлім. 435–440-бб. (мелавт. М. Елеуов).
19. Тағдыры жұмбақ Қышқала // Қазақстан археологиясы. 2018. №1–2. 259–272-бб. (мелавт. М. Елеуов, С. Есенов).
20. К.А. Ақышевтың Қазақстанның ортағасыр археологиясын зерттеуге қосқан үлесі // Марғұлан оқулары–2019: көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтің 95 жылдығына арналған Халықар. археол. ғыл.-тәж. конф. матер. (Нұр-Сұлтан, 19–20 сәуір). Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, 2019. 47–54-бб.
21. Ұлы Жібек жолының Іле өңірі арқылы өткен тармағы // XI Оразбаев оқулары: «Ұла Даланың жеті қыры және Еуразия археологиясының өзекті мәселелері» атты тақырыппен өтетін дәстүрлі халықар. ғыл.-әдіст. конф. матер. (Алматы, 26–27 сәуір). Алматы: Қазақ университеті, 2019. 155–160-бб.

Автор туралы мәлімет:

Елеуов Мадияр – тарих ғылымдарының докторы, профессор, археология, этнология және музеология кафедрасы, әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті (Алматы қ., Қазақстан); madiareleyov@mail.ru

НАСТАВНИКУ, УЧЕНОМУ Д.А. ТАЛЕЕВУ 60 лет

М. Елеуов

В статье охарактеризованы основные вехи научно-педагогической деятельности Д.А. Талеева. Будучи школьником, Д.А. Талеев мечтал о профессии археолога, затем, став студентом КазНУ им. аль Фараби, он в составе археологической экспедиции университета принимал активное участие в изучении памятников на территории Жамбылской, Южно-Казахстанской, Кызыл-Ординской областей. После окончания университета Д.А. Талеев занимался исследованием средневековых городов долины рек Шу, Талас, Келес, Западного Казахстана и

окрестностей Алаколя, открыл несколько десятков ранее неизвестных памятников средневековья. Сегодня Д.А. Талеев является одним из ведущих археологов по изучению городов периода Казахских ханств. В годы работы на исторических факультетах КазНУ им. аль Фараби и ЕНУ им. Л.Н. Гумилева юбиляр читал лекции по проблемам средневековой археологии Казахстана и внес значительный вклад в подготовку археологов и историков.

Ключевые слова: археология, Д.А. Талеев, экспедиция, средневековый город, университет, наставник, ученый

60 YEARS TO THE TEACHER AND SCIENTIST D.A. TALEYEV

M. Yeleuov

This article characterizes the milestones of scientific and teaching activities of D.A. Taleyev. Being a schoolboy, D.A. Taleyev dreamed of being an archaeologist, becoming a student of Al Farabi Kazakh National University, he as a member of the University's archaeological expedition actively participated in various works in Jambyl, South Kazakhstan, Kyzylorda regions. After graduation, D.A. Taleyev studied medieval towns of the Shu, Talas, Keles, West Kazakhstan and Alakol and discovered dozens of previously unknown medieval sites. He is one of the leading archaeologists on the study of the Kazakh Khanate period cities. During the work at the historical faculties of Al Farabi Kazakh National University and L.N. Gumilyov Eurasian National University, he lectured on the problems of medieval archeology of Kazakhstan and made a significant contribution to the training of archaeologists and historians.

Keywords: archaeology, D.A. Taleyev, expedition, medieval city, university, teacher, scientist

About the author:

Yeleuov Madiyar. Doctor of Historical Sciences, Professor, Archeology, Ethnology and Museology Department, Al Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan; madiareleyov@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 22.05.2019.

ПАМЯТИ З.Ж. ШАРДЕНОВОЙ

© 2019 г. А.А. Ержигитова

В заметке изложены основные вехи научного творчества З.Ж. Шарденовой, ушедшей из жизни в начале марта 2019 г. Трудовая биография Зухры Жанатаевны в основном связана с деятельностью сначала в отделе археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова, а затем в отделе урбанизации и номадизма Института археологии им. А.Х. Маргулана. Сфера научных интересов З.Ж. Шарденовой, архитектора по специальности, предполагала изучение конструктивных особенностей сооружений памятников городской культуры средних веков. Кандидатская диссертация была посвящена анализу жилой архитектуры Южного Казахстана и Жетысу с начала IV по IX вв. В последние годы жизни З.Ж. Шарденева занималась изучением архитектурных особенностей замка Акыртас.

Ключевые слова: археология, З.Ж. Шарденева, архитектор, архитектура средневековья

Шарденева Зухра Жанатаевна родилась 16 апреля 1956 года в городе Алма-Ата в семье казахстанского художника-живописца, Народного художника Казахской ССР Жанатая Шарденова.

В 1978 г. окончила архитектурный факультет Казахского государственного политехнического института. По распределению института была направлена в Государственный проектный институт «Алма-Атагипрогор», где проработала до 1987 года в должности архитектора, а затем старшего архитектора. В 1987 г. Зухра Жанатаевна была принята в отдел археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова.

В период с 1989 по 1992 годы З.Ж. Шарденева обучалась в аспирантуре Академии наук Казахстана.

Зухра Жанатаевна Шарденева
Zukhra J. Shardenova

В это время она принимала активное участие в подготовке Свода памятников истории и культуры Казахстана: участвовала в археологических исследованиях; занималась обмерами памятников; съемкой раскопанных объектов. З.Ж. Шарденовой подготовлена основная часть графического материала по памятникам Чимкентской (ныне Туркестанской) и Джамбульской (Жамбылской) областей.

После успешной защиты кандидатской диссертации на тему «Раннесредневековая жилая архитектура Южного Казахстана и Семиречья с начала IV по IX вв.», в Ташкентском архитектурно-строительном институте в 1995 г. ей была присвоена ученая степень кандидата архитектуры. Работа была подготовлена под руководством академика Академии наук Республики Узбекистан, доктора искусствоведения Пуганчевой Г.А. и члена-корреспондента Национальной академии наук Республики Казахстан, доктора исторических наук К.М. Байпакова

В период с 2001 по 2003 гг. З.Ж. Шарденова была членом Между-

народной археологической экспедиции ЮНЕСКО–Казахстан–Япония «Сохранение и консервация древнего городища Отрар», проводившей археолого-консервационные работы на Отраре и городищах Отрарского оазиса.

В 2005–2007 гг. обучалась в очной докторантуре НАН РК. Работала над докторской диссертацией «Средневековое архитектурное наследие Казахстана».

З.Ж. Шарденова изучала объекты архитектуры и градостроительства средневековых памятников Казахстана, работая на стыке археологии и архитектуры. Ею были исследованы, а затем изданы научные статьи по планировке бани-хамам городища Отрар, архитектуре цитадели городища Куйрыктобе и многих других археологических и архитектурных памятников Южного Казахстана и Жетысу, а также она принимала участие в археолого-консервационных работах на комплексе Акыртас в Таласской долине.

Светлая память о Зухре Жанатаевне сохранится в наших сердцах.

Список основных публикаций З.Ж. Шарденовой*

Автореферат:

Раннесредневековая жилая архитектура Южного Казахстана и Семиречья (VI – начало IX в.): автореф. дисс. ... канд. архитектуры. Ташкент: Ташкентский архитектурно-строительный институт, 1995. 34 с.

Участие в книгах:

1. Раннесредневековая архитектура Семиречья и Южного Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: «Гылым», 2001. 238 с. (в соавт. с Байпаковым К.М., Перегудовой С.Я.).

2. Городище Костобе // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. Т. 2. 350 с., карты, ил. С. 101–104 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

3. Комплекс Акыртас // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. Алматы: РГП «НИПИ ПМК», 2002. Т. 2. 350 с., карты, ил. С. 145–150 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

Статьи:

1. О перекрытии обходного коридора во дворце Костобе (Джамукат) // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 1993. № 5 (191). С. 36–40.

2. Архитектура цитадели Куйрыктобе на Сырдарье // Археологические памятники на Великом Шелковом пути. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 1993. С. 28–44 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

3. The monuments of dwelling architecture in early Medieval towns of Kazakhstan // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 1995. № 4 (203). С. 74–83.

4. Строительные материалы и конструкции в раннесредневековой архитектуре Южного Казахстана и Семиречья // Известия МН–АН РК. Сер. обществ. наук. 1996. № 2 (207). С. 75–81.

5. Об архитектурном памятнике Баба-Ате в Южном Казахстане // Ата-мұра: сб. статей, посвящ. 75-летию Южно-Казахстанского областного историко-краеведческого музея. Шымкент, 1995. С. 110–117 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

6. Монументальная архитектура в раннесредневековых государствах (VII–IX вв.) // Эволюция государственности Казахстана: матер. междунар. конф. (Алматы, 3–5 апреля 1996 г.). Алматы, 1996. С. 54–58 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

7. Храм огня в цитадели Баба-ата // Известия МН–АН РК. Сер. обществ. наук. 1998. № 1 (213). С. 67–72.

8. Замок правителя на городище Акыртас // Известия МОН РК, НАН РК. Сер. обществ. наук. 2000. № 1 (224). С. 186–196.

9. Архитектура и строительная техника средневекового Казахстана // Промышленность Казахстана. 2002. № 4. С. 96–97 (в соавт. с Байпаковым К.М.).

10. Дворец арабских зодчих в Казахстане // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2004. № 1 (242). С. 144–153.

11. Работы ЮККАЭ в 2002–2003 гг. // Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. 2004. № 1 (242). С. 194–223 (в соавт. с Байпаковым К.М., Савельевой Т.В., Ержигитовой А.А., Ахатовым Г.А., Лобасом Д.А., Шербаевым Р.К., Воякиным Д.А.).

Сведения об авторе:

Ержигитова Айсулу Аскарловна – заведующая отделом археологии, Туркестанский областной историко-краеведческий музей (г. Шымкент, Казахстан); aisulu6767@mail.ru

З.Ж. ШАРДЕНОВАНЫ ЕСКЕ АЛУ

А.А. Ержігітова

Естелікте 2019 жылғы наурыз айының басында өмірден озған З.Ж. Шарденованың ғылыми шығармашылығының негізгі кезеңдері айтылады. Зухра Жанатайқызының еңбек жолы Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институты археология бөлімінен басталып, кейіннен Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының урбанизация және номадизм бөлімінде

жалғасын тапты. З.Ж. Шарденованың ғылыми қызығушылығы, архитектор мамандығы болғандықтан болар, негізінен ортағасырлардағы қала мәдениеті ескерткіштерінің құрылымдық ерекшеліктерін зерттеу болды. Кандидаттық диссертациялық жұмысы да IV ғасырдың басынан IX ғасыр аралығындағы Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудің тұрғын жай архитектурасын талдауға арналған. З.Ж. Шарденова өмірінің соңғы жылдары Ақыртас қорғанының архитектуралық ерекшеліктерін зерттеумен айналысқан болатын.

Түйін сөздер: археология, З.Ж. Шарденова, архитектор, ортағасырлар архитектурасы

TO THE MEMORY OF Z. SHARDENOVA

A.A. Erzhitova

The article describes the main milestones of scientific creativity of Z. Shardenova, who passed away at the beginning of March 2019. First, Zukhra's labor biography was mainly associated with activities in the department of archaeology at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History, Archaeology and Ethnography, and then in the department of urbanization and nomadism at A.Kh. Margulan Archeology Institute. The sphere of her scientific interests, an architect by specialty, assumed the study of the Middle Ages' urban culture sites design features. Her Candidate dissertation was dedicated to the analysis of residential architecture of South Kazakhstan and Jetysu from the beginning of the IV to the IX centuries. In the last years Z. Shardenova studied architectural features of the Akyrtaş castle.

Keywords: archaeology, Z. Shardenova, architect, architecture of the Middle Ages

About the Author:

Erzhitova Aisulu A. Head of the Department of Archaeology, South Kazakhstan Regional Museum of Local History, Shymkent, Kazakhstan; aisulu6767@mail.ru

ПАМЯТИ УЧИТЕЛЯ

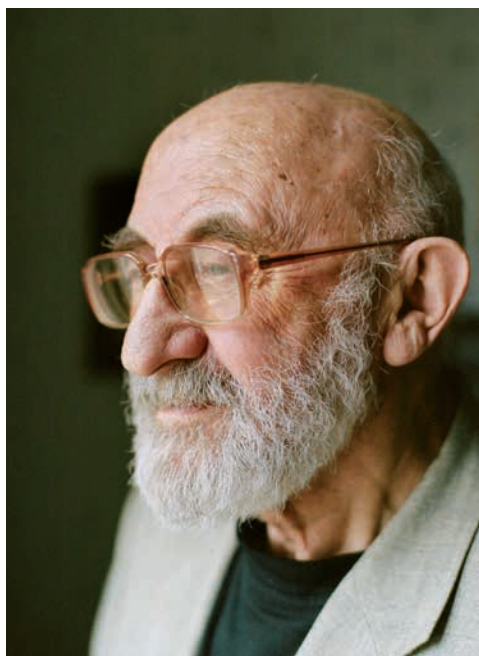
© 2019 г. Л.Н. Ермоленко

Воспоминания посвящены светлой памяти Якова Абрамовича Шера, ушедшего из жизни 17 апреля 2019 г. Творчество Я.А. Шера многогранно и охватывает такие направления науки, как изучение древнего искусства – палеолитического, наскального, статуарного; разработка теории археологической науки; внедрение статистических исследований в археологию и информационных технологий в музейное дело; преподавательская деятельность. Я.А. Шер внес существенный вклад в развитие кемеровской научной школы по изучению первобытного искусства, тесно связанной с подготовкой специалистов для казахстанской науки. Автор воспоминаний подчеркивает, что написанная более полувека назад книга Я.А. Шера «Каменные изваяния Семиречья», не потеряла своей актуальности до настоящего времени. Без этой публикации не обходится ни одна работа, посвященная изучению статуарного искусства азиатских степей. Я.А. Шер останется в памяти как исследователь, целиком посвятивший себя науке.

Ключевые слова: археология, Я.А. Шер, археолог, преподаватель, Учитель

Закончил свой земной путь выдающийся ученый Яков Абрамович Шер (21.06.1931 – 17.04.2019). За 60 лет жизни, отданных науке, он сумел сделать то, что положено ученому: создал талантливые труды и оставил после себя учеников. Его исследовательской стихией было искусство: палеолитическое, наскальное, каменные изваяния. Этими самостоятельными направлениями археологического искусствознания круг научных интересов Якова Абрамовича не ограничивался. Он занимался также проблемами теории и методики археологической науки, внес вклад в методику полевого документирования петроглифов.

Весомость научного наследия Я.А. Шера нельзя измерять ни количеством публикаций, ни их объемом. Его работы отличает научная добро-

Яков Абрамович Шер, 2011 г.
Фото М.Я. Шер

Yakov A. Sher, 2011. Photo by M.Ya. Sher

совестность и методичность, удобочитаемость текста, написанного академическим стилем. Безусловно, это требовало большого труда. Мне не довелось наблюдать творческий процесс, в результате которого появлялись эти работы, но я могу судить по правкам, которые Яков Абрамович вносил в мои рукописи, когда я была аспиранткой.

Следует заметить, что Я.А. Шер был противником канцелярита в научных текстах, называя это «казенно-канцелярско-милицейским стилем», настаивал на неуместности публицистического стиля, решительно не терпел любых проявлений безграмотности, поскольку придавал большое значение языку научного текста как средству выражения четкости, глубины и логики мышления ученого.

О ценности работ Якова Абрамовича попробую сказать на примере книги «Каменные изваяния Семиречья» (1966). Наиболее важен в ней, на мой взгляд, принцип классификации изваяний по композиции – положению рук, обусловленному атрибутами («каноническая поза», согласно терминологии Я.А. Шера). Удивительно, что ученые до Я.А. Шера не придавали этому значения. Тогда как для средневекового наблюдателя – путешественника Гильома де Рубрука (XIII в.) – композиция скульптурного изображения оказалась наиболее значимым признаком. Об этом свидетельствует описание половецкого изваяния, данное Рубруком: «статуя ..., держащая у себя в руке перед пупком чашу». Не буду останавливаться на других существенных положениях книги Я.А. Шера, вышедшей более полувека назад, отмечу лишь, что она не утратила своей актуальности. Почти в каждой современной публикации, посвященной каменным изва-

*Я.А. Шер на Майемере, 1997 г.
Руководитель экспедиции З. Самашев*

*Ya.A. Sher on Mayemer, 1997. Expedition
leader is Z. Samashev*

яниям азиатских степей, есть ссылка на эту книгу.

Такая книга хранится и в моей библиотеке – с многочисленными пометками на полях и порядком истрепавшаяся от частого использования. Храню также подаренные Яковым Абрамовичем редкие книги и, пользуясь ими, каждый раз вспоминаю его добрым словом. На похвалу мой учитель был скуп, но это ли не свидетельство того, что он уважал во мне исследователя?

Особо следует сказать о том, что профессор Шер был не только ученым, но и преподавателем. И к этой деятельности он относился ответственно и творчески, о чем свидетельствуют блестяще написанные разделы в коллективном учебном

пособии «Методы археологического исследования» (1989; 2002), в том числе глава, посвященная основам статистики.

Яков Абрамович прожил долгую и непростую жизнь и не был легким в общении человеком, однако я не считаю себя вправе обсуждать эти вопросы. Вместо этого мне хотелось бы закончить воспоминания о нем цитатой из книги Дианы Сеттерфилд «Тринадцатая сказка»: *«Умирая, люди исчезают. Исчезают их голоса,*

их смех, теплота их дыхания. Исчезает их плоть, а в конечном счете и кости. Исчезает и память об этих людях. Это ужасно и в то же время естественно. Однако некоторым людям удастся избежать бесследного исчезновения, так как они продолжают существовать в созданных ими книгах».

Светлая память профессору Якову Абрамовичу Шеру, коллеге и учителю.

Список основных публикаций Я.А. Шера

Авторефераты:

1. Древнетюркские изваяния Семиречья: автореф. дис. ... канд. ист. наук. Л., 1965. 17 с.
2. Петроглифы Средней и Центральной Азии. Источниковедение, хронология, семантика: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Новосибирск, 1981. 47 с.

Монографии, книги:

1. Каменные изваяния Семиречья. М.; Л.: «Наука», 1966. 139 с.
2. Анализ археологических источников: (возможности формализованного подхода). М.: «Наука», 1975. 178 с. (в соавт. с И.С. Каменецким, Б.И. Маршаком).
3. Петроглифы Средней и Центральной Азии. М.: «Наука», 1980. 328 с.
4. Происхождение знакового поведения. М.: «Научный мир», 2004. 280 с. (в соавт. с Л.Б. Вишняцким, Н.С. Бледновой).
5. Археология изнутри: научно-популярные очерки. Кемерово: КемГУ, 2009. 222 с.
6. Первобытное искусство. М.: «АстраМедиа», 2010. 1 электрон. опт. диск (CD-ROM) : цв. ил.; 12 см. (в соавт. с С.А. Зинченко).
7. Анализ археологических источников: Возможности формализованного подхода. Изд. 2-е. М.: ИА РАН, 2013. 182 с.: ил. (в соавт. с И.С. Каменецким, Б.И. Маршаком).
8. Доистория искусства: происхождение и начальная эволюция. М.: «Издательский Дом ЯСК». 2017. 232 с.

Статьи:

1. Погребение с конем в Чуйской долине // СА. 1961. № 1. С. 280–282.
2. Памятники алтайско-орхонских тюрок на Тянь-Шане // СА. 1963. № 4. С. 158–166.
3. Естественнонаучные методы и узловые проблемы археологии Средней Азии // КСИА. 1970. Вып. 122. С. 106–109.
4. Петроглифы Жалтырак-Таша // Проблемы археологических культур степей Евразии. Кемерово: КемГУ, 1987. С. 70–78 (в соавт. с Е.А. Миклашевич, З.С. Самашевым, О.С. Советовой).

5. Первобытное искусство: факты, гипотезы, методы и теория // Археология, этнография и антропология Евразии. 2000. № 2. С. 77–87.

6. О некоторых особенностях освещения новейшей истории российской археологии // РА. 2006. № 3. С. 165–169.

7. Петроглифы – древнейший изобразительный фольклор // Тропой тысячелетий. К юбилею М.А. Дэвлет. Труды САИПИ. Вып. IV. Кемерово, 2008. С. 28–34.

8. Возродится ли в России археологическое образование? // Санкт-Петербургский археологический Ежегодник. 2011. № 1. С. 574–589.

Учебно-методические и учебные работы:

1. Методы археологического исследования: Учеб. пособие для студентов вузов. М.: Высшая школа, 1989. 224 с. (в соавт. с А.И. Мартыновым).

2. Методы археологического исследования. Учебное пособие для вузов. Изд. 2-е, испр. и доп. М.: Высшая школа, 2002. 239 с.: ил. (в соавт. с А.И. Мартыновым).

3. Первобытное искусство. Учебное пособие. При участии Н.С. Бледновой и С.В. Крюкова. Кемерово: КемГУ, 2006. 351 с.

4. Первобытное искусство: Учебное пособие. Изд. 2-е, перераб. Кемерово: Изд-во КемГУ, 2011. 436 с.

5. Введение в археологию. Учебное пособие. М.; Берлин: «Директ-Медиа», 2015. 359 с.: ил.

Рецензии:

1. Рец. на кн.: Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959 // СА. 1962. № 2. С. 260–262.

2. Рец. на кн.: Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата, 1977 // СЭ. 1979. № 1. С. 172–175.

3. Рец. на кн.: Абрамова З.А. Животное и человек в палеолитическом искусстве Европы. СПб., 2005 // РА. 2007. № 4. С. 180–182.

4. Рец. на кн.: Lewis-Williams David. The Mind in Cave. Consciousness and the Origins of Art. New York, 2002 // РА. 2009. № 1. С. 175–178.

5. Рец. на кн.: Мартынов А.И. Археология. М., 2005 // РА. 2010. № 1. С. 163–168.

6. Рец. на кн.: Археология: Учебник. М.: Изд-во МГУ, 2006 // РА. 2010. № 4. С. 159–164.

Ответственный редактор следующих изданий:

1. Памятники истории и культуры Киргизии. Каталог выставки. Л., 1983. 80 с. Каниметов А., Маршак Б.И., Плоских В.М., Шер Я.А. (ред.).

2. Статистико-комбинаторные методы в археологии. М.: «Наука», 1970. 219 с.: ил. Колчин Б.А., Шер Я.А. (ред.).

Сведения об авторе:

Ермоленко Любовь Николаевна – доктор исторических наук, профессор, Кемеровский государственный университет (г. Кемерово, Россия); lyubov.ermolenko@mail.ru

ҰСТАЗДЫ ЕСКЕ АЛУ

Л.Н. Ермоленко

Естелік 2019 жылдың 17 сәуірінде өмірден озған Яков Абрамович Шердің жарқын бейнесіне арналған. Я.А. Шердің шығармашылығы сан қырлы және ғылымның бірнеше саласын қамтиды: палеолитологиялық, жартастық, мүсіндік секілді ежелгі өнерді зерттеу; археология ғылымының теориясын түзу, археологияға статистикалық зерттеулерді және музей ісінде ақпараттық технологияларды енгізу; оқытушылық қызметтерді атқарды. Я.А. Шер қазақстандық ғылымға мамандар

дайындаумен тығыз байланыста болған, алғашқы қауым өнерін зерттеу жөніндегі кемеровтік ғылыми мектептің дамуына үлкен үлес қосқан ғалым. Естелік авторы, осыдан жарты ғасыр бұрын шыққан Я.А. Шердің «Жетісудың тас мүсіндері» («Каменные изваяния Семиречья») атты кітабы осы уақытқа дейін өз өзектілігін жоймағандығына баса назар аударады. Азиаттық даланың мүсін өнерін зерттеуге арналған кез келген жұмыс бұл жарияланымды айналып өте алмайды. Я.А. Шер бар ғұмырын толықтай ғылымға арнаған зерттеуші ретінде есімізде сақталады.

Түйін сөздер: археология, Я.А. Шер, археолог, оқытушы, Ұстаз

TO THE MEMORY OF THE TEACHER

L.N. Ermolenko

The memories are dedicated to the blessed memory of Yakov Abramovich Sher, who passed away on 17 April 2019. The works of Ya.A. Sher were multifaceted and covered such areas of science as the study of ancient art – the Paleolithic, rock, statuary; development of the theory of archaeological science; introduction of statistical studies in archaeology and information technologies in the museum issues; teaching activity. Ya.A. Sher made a significant contribution to the development of the Kemerovo scientific school for the study of primitive art, which is closely related to the training of specialists for Kazakhstan science. The author of the memories emphasizes that the book written by Ya.A. Sher more than half a century ago “Stone Sculptures of Semirechye” has not lost its relevance to the present. Not a single work dedicated to the study of the statuary art of the Asian steppes does not do without this publication. Ya.A. Sher will be remembered as a researcher who dedicated himself entirely to science.

Keywords: archaeology, Ya.A. Sher, archaeologist, professor, the teacher

About the Author:

Ermolenko Lyubov N. Doctor of Historical Sciences, Professor, Kemerovo State University, Kemerovo, Russia; lyubov.ermolenko@mail.ru

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ – LIST OF ABBREVIATIONS

АН –	Архитектурное наследство, г. Москва
АО –	Археологические открытия, г. Москва
АП РК –	Архив Президента Республики Казахстан
АРАН –	Архив Российской академии наук
ВИА –	Всеобщая история архитектуры
ЕНУ –	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан
ЕҰУ –	Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
ИА КН МОН РК –	Институт археологии им. А.Х. Маргулана Комитета науки МОН РК, г. Алматы
ИА РАН –	Институт археологии РАН, г. Москва
ИАЭт СО РАН –	Институт археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, г. Новосибирск
ИИАЭ АН КазССР –	Институт истории, археологии и этнографии АН КазССР, г. Алма-Ата
ИИМК РАН –	Институт истории материальной культуры РАН, г. Санкт-Петербург
ИМКУ –	История материальной культуры Узбекистана, г. Ташкент
КазНУ –	Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы
КарГУ –	Карагандинский государственный университет им. академика Е.А. Букетова, г. Караганды
КемГУ –	Кемеровский государственный университет
КИМЛ –	Казахский институт марксизма-ленинизма
КСИА –	Краткие сообщения Института археологии, г. Москва
ҚазКСР ММ –	Қазақ КСР Мемлекеттік мекеме
ҚазМУ –	Қазақ мемлекеттік университеті, Алматы қ.
ҚазҰПУ –	Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.
ҚазҰУ –	Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
ҚР БҒМ –	Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
МГУ –	Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова
МН–АН РК –	Министерство науки–Академия наук Республики Казахстан
МОН РК –	Министерство образования и науки Республики Казахстан
НА «Ғылым ордасы» –	Научный архив «Ғылым ордасы»

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ – СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ – LIST OF ABBREVIATIONS

НАН РК –	Национальная Академия наук Республики Казахстан, г. Алматы
НИЦИА «Бегазы-Тасмола» –	Научно-исследовательский центр истории и археологии «Бегазы-Тасмола», г. Алматы
ООПИК –	Общество охраны памятников истории и культуры
РА –	Российская археология, г. Москва
РГП «НИПИ ПМК» –	Республиканское государственное предприятие «Научно-исследовательский и проектный институт памятников материальной культуры», г. Алматы
СА –	Советская археология, г. Москва
САИПИ –	Сибирская ассоциация исследователей первобытного искусства, г. Кемерово
СЭ –	Советская этнография, г. Москва
ТПАИ –	Теория и практика археологических исследований, г. Барнаул
ХАЭЭ –	Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция
ЦГА РК –	Центральный государственный архив Республики Казахстан
ЦКАЭ –	Центрально-Казахстанская археологическая экспедиция
ЦС –	Центральный совет
ЮТАКЭ –	Южно-Туркменистанская археологическая комплексная экспедиция
ЮУрГУ –	Южно-Уральский государственный университет, г. Челябинск
DAI –	Deutsches Archäologisches Institut

**АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕЛЕР –
ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ – SUBMISSIONS**

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: archeokz.com

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы Ережелер журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов регулирующих взаимоотношения автора и издателя представлены на сайте журнала по адресу: archeokz.com

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования в журнале и на сайте журнала.

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: archeokz.com

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

Мұқабаның рәсімделуінде керамикадағы мөр бедерінің бейнесі қолданылды. Табылған зат Б.Ә. Байтанаевтың басшылығымен ортағасырлық Сайрамда жүргізілген қазба жұмыстарынан алынған. Суретті Ж. Жанабаев, С. Садықов салды.

В оформлении обложки использовано изображение оттиска штампа на керамике. Находка происходит из раскопок, проводившихся под руководством Б.А. Байтанаева на средневековом Сайраме. Рисунок выполнен Д. Джанабаевым, С. Садыковым.

In the design of the cover, the image of the imprint of the stamp on ceramics is used. The find comes from excavations conducted under the direction of B.A. Baitanayev on medieval Sayram. The drawing was made by J. Janabayev, S. Sadykov.

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының эмблемасын М.А. Антонов дайындады
Эмблема Института археологии им. А.Х. Маргулана разработана М.А. Антоновым
Emblem of the A.Kh. Margulan Archeology Institute developed by M.A. Antonov.

Журнал 2018 жылдың 26 сәуірінен бастап шығады. ҚР Байланыс және ақпарат министрлігінің Ақпараттар мен архивтер комитетінің мерзімді баспасөз басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті есепке қою туралы 2011 жылғы 14 қарашадағы № 12108-Ж куәлігі берілген

Журнал основан 26 апреля 2018 г. Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства № 12108-Ж от 14 ноября 2011 г. выдано Комитетом информации и архивов Министерства связи и информации РК

The journal was founded on April 26, 2018. Certificate of registration of periodical print publication and (or) information agency № 12108-Ж dated November 14, 2011 was issued by the Committee of Information and Archives of the Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan

Түпнұсқа макет Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалады.
050010 Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44

Баспаға 14.06.2019 жылы қол қойылды. Пішім 70×108 1/16
Шартты б.т. 13,33. Times New Roman Гарнитурасы. Таралымы 200 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии им. А.Х. Маргулана
050010 г. Алматы, пр. Достык, 44

Подписано в печать 14.06.2019. Формат 70×108 1/16
Усл. п. л. 13,33. Гарнитура Times New Roman. Тираж 200 экз.

Original layout prepared at the A.Kh. Margulan Archeology Institute
050010 Almaty, Dostyk Ave., 44

Signed to print 14.06.2019. Format 70 × 108 1/16
Printed sheet 13,33. Times New Roman headset. Circulation 200 copies.

"Хикари" баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
Printed in the printing house "Hikari" hikari.kz24.online